

73-74.
SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

73-74.
SZÁM

HITTUDOMÁNY
LEKKELET

NEVELÉS
IRODALOM

BÖLCSELET
JÓC

FÖLDRAJZ
TERMÉSZETI
TUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM
SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ
UTIRAJZ

DR. BÁNHEGYI JÓB A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

I
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL
KISFALUDY KÁROLYIG

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TARSVLAT
KIADÁSA

A
MAGYAR IRODALOM
TÖRTÉNETE

I.

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL KISFALUDY
KÁROLYIG

IRTA

Dr. BÁNHEGYI JÓB

BENCÉS FŐISKOLAI TANÁR

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1929.

Nihil obstat.

Dr. Nicolaus Töttösi
censor dioecesanus.

Nr. 2317.

Imprimatur.

Strigonii, die 3. Augusti, 1928.

Dr. Julius Walter
el. epp. vic. gen.

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

KÖNYVEM a művelt közönség számára közérthető nyelven, rendszeres összefoglalásban kívánja nyújtani a legnemzetibb tudományág, a magyar irodalomtörténet kutatásainak legfőbb eredményeit. Nem az volt a célom, hogy minden áron újat mondjak ; tiszteletben tartva a hagyományos, a tudomány mai állása mellett is érvényben levő felfogásokat, megállapításokat és értékeléseket, igyekeztem az újabb kutatások gondosan leszűrt tanulságai alapján módosítani, kiegészíteni, ami már elavult, vagy téves volt. A problematikus, vitás kérdések részletes tárgyalása helyett mindig a legvalószínűbb feltevést nyújtom. Más kézikönyvektől eltérően, szándékosan bővebben ismertetem a középkor, a hitújítás és a katolikus restauráció korának irodalmát. A magyar közönség irodalmunk multjának ezeket a korszakait kevésbé ismeri ; pedig hétszáz év magyarságának szellemi életét tükröztetik e korok irodalmi emlékei, amelyekben talán kevés az esztétikai, de annál több az etikai érték. Szeretném, ha munkám olvasása közben a magyar közönség közelebb jutna az említett korok szellemének megértéséhez.

Könyvemnek második kötete, amely folytatólagosan egészen napjainkig tárgyalja a magyar irodalom törté-

netét, a Szent István-Társulat szíves előzékenységéből ugyanebben a vállalatban a jövő év folyamán jelenik meg. E második, befejező kötet végéhez fogom csatolni a teljes mű megírásához felhasznált szakirodalom jegyzékét.

Pannonhalma, 1928. június 10.

Dr. Bánhegyi Jób.

BEVEZETÉS.

A magyar irodalom legtágabb értelemben a magyar nép szóbeli hagyományozás útján fenntartott, vagy írásba foglalt elmetermékeinek összeségét jelenti. A nemzeti irodalom ennek csak egy része; azokat az írásműveket foglalja magában, amelyekben sajátosan tükröződik nemzetünk jelleme, a magyarság gondolat-, érzés- és képzeletvilága. Elsősorban tehát a költészet alkotásai tartoznak ide; ezek fejezik ki leghívebben a magyar lelket, a magyar életet. A magyar irodalom története nemzetünk szellemi életének fejlődését rajzolja meg irodalmunk emlékei alapján.

Az irodalomtörténeti kutatás feladatai részint az irodalom egyes jelenségeire, részint az irodalom egészére vonatkoznak. Az irodalomtörténetíró megállapítja az egyes művek keletkezésének körülményeit, az író és műve, az irodalmi mű és az olvasóközönség közötti kapcsolatot, a költőnek más költőkhöz, az egykorú vagy régebbi hazai, esetleg külföldi irodalomhoz való viszonyát; vizsgálja az irodalmi termékek eszmei tartalmát, szellemét és tendenciáját; meghatározza esztétikai és fejlődéstörténeti értéküket. Az egyes jelenségekről szerzett ismereteket rendszerezi; ezeknek összefoglalása az irodalom történetének, fejlődésének rajza. Fontos feladat a fejlődés rajzában azoknak a világnézeti, társadalmi, politikai, művészeti, közművelődési és egyéb hatóerőknek feltüntetése, amelyek az irodalom életét alakítják, azoknak az eszméknek, érzéseknek, törekvé-

seknek kidomborítása, amelyek az egyes korok szellemi életét foglalkoztatják.

Irodalmunk emlékeiből egyrészt világosan felismerhetjük a magyarság eredeti faji és sajátosan nemzeti jellemvonásait, az írásbeliségben megnyilatkozó művészi alakító erejét, a magyar irodalmi ízlés és tudat alakulását; másrészt kibontakozik előttünk a nyugati műveltség hatásának, az európai kultúrközösségbe való beilleszkedésünknek története. Az a magyar lélek, amelyet honfoglaló őseink az Ural déli vidékén elterülő pusztai síkságról hoztak az új hazába, a századok folyamán sokféleképpen differenciálódott; csaknem minden európai eszméáramlat hatását megéreztek, befogadtuk, de irodalmunk tanúsága szerint a magyar néplélek ősi erejével, fajunk eredeti lelki alkatának sérelme nélkül saját nemzeti egyéniségünkbe olvasztottuk őket.

A magyarság szellemi életének fejlődésében három olyan fő mozzanat van, amely irodalmunk alakulására nézve is döntő jelentőségű. Az első: a kereszténység felvétele, amelynek végső eredménye a magyar nemzetnek a katolikus világnézetben gyökerező lelki egysége. Sajátosan irodalmi szempontból ez a mozzanat az ősi élő, szájhagyomány útján őrzött költészettel szemben az *írásbeliség* kezdetét jelentette. A második jelentős mozzanat a reformáció elterjedése hazánkban, amely a lelki egység megbomlását hozta magával, míg ugyanebben az időben a könyvnyomtatás megindulása az irodalmi *élet* kifejlődésének kezdetét jelzi. A harmadik mozzanat a racionalizmus meggyökerezése nálunk, a magyar szellemi élet és egyúttal az irodalom elvilágiasodása; ugyanebben az időben indul meg az irodalmi élet megszervezése, ekkor kezdődik nálunk a *tudatos* irodalmi élet. Irodalmunk történetének ezeket a határköveit az 1001. (Szent István megkoronázása), az 1526. (a mohácsi vész) és az 1772. év (Bessenyei György fellépése) jelzik. A Bessenyei fellépése

előtti irodalom a *régi magyar irodalom* kora, az 1772. évtől számítjuk az *új magyar irodalom* korát. A fejlődés egyes periódusai szerint kilenc korszakra osztjuk a magyar irodalom történetét. Ezek :

I. *A pogánykor.* A legrégebb időktől a kereszténység felvételéig és a királyság megalapításáig. (—1001.)

II. *A középkor.* A kereszténység felvételétől a mohácsi vészig. (1001—1526.)

III. *A hitújítás kora.* A mohácsi véstől a bécsi békéig. (1526—1606.)

IV. *A katolikus restauráció kora.* A bécsi békétől a szatmári békéig. (1606—1711.)

V. *A nemzeti szépirodalom hanyatlásának kora.* A szatmári békétől Bessenyei György fellépéséig. (1711—1772.)

VI. *A fejjúulás kora.* Bessenyei fellépésétől Kisfaludy Károly fellépéséig. (1772—1820.)

VII. *A romanticizmus kora.* Kisfaludy Károly fellépésétől Petőfi Sándor fellépéséig. (1820—1844.)

VIII. *A nemzeti klasszicizmus kora.* Petőfi fellépésétől Arany János haláláig. (1844—1882.)

IX. *A realizmus, naturalizmus és szimbolizmus kora.* Arany János halálától napjainkig.

I. RÉSZ. A POGÁNYKOR. (— 1001-ig.)

1. §. *Ósi műveltségünk.*

Őseink Krisztus után 800 körül tűntek fel a mai európai Oroszország területén, Baskiriában ; innen 830 körül Lebédiába, majd Etelközbe vándoroltak. A IX. század közepén már mint nyelvben és műveltségben egységes nemzet szerepelnek ; 896 táján Árpád vezérlete alatt megszállják a Kárpátoktól körülzárt síkságot és államot alkotnak azon a földön, amelyen előttük egy nép sem tudott tartósan gyökeret verni.

A honfoglaló magyarok műveltségéről csak hézagos adataink vannak. Nyelvük az uralaltáji nyelvtörzs finn-ugor ágához tartozik, amelynek tagjai még a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp, finn és az észti nyelvek. Még a honfoglalás előtt egy török nyelvet beszélő bolgár néptörzs, az onugor, rendkívül erősen hatott a finn-ugor eredetű magyar nép nyelvére, fajiságára, szokásaira és fejlődésére. Ósi írásunk a rovásírás volt, amelynek betűit az írástudó pogány pap jobbról balra haladó rendben rötta puha fapálcikába. A latinbetűs írás elfogadása után a régi írásmód lassan feledésbe ment, de az erdélyi Telegdi János a XVI. század végén még össze tudta állítani az ősi magyar betűsort, a scytha ábécét.

A pogány magyarok vallása valószínűen a természetimádásnak egy neme volt ; vallásukban, úgylátszik, fontos helyet foglalt el a sámánizmus, a szellemekkel való érintkezés kultusza. Ezekkel a felsőbb lényekkel

papjaik, a sámánok vagy táltosok révén érintkeztek. A pogány pap varázsigék és bódítószerek segítségével önkívületi állapotba merült és midőn révületéből magához tért, közölte élményeit. Vallásos szertartásukhoz kétségtelenül hozzátartozott az áldozat. Hittek a másvilági életben, ahol a hősöknek harcban elejtett ellenfeleik szolgálnak. Családi életük tiszta volt ; valószínűen egynejségben éltek és a feleség megbecsült helyet foglalt el férje oldalán. Természetükben általában nincsenek meg azok a durva és kegyetlen hajlamok, amelyek az Ázsiából előtörő barbárokat jellemzik. A IX. és X. század magyarja ép, erős, egészséges testű ; józan, természetes eszű, fegyelmet tartó, vezérei parancsának engedelmes, egyébként azonban szabadságszerető, sőt szilaj, nyers természetű, lóra termett, harcias fajta nép volt, amelynek az új haza biztosítása végett legfőbb foglalkozása a váratlan rajtaütések, rabló becsapások alakjában folytatott háború. Hadi erényeik mellett meglepő politikai szervezetük fejlettsége, amely biztos alapjául szolgált későbbi alkotmányunknak.

Az Augsburg mellett szenvedett vereség (955) a magyarság első életére nagy hatással volt. A régi nemzedéket lassankint új váltotta fel, a nomád élet helyébe a földművelés lépett. Ez utóbbival természetszerűen együtt járt az állandó megtelepülés, és a legközelebbi ivadék, bár megőrizte elődeinek harcos természetét, rálépett a békés életmódra és csakhamar a keresztény művelődés útjára.

2. §. Költészetünk legrégibb nyomai.

Pogánykori költészetünkre nézve, emlékek híján a történetírástól kell felvilágosítást kérnünk. Ekkehard, a X. században élő német bencés szerzetes azt beszéli el a sanct-galleni kolostort fosztogató magyarokról, hogy

a bortól felhevülve rettenetes hangon kiabáltak isteneikhez és kitörő kedvvel táncoltak. Szent Gellért legendájában azt olvassuk, hogy a szentéletű csanádi püspök, Valter bencés szerzetessel a királyhoz utaztában, megszállt egy majorban és éjjel malomzúgást hallott: kézi malom volt, egy leány forgatta és közben énekelni kezdett. A püspöknek tetszett az ének és dicsérte a szolgálóleányt is, aki nehéz munkájának terhet vidám énekléssel könnyíti. Középkori krónikáink feljegyezték, hogy a XI. század pogány lázadásaiban felhangzottak a kereszténységet gúnyoló dalok; valószínűnek látszik, hogy akik ezeket énekeltek, a maguk vallásos érzését is kifejezték énekekben. Pogány őseinknek tehát voltak népies világi dalaik és lehettek vallásos énekeik; ez utóbbiaknak művelői a sámánok közül kerülhettek ki.

Formai tekintetben analógiák alapján feltehetjük, hogy e régi magyar költészet jellemző sajátságaihoz tartozott az ősi nyolcas ütem, a gondolatritmus, a dalt kezdő kép, a természetből vett metafora.

A pogány magyarok mondái közül magyar nyelven egy sem maradt fenn. Csak középkori latinnyelvű krónikáink elbeszéléséből ismerjük anyagukat. Tárgyuk szerint ezek a mondák két nagy csoportra oszthatók: a magyar hún-mondákra és a magyar honfoglalás és kalandozások mondáira.

A ránkmaradt középkori krónikáink közül azok, amelyek a magyarság egész történetet adják, mind megőrizték a hún-mondákat; röviden megtaláljuk őket Anonymusnál (1200 körül), részletesebben Kézai Simon krónikájában (1282—1285) és azoknál, akik ez utóbbiból merítettek. Mindezen krónikák ősforrása egy elveszett régi alapszöveg volt, a Szent László korában, 1091—1092. táján írt és később II. István és II. Géza korában (1095—1127., illetőleg 1152.) folytatott *Gesta Ungarorum*, amelynek anyagát legújabbban Hóman Bálint rekonstruálta.

Anonymus e Gestának a II. István korában folytatott és kiegészített szövegét használta, a Kún László udvarában dolgozó Kézai Simon az alapszöveget. A hún történetre vonatkozóan Kézai szövege sokkal bővebb és gazdagabb, mint a Szent László korabeli *Gesta*; Anonymus krónikája pedig a hún dolgokra nézve nemcsak Kézai krónikájánál, hanem ennél a régi *Gestánál* is rövidebb.

A magyar hún-mondák szerint a hún és magyar nép egy eredetű. Közös ősük Ménrót, ennek fiai Hunor és Magor. A testvérek egyszer egy gímszarvas üldözése közben eljutnak a Maeotis-tó egyik szigetére, ahol megtelepednek. Egy ízben meglepik Dul király mulatozó két leányát, elrabolják és nőül veszik őket, kíséretük pedig a királyleányok hölgyeivel házasodik össze. Idővel elszaporodnak és átköltöznek Scythiába, az Etel (Don) vidékére; mikor már itt sem férnek el, vezéreket választanak, megindulnak nyugat felé, megtámadják Pannóniát, amelyet Macrinus, római helytartó és az alán Detre védelmeznek. A tárnokvölgyi és cezumóri ütközetben leverik Macrinus és Detre hadait, de a hún vezérek közül csak a két testvér, Etele és Buda marad életben. Etelét királlyá választják; győzelmesen vonul seregével a Rajna vidékén és Franciaországban; megvívja a catalaunumi ütközetet és diadalmasan tér vissza Flandrián és Németországon át. Buda Etele távollétében Sicambriát a maga nevére nevezte el; Etele megöli testvérét és a városnak Etele városa nevet adja. Második hadjáratában meghódítja Dalmáciát és Isztriát, feldúlja Aquileiát és Róma ellen indítja győztes hadait, de Leo pápa könyörgésére visszafordul. Dicsősége tetőpontján áll, midőn Mikolttal való menyegzője éjjelén orrvérzés megöli. Holttestét hármas koporsóban temetik a Tisza medrébe. Halála után két fia, az idegenektől támogatott Aladár és a hún-párt feje, Csaba versengenek az elsőségért és hatalmas csatában megmérkőznek. Aladár belehal

sebeibe, a hún birodalom megsemmisül, Csaba a hunok egy részével Görögországon át visszatér Scythiába, népének egy töredéke azonban visszamarad Étele földjén; ezek a Kárpát-hegység délkeleti bércei között húzódnak meg és székelyeknek hívják magukat. Veszedelem idején a Hadak útján várják vissza messzire költözött rokonaikat.

A magyar hún-mondák körül mintegy félszázad óta nagy vita folyik. A probléma az, vajjon néphagyomány-e a magyar hún-monda, nemzedékről nemzedékre szállott ősi tulajdona-e a magyarságnak, vagy krónikásaink csinálmánya, középkori tudások alkotás-e, amely később átmehetett a köztudatba. A kérdés mai állása a következő: Hóman Bálint (A magyar hún hagyomány és hún monda. Budapest, 1925.) kutatásai alapján történetileg megállapítottnak vehetjük, hogy a magyarság a XIII. századtól kezdve kimutathatóan hitt a hún eredetben; már a XI. században, a Szent László-kori elveszett Gesta Ungarorumban, írásban is meg volt rögzítve ez a tudat, sőt egy aránylag gazdagon kiképzett hún hagyomány is volt ebben feljegyezve. E hagyomány elemei Hóman szerint: a hún-magyar azonosság történeti tudata; az a hit, hogy az Árpád-nemzetség egyenes ágon Magyarától, s messzebbről Attilától származik; a hún eredetű bolgár Dulo-nemzetséggel való kapcsolat tudata; a nőrablás és összeházasodás a Dulo-dinasztiával és e dinasztia legendás alakká vált hőse: Attila. A Gesta írója ezt a hagyományt csak magyar népi forrásból meríthette. Ezt a hagyományt, amely a magyar népnek apáról fiúra szálló szellemi tulajdona volt, a magyarság keletről hozta magával, mégpedig valószínűen mint a hún származás, vagy hún kapcsolat örökségét. A magyar hún-hagyomány anyagát tehát Hóman a krónikáinkból ismert hún-mondák anyagához képest erősen megszorítja; a Kézai-krónikában fenntartott hún-történettől

pedig megtagadja a hitelességet és azt Jordanesből, Viterboi Gottfridból, a Szent László-kori Gestából és részben a Nibelung-énekből összeírt kompilációnak tartja. Irodalomtörténeti vonatkozásban az a végső következtetése, hogy népünknek volt ugyan hún hagyománya, de nem volt hún mondája.

Hóman felfogásával szemben Császár Elemér (A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. Budapest, 1925.) a folklóre és néplélektan alapján meggyőzően vitatja azt az álláspontot, hogy, ha a hún rokonság tudatán kívül élt a magyarság körében hat századon keresztül, az V. századtól a XI-ikig, hún-hagyomány — már pedig ezt a történettudomány igazolta — akkor ez vagy hősénekek (hósdalok), vagy kerek mondák alakjában élt a nép ajkán, mert bebizonyított igazság, hogy több mozzanattól álló, összefüggő, terjedelmesebb eseménysorozat a műveltség kezdetlegesebb fokán álló népeknél csak úgy származhatik át nemzedékről nemzedékre, ha az emlékezet számára meg van rögzítve, ki van kerekítve; vagy verses, énekelhető, illetőleg recitálható alakba van foglalva, vagy mint prózai szöveg, organikus mondává komponálódott. Császár szerint a magyar hún-monda anyagának több elemmel kell bírnia, mint amennyit Hóman hiteles magyar hún-hagyományként megjelöl.

A magyar honfoglalás és kalandozások mondái szerint Csabának egyik sarja, Előd uralkodott a scythiai magyaron, midőn a fejedelem felesége, Emese álmot látott, amelyből az álomfejtők azt jósták, hogy születendő fia népét új, szebb hazába vezeti. Emese fia, Álmos, akit a hét vezér fejedelemmé választ, csakugyan elindul népével nyugatra, eljut a Kárpátokig, ahol az új haza határán eltűnik. Fia, Árpád fejedelem követet küld az itt uralkodó Szvatopluk morva fejedelemhez, földet, füvet és vizet kér tőle és cserébe aranyosfékű, aranyosnyergű fehér lovat küld ajándékol. Ezeket az ajándékokat Szvatopluk

a magyarok hódolata jelének tekinti, a magyarság ellenben az egykori hún-magyar föld vételárának. Midőn a morva fejedelem megtudja a magyarok igazi szándékát, hadat indít ellenük. Árpád diadalmaskodik, legyőzi Zalán bolgár fejedelmet is Alpár mezején és birtokába veszi Etele örökét. Halála után a magyarok többször betörnek a szomszéd országokba és gazdag zsákmánnyal térnek vissza. Bizánc falai alatt Botond vitéz leteríti a görög óriást és bárdjával hatalmas rést vág a város érckapuján. Augsburgnál azonban nagy vereség éri a magyarokat; a németek lemészárolják őket és foglyul ejtik vezéreiket, Bulcsut és Lehelt. Az utóbbi, mielőtt kivégeznék, kürtje csapásával megöli a hitszegő német császárt. A veszített csatából csak a hét gyászmagyar menekül meg, akiket itthon mindenki megvet gyávaságuk miatt; szomorú sorsukat faluról-falura járva, éneken panaszolják és koldulva tengetik életüket.

A honfoglalás és kalandozások mondáinak műformájára nézve valószínű az a feltevés, hogy ezeknek a mondáknak egy része történeti énekek, hősdalok alakjában élt; másik részük prózai, elmesélt monda volt. Az egyes hősökre vonatkozó haditettek elbeszélései azonban nem fűződtek nagyobb egységbe; Arany János *Naiv eposzunkról* írt tanulmányában csak epikus dalok megletére következtet a középkori krónikákból: a magyar-ságnak naiv eposza nem volt.

II. RÉSZ. A KÖZÉPKOR. (1001—1526.)

1. §. A középkor szellemi élete.

Szent István királlyá koronázása (1001.) új korszak kezdetét jelentette a magyarság történetében. Az uralkodó és vele az ország elfordult a pogányságtól és a katolikus hitre tért. A nemzet állammá, királysággá alakult át; a magyarság elhagyta hódító természetét, végleg földművelő néppé lett és nomád életmódjával szakítva, állandó lakóhelyeken telepedett meg.

Az átalakulás nem történt megrázkódtatások nélkül. A főnemeselek egy részét bántotta hatalmuk csökkenése, mások az új vallástól és hirdetőitől fajiságukat és az ősi hagyományokat féltették; a királyi hatalom azonban elfojtotta a néhányszor fellobbanó pogány lázadásokat és a XI. század második felében teljesen megszilárdult a kereszténység. Államiságunk nagy királyaink uralkodása alatt megtelt nyugateurópai szellemmel s a nemzet lassankint részese lett a középkori keresztény kultúrközösségnek.

A középkori kultúra, mint a kor szellemét kifejező életforma, eléggé egységes; benne a szellemi életnek valamennyi ága szorosan összefügg egymással. Első és alapvető vonása: a *transzcendentizmus*. A középkori világszemlélet abból az ősgondolatból indul ki, hogy az ember kettős világba van állítva: az egyik az érzéki jelenségek világa a maga történéseivel. lényegeivel, időszerezésével és törvényeivel, a másik az abszolút értékek birodalma, a természetfeletti világ, amelyben amaz értel-

mét és célját találja. A középkori ember mélységesen hisz a természetfeletti világ létezésében ; Isten és a halhatatlan lélek a legfőbb érték az ő szemében az őt körülvevő anyagi természettel szemben. Úgyszólván minden életnyilvánulásán rajta van a vallásos, természetfeletti jelleg ; átéli az Istentől való függését és azért alázatos és tekintélyt tisztelő. Legméltóbb életfeladatául a másvilági élet helyes előkészítését tekinti. Mindemellett a természet, a jelenségek nagy tapasztalati világa sem vész el szeme elől, hanem szoros kapcsolatba lép a természetfelettiel ; példa erre a középkori misztikusok természetszemlélete, a szimbolika, a himnuszok hasonlatai, metaforái. Ennek a mély vallásosságnak megnyilvánulása az is, hogy alig van kor, amelyben oly benső odaadás volna nagy ügyek iránt, mint a középkorban. (Keresztes hadjáratok.)

Másik jellemző vonása a középkor szellemi életének az *univerzalizmus*. Ez megnyilvánul először is tudományában ; a középkor tudósait nem annyira a részletkutatások érdeklik, nem a specializmus a törekvésük, hanem az univerzalizmus : minden tudást egy rendszerben összefoglalni. A XIII. század a «Summák» kora ; ez az összefoglaló, áttekintő szellemi irány tipikusan valósul meg Szent Tamás műveiben és Dante Divina Comediájának mindent átfogó méreteiben. Megnyilvánul ez az egyetemesség a társadalmi életben ; mindenki valamilyen, vagy egyszerre több társaság, testület, intézmény tagja. Ott van az Egyház, a császárság, s ezeken belül a szerzetesrendek, egyetemek, lovagi intézmények, céhek. Megnyilvánul az egyetemesség abban is, hogy közös a nyelv : a latin, közösek az eszmények, közösek a művelődés forrásai : a Szentírás, legendák, (Legenda aurea), példák, (Gesta Romanorum), himnuszok, prédikációs gyűjtemények, Aristoteles. A középkornak ezen egyetemességre való törekvése nem oly kizárólagos ugyan,

hogy az egyéniség kibontakozását meggátolná ; az egyéniségből eredő vonások felett azonban uralkodóan ott lebegnek az egyetemes, közös mozzanatok.

A középkor szellemi arculatának harmadik jellemző vonása abban jelölhető meg, hogy valóságsszemléletének hármass nézőpontja van : Isten, a föld és az ember. Valóságsszemlélete először is *theocentrikus*: mindent Istentől eredeztet és mindent reá vezet vissza, de gondosan elkerüli a két végletet : Istennek a világtól való teljes elkülönítését (deizmus) és Istennek a világgal való teljes azonosítását (pantheizmus). Ez a valóságsszemlélet továbbá *geocentrikus*; a középkori ember felfogásában a teremtet világ középpontjában a föld áll mozdulatlanul és minden körülötte kering, mozog. És végül *anthropocentrikus*; az emberért, az ő másvilági boldogulásáért van a teremtet világ, a megváltás egész üdvrendje. E három középpont az önállóság mellett természetesen a kellő egymás alá rendeltséget is megőrizi.

A középkor szellemi világának jellemző vonása végül a *harmónia*: világnézete összhangzó egésznek kialakítására törekszik. Az a világkép, amely a középkor legnagyobb szellemének, Aquinoi Szent Tamásnak alkotásaiban nyer reprezentatív alakot, összhangjával művészi erejű. A világ hasonlatos Istenhez, nemcsak a valóság szerkezete miatt, hanem, mert az Ő teremtet gondolatai öltének testet a valóságban. Isten és a világ közötti hasonlóság : ez az az eszme, amelynek sugárzatába van állítva a keresztény világnézet esztétikája. Harmónia nyilvánul meg az egyének lelki világában, a hit és tudás szintézisében, az építő művészetek architektonikájában. A gót dóm, ez a «kővé vált áhitat», amelyen századokon keresztül egész nemzedékek dolgoztak, a maga égbetörő íveivel, beszédes szimbolikájával, eleven színű festményeivel, misztikus félhomályával és nemes arányaival klasszikus jelképezője a középkor egész szellemi életének.

A középkor magyarját az új világnézetre, sőt a civilizációra is a kolostorok lakói, a szerzetesek nevelték. A bencés rendnek elévülhetetlen érdemei vannak a magyarok megtérésében és békés életre, keresztény erkölcsre szoktatásában ; a civilizációnak is ők az első úttörői. Munkatársaik lettek idővel a ciszterciták, premonstreiek, kartauziak, domonkosok és az Anjouk korában nagyon kedvelt két rendnek : Szent Ferenc rendjének és az egyetlen magyar eredetű szerzetnek, a pálosrendnek tagjai. Kolostoraik a vallásos életnek tűzhelyei, a tudománynak és művészetnek melegágyai ; a pasztoráció mellett nem feledkeznek meg a szegények és betegek gondozásáról. A kolostorokban írják és másolják a kódexeket ; a másolás munkájában a női szerzetek tagjai, a domonkosrendű és klarissza apácák is tevékeny részt vesznek.

A kódexek az egyháziak használatára készültek ; az olvasóközönség ezek sorából került ki, mert nálunk a középkorban még az előkelő világiak sem tudtak általában írni és olvasni ; csak azok tanultak, akik papi pályára léptek. Nemes uraink gyakorlati úton szereztek bizonyos műveltséget, és mint harcosok, katonák, sőt mint követek és diplomataik is fényesen megállták a helyüket, de rendszeres iskolázásban általában nem részesültek ; még Mátyás király uralkodása idején is akadtak olyan előkelő főurak, akik sem írni, sem olvasni nem tudtak.

Az iskolázás egészen az egyháziak kezében volt ; a plébániai, falusi iskolákban az imádságokat, írást és olvasást meg az éneket tanította a pap. A káptalani, székesegyházi és kolostori iskolákban, amelyek a mai középiskolának felelnek meg, a hét szabad mesterséget (septem artes liberales) tanították két tanfolyamban ; az első tanfolyam, a trivium, a nyelvvel összefüggő tanulmányokat, tehát a grammatikát, retorikát és dialektikát ölelte föl ; a második kurzusban, a quadriviumban a számmal kapcsolatos tantárgyakat, az aritmetikát, muzsi-

kát, geometriát és asztronomiát sajátították el a tanulók. A tanítás latin nyelven folyt. Az első magyar egyetemet Nagy Lajos alapította Pécsen 1367-ben s ez a XVI. század közepéig fennállott; Zsigmond király óbudai (1389) és Mátyás király pozsonyi egyeteme (1467) csak rövid életű volt. A magyar ifjak már a középkorban is szívesen felkeresték a külföldi egyetemeket; már a XII. században eljártak Párisba, később Bolognába, Vicenzába és Padovába, sőt olyanról is tudunk, aki Tolodóban tanult; hittudományi, jogi és orvosi tanulmányokat végeztek. A XIV—XVI. században különösen a bécsi egyetemet keresték fel nagy számmal a magyar tanulók, de az olasz, francia, lengyel, cseh és német egyetemeket is látogatták.

A középkori magyar irodalom formája szerint kódexirodalom; tartalma, szelleme szerint szerves része az európai irodalmi közösségnek. Ennek az irodalomnak sajátos jellegét célja határozza meg. A középkori író a vallásos áhitat emelését és az erkölcsi okulást akarja elérni írásaival; a költészet nem öncél, hanem eszköz számára a vallásos és morális tendencia szolgálatában. Eredetiség, sajátos nemzeti jelleg, egyéniség ritkán nyilatkozik meg kódexeink lapjain, kódexíróink önállósága inkább csak azon látszik meg, mit választanak ki a nyugati irodalomból fordításra, átültetésre. Ez a válogatás magyaros: a keleti képzelet, a magyar nagylelkűség és lovagiasság keresi benne a jellemének megfelelő részleteket. Kódexirodalmunk forrásainak kutatásából az a tanulság állapítható meg, hogy a nyugati szellemi áramlatoknak majdnem minden hullámverése eljutott hozzánk is.

Az egyházas szellemű kódexirodalom lassú kibontakozása mellett a régi, hagyományos, élőszóval terjedő költészet is folytatásra talált nálunk a középkorban. Alkotásait azonban nem jegyezték fel és így csak töredékes ismereteink vannak róla.

2. Nyelvemlékek. Liturgikus szövegek fordítása.

A finn-ugor nyelvek közül a mi nyelvünknek vannak legrégibb írott emlékei. Latin okleveleink már a XI. század közepe óta számos magyar szót őriztek meg. Ezen oklevelek között legértékesebb a tihanyi bencés apátság alapítólevele 1055-ből; a Szent Benedekrend pannonhalmi levéltára őrzi. 58 magyar szó, 9 magyar képző és rag fordul elő benne. Egyik mondata csaknem egészen magyar szavakból áll.

A legrégibb összefüggő szövegű nyelvemlékünk a XII. és XIII. század fordulójáról, II. Endre király korából maradt fenn: a *Halotti beszéd* és a hozzácsatolt *Könyörgés*. Szövegük a Pray-kódexben található meg, amely a római liturgiának egyik legrégibb emléke hazánkban: az első magyar szakramentárium a XII—XIII. század fordulójáról. A szakramentáriumok liturgikus könyvek: a misénél és a vele összefüggő szentségek és szentelmények kiszolgáltatásánál előforduló olyan imádságokat foglalnak magukban, amelyeket az istentiszteletet végző püspököknek, illetőleg papnak egyedül kell mondania. A szakramentáriumból fejlődött ki idővel a teljes misekönyv. A Pray-kódexnek a szoros miseszövegeken kívül szerzetlen részei is vannak: egyházi rendszabályok, melyek Bernoldus Micrologus c. munkájának másolatai. Magyar zsinati határozatok Kálmán király idejéből, naptár, halotti szertartások, krónikás feljegyzések. A Halotti beszéd, amelyet még egy latin beszéd is követ, a szakramentárium végén foglal helyet; valószínűen az ismeretlen papszerző maga írta be. Az elhunyt koporsója mellett, a sír szélén elmondott beszéd figyelmezteti az élőket a mulandóságra, a halálra, amely a bűnbeesés következménye; Ádám vétke miatt egy ember sem kerülheti el a sírvermet. Imádkozzunk tehát Istenhez, hogy irgalmazzon az elhunytoknak; könyörögjünk az

angyalok és a szentek közbenjárásáért, hogy Isten az ő imádságuk miatt bocsássa meg bűnét, vezesse a paradicsom nyugalmaiba és adjon neki a mennyországba utat és minden jóban részt. A világos szerkezetű kis szónoki mű szerzője egyszerű, természetes nyelven beszél; stílusát tömörség és magvas erő jellemzi. A beszéd után található könyörgés latin eredetije a katolikus egyház hivatalos imádsága volt; a magyar fohászkodás ennek eléggé sikerült fordítása. A 26 sorból álló beszédből és a 6 soros könyörgésből megállapítható, hogy hogyan hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában.

A Pray-kódex valószínűen a boldvai bencés monostor számára készült, még a XIII. században a pozsony-megyei deáki bencés rendházba került, de már ugyanezen század végén Pozsonyba jutott a káptalan tulajdonába. A pozsonyi káptalan tulajdonából 1813-ban a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába került. A kódexet Toldy Ferenc keresztelte el Pray György történetíró nevére, aki 1770-ben először ismertette a magyar szöveget egyik munkájában.

A XIII. század második feléből való a *Löweni nyelvemlék*; 37 sorból álló rímes Mária-siralom, amelyet a belgiumi löweni egyetem egyik latin kódexében Leidinger György fedezett fel 1922-ben; Gragger Róbert ismertette meg a magyar közönséggel. E legrégibb magyar vers jelentőségét az egyházi líra tárgyalásánál méltatjuk.

A XIV. századból két nevezetes nyelvemlék maradt ránk. A *Gyulafehérvári glosszákat* a gyulafehérvári püspöki könyvtárnak egyik kódexe tartotta fenn; a 15 soros magyar szövegeket 1300—1320 között írták egy ferencrendi kolostorban. Az ismeretlen szerzetes három latin prédikációnak gondolatmenetét írta le magyarul röviden, vezérszavakban, illetőleg tételszerű felsorolásokban a lap szélére. A szövegeket régebben verses soroknak tartották. A *Königsbergi töredékeket* egy XIV. szá-

zadi hittudományi tartalmú latin kódex kötésében találták 1862-ben; a könyvkötő ugyanis a magyar szöveggel beírt pergamenlapot darabokra vágta és ezekkel készítette el a kódex bekötési tábláját. Utóbb újabb szalagokat bontottak ki a kódexből és így összesen 27 magyar szövegű sor töredéke került elő, amely Szűz Mária dicséretéről szól, legalább részben verses formában. A kódex a königsbergi egyetem könyvtáráé.

A XV. századból már nagyobb számmal maradtak fenn hosszabb nyelvemlékek. Nevezetesen a Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex szövegei, amelyek szervesen összefüggenek egymással, egyazon fordítás részei. Mind a három kódex katolikus szertartási, nevezetesen breviáriumi könyvek fordításának részben töredékes másolata. Az Apor-kódex a psalterium, a Müncheni-kódex az evangeliarium, a Bécsi-kódex pedig egy őszi lectionarium fordításának másolatát őrzi; a három kódex tehát olyan liturgikus könyvek fordítását tartotta fenn, amilyeneket a szerzetesek a mai szerkezetű breviáriumok előtt használtak. E könyvek magyar fordítása nem a biblia népszerűsítésére készült, hanem vagy tanítási célra, vagy pedig azért, hogy a latinul nem tudó apácák, vagy a kezdő szerzetesek is behatolhassanak a szertartási könyvek ismeretébe. A három kódexet Mátyás király korában másolták, maga a fordítás azonban régebbi; a XV. század első harmadában készült. A régi irodalomtörténet kutatói egyrészt huszita bibliafordításnak tartották, mások ferencrendinek vagy premonstreinek. Legújabban azonban Gálos Rezső meggyőző érvekkel bizonyította be, hogy e liturgikus könyveket szent Benedek fiai fordították magyarra, s az ő fordításuk hatása látszik egy évszázadon keresztül kódexirodalmunk szentírási részletein. A Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódexszel, a fordítás nem pedig a ránk maradt másolatok keletkezésének időpontját nézve: a Jókai-kódex előtt, vagy

legkésőbb ennel egyszerre, elsőnek a bencések munkássága vonul be a magyarnyelvű kódexek, a középkori magyar irodalom történetébe.

3. §. A vallásos líra.

Az írott költészet nálunk egyházi szellemben indul meg, papok és szerzetesek a művelői. A magyar középkor első négy századából nagyon kevés emléke maradt ; ennek oka nemcsak a török és tatár pusztítás, hanem az a körülmény is, hogy sem az írók, sem az olvasók nem gondoskodtak a költői termékek fenntartásáról. Csak a XV. század végén mutatkoznak az egyházi líra alkotásai nagyobb számmal, attól az időtől kezdve, midőn szerves részei lettek egy-egy kódexnek.

Középkori vallásos líránk az egyetemes egyház latin-nyelvű énekköltészetéből táplálkozik, ennek termékeit fordítja vagy alakítja szabadon és eredeti alkotásait is mély egyházas érzés hatja át. Első emléke, az *Ó Magyar Mária Siralom* egy latin Planctus mintájára készült, amelynek eredetije Szent Bernáttól vagy nagyobb valószínűséggel Geoffroi de Breteuiltől származik. A magyar átdolgozó nem ragaszkodott szolgai módon mintájához ; a latin sequentiát nagy önállósággal alakította át magyar verses parafrázissá. Mélyen átérezte a kereszt előtt siránczó Istenanya fájdalmát és igazi költőiséggel tolmácsolta. Az ének alapjául szolgáló elképzelés és meg-elevenítő erő ugyan nem az ő érdeme, de meglepő erős formaérzéke, verselő művészete, kifejezéseinek líraisága és képeinek újszerűsége. Lélek és költőiség hatja át ezt a szabályos rímelésű vallásos költeményt, amelynek értéke a két századdal későbbi költészet legtöbb darabjára föltűnően áll.

E két század nagy hézagát csak a Königsbergi Töredékek hidalják át. E csonka szövegek első része, a *Königsbergi Ének* megrongálódott a másoláskor, de ritmusa és

így verses jellege ennek ellenére is érezhető. Tartalma Szűz Máriának mint Istenanyának dicsőítése. A másik két töredék verses jellege vitás ; a nagyon hiányos szöveg valószínűen az annunciációt beszéli el.

A kódexek korából származó énekeink nagyobb része himnusz, de vannak közöttük antifónák is. A Festetich-, Winkler-, Nádor- és Döbrentei-kódex tartalmazza a legtöbb éneket, a legszembeket pedig a Peer-kódex foglalja magában. A Nádor-kódex arról is nevezetes, hogy az énekeket kóta kíséretében adja.

E korból származó énekeink mind csak másolatban maradtak fenn ; így tehát a kódex korából nem lehet következtetni a benne foglalt versek keletkezési idejére. Az énekek között esztétikai érték tekintetében nagy különbségeket látunk ; az eredetiek általában jobban sikerültek, mint a fordítások. Az értékkülönbséget egyrészt a versírók különböző tehetsége, másrészt a rájuk váró feladat eltérő természete okozta. A himnuszok magasan szárnyaló, súlyos dogmatikai igazságokban bővelkedő, kötött szövegét nehezebb volt híven és egyúttal költőien tolmácsolni, mint az egyéni érzést szabadon választott formában kifejezni. Sokszor nem is volt fontos a fordító szemében a szép forma ; csak azért ültette át magyarra a himnuszokat, hogy latinul nem tudó szerzetes társai, az egyszerű fráterek és apácák és a világiak is megérthessék és imádkozhassák őket. A Festetich- és Czech-kódexben (ez utóbbi a legkiválóbb régi magyar imádságos könyv) csupa ilyen olvasásra, illetőleg imádkozásra szánt himnusz-fordítás van. A sikerült fordítások egy része viszont népénekké lett s a hívek ajkán évszázadokon át élt.

Imádságra volt szánva *Szent Bernát himnuszá*nak fordítása. (Czech- és Thewrewk-kódex). Ennek a leghosszabb egyházi énekünknek eredetijét löweni Arnulf írta ; tulajdonképen nem is himnusz, hanem lényege szerint

imádság, amelyet a nagy egyházatya Krisztus öt szent sebéhez intéz. Ismeretlen magyar átültetője költői érzéssel, tudatos változtatásokkal tolmácsolta. Sikerült verselésükkel tűnnek ki az *Atyának bölcsesége*, *Emlékezzél keresztyény* (mindkettő a Winkler-kódexben), *Bűnösöknek kegyes segítség* (Nádor-kódex) és az *Üdvözlégy Isten szent teste* (Peer-k.) kezdetű himnuszok. Eredeti magyar himnusz töredékének látszik egy kétsoros vers a Winkler-kódexben: «Édes anya, boldog anya, Virágszülő Szűz Mária»; középkori Mária-költészetünk legköltőibb két sora. Az *Ó kegyes Szűz Mária* (Peer-k.) kezdetű négy strófás rímes himnusz is magyar szerző eredeti alkotása.

Van ezeken kívül még néhány eredeti himnuszunk, amelyek különös figyelmet érdemelnek. A maguk egészében ezek is a katolikus egyháznak közös eszméit és érzelmeit tolmácsolják. De mint minden idegenből vett hatásba, úgy ezekbe is beleszövődik egy sajátos mozzanat, amely egyéni szint ad nekik és a külföldiektől megkülönbözteti őket: megnyilatkozik ezekben a himnuszokban az erős nemzeti érzés, a hazafiság. A hit és hazafiság motívumai a legszebb harmóniában olvadnak össze.

A kódexek jámbor írója érzi a nagy keresztyén közösségbe való tartozását, de nem kevésbé érzi és ki is fejezi, hogy ő magyar. Innen van, hogy míg más népek vallásos énekeiben Szűz Mária mint Isten anyja, egek királynéja, bűnösök menedéke szerepel, nálunk mint Magyarország mennyei patronája jelenik meg. S amikor a hívek a magyar szenteket dicsőítik és Isten színe előtt való közbenjárásukat kérik, nemcsak önmaguk számára esednek segítségért, hanem gondolnak arra a nagy közösségre is, amelyhez való viszonyában minden magyar lélek mindig érzi és tudja magát: a nemzeti közösségre. Nemzetük boldogulásának ügyét épen úgy szívükön viselik, mint a magukét; esedeznek tehát a hazájuk érdekében való közbenjárásáért és a fenyegető veszedelmek elhárításáért.

Az első magyar szent királyhoz írt himnusz : *Üdvözlégy boldog Szent István király* (Érdy-k.) hőseit mint térítőt dicsőíti, aki népét a kereszténység karjaiba vezette és azt a hitet fejezi ki, hogy a szent király égi közbenjárásával továbbra is vezeti és boldogítja nemzetét. E hazafias érzéstől áthatott, de fogyatékos technikájú versnél művészebb a másik szent királyhoz írt himnusz : *Üdvözlégy kegyelmes Szent László király* (Peer-k.). Úgy jellemzi a hőst, mint az ég kegyeltjét, Szűz Máriának választott vitézét, Magyarországnak édes oltalmát, s a szent király pártfogását kérve, tiszteletére hívja fel népét. Jól csengő ritmusú, zengzetes soraiban megkapó a költői dikció, a kifejezés tömörsége és lendülete. Esztétikai értéke a középkori költészet élére állítja.

A hívó magyar nép tiszteletének középpontjában azonban a Boldogságos Szűz fénykoszorús alakja áll. Az Érdy-kódex írója így adja ennek okát : «Netalántán régen elvesztünk volna mi gonosz bűneinkért, ha az édes asszonyunk Szűz Máriával az szent királyok ő kegyes esedezésöknek miatta nem táplálnának». E Máriatiszteletnek régi költészetünkben leghatásosabb kifejezése Vásárhelyi András éneke, az *Angyaloknak nagyságos asszonya* kezdetű himnusz. Teljes szövege a Peer-kódexben van ; szerzője a versfőkben rejtette el nevét, az utolsó versszakban pedig megmondja, hogy az éneket 1508-ban Pesten, a Szent Péter-utcában (most Kossuth Lajos-utca) írta. Vásárhelyi András ferencrendi szerzetes volt, résztvett a mohácsi ütközetben, és a gyászos esemény után menekülés közben hősi halált halt Bozsoknál. Lendületes, igazi átélésből fakadt himnusza a Szűzanya iránt való rajongás és hódolat, a belé helyezett fiúi bizalom és szeretet érzelmeinek ad költői hangot. De megszólal e költeményben a büntudat is, amely oly gyakori motívuma a következő évszázad lírájának ; romlásunkat bűneink okozták, Isten vétkeink miatt sujt bennün-

ket csapásokkal és ezeket csak az őszinte bűnbánat háríthatja el rólunk. A katolikus énekszerző az országot fenyegető nagy veszedelem sejtésével a leghathatósabb égi pártfogójához fordul, aki a «törököknek megnyomortója, királyoknak jó tanácsadója, magyaroknak megtalmazója». Ez a himnusz a magyar nép kedvelt éneke lett, imádsága és reményt ápoló vigasztalása az elkövetkezett nemzeti katasztrófa és évszázados viszontagságok idején.

A Szűzanya kultuszának bensőséges megnyilatkozásai a *Mária-síralmak* is, amelyek prózában vannak ugyan írva, de lírai jellegük e fejezethez kapcsolja őket. E műfajnak egyetlen verses magyar emlékét már említettük; a prózaiak közül legmeghatóbb a Winkler-kódexben levő síralom, amely az Istenanya fájdalmában az egész kereszténység fájdalmát érezteti. Az Érsekújvári-kódexben egy költői *Magdolna-síralom* is maradt ránk.

A prózában kifejeződő líra terméke a *Halál himnusza* is. A Példák könyve őrizte meg ezt az ismeretlen eredeti nyomán készült haláltáncéneket. A középkorban a halálnak mindent legyőző, minden embert egyenlővé tevő hatalmát illusztrálták a haláltáncképek és hirdették az ezek nyomán kifejlődött haláltáncénekek; a halál megjelenik különböző társadalmi osztályokba tartozó emberek előtt és rövid vitatkozás után magával viszi őket. A *Halál himnuszából* hiányzik ez a megjelenés és párbeszéd; monológokat kapunk, bekeretezve az író hangulatos elmélkedéseivel. Olvasása nyomán megrendülve érezzük a közeledő halál kaszájának suhogását, az emberi élet arasznyi voltát, a kikerülhetetlen végzetet. «Elmegyek meghalni; én ki mostan jelen való ember vagyok, az elmultakhoz hasonlatos leszek.» Legyek bár király, vitéz, bölcs, szép, gazdag vagy szegény — elmegyek meghalni, mert a halál mindeneken uralkodik és igen sűrű és gyakor az ő hálója. Nem tudom, hogy mikor,

nem tudom, hogy hova megyek — fejezi be az író ; azért kéri a kegyes Krisztust, hogy irgalmazzon neki és bocsássa meg bűneit. Ez a mélységes igazságot szemléltető, érzésben fogant mű ódon nyelvével, közvetlen hangjával rím és ritmus nélkül is igazi költészet. A modern ember sem olvashatja megindultság nélkül.

4. §. A legendák és példák.

A középkori szellemnek legjellemzőbb költői megnyilatkozásai közé tartoznak a legendák. «Legenda» szó szerint annyit jelent, mint «olvasni valók». Az egyházi életben szűkebbre szorult a jelentése és azokra a szent elbeszélésekre szorítkozott, amelyeket a kolostorok lakóinak lelki épülésére fel szoktak olvasni. A legendák magja rendesen történeti tény, valamely szentnek élete, szenvedései, csodatettei, megdicsőülése, de átszőve költői elemekkel, a képzelet alkotásaival. A legenda hősei a szentek, akik a földi dicsőségről lemondva, az alázatosság, önmegtágadás és önsanyargatás útját járják Krisztusért és égi koronájáért. Hitükért gyakran üldöztetést és vértanuhalált szenvednek. Erényeiket Mesterük nem egyszer csodatettekkel tünteti ki. Életük és példájuk hatalmas erővel ragadta meg a hívők képzeletét, amely bőséges és megkapó leleménnyel egészítette és színezte ki a valóságot. A középkor virágzó legendaköltészete csakhamar szép gyűjtemények útján lett nemzetközi kincssé ; e gyűjtemények közül leghíresebb Jacobus a Voragine († 1298) domonkosrendi szerzetes, később genuai érsek *Aurea legendája* és a *Vitae patrum*. Az előbbi volt a magyar kódexírók egyik fő forrása, de többnyire nem közvetlenül, hanem Temesvári Pelbárt prédikációi útján. Temesvári Pelbárt ferencrendi szerzetes és hitszónok, középkori latinnyelvű egyházi irodalmunknak legnagyobb alakja. Budán halt meg 1504-ben. *Stellarium Coronae*

B. Mariae Virginis című beszédgyűjteménye a Boldogságos Szűz ünnepeire készített beszédeit, a *Pomerium* három része (*Sermones de Sanctis*, *S. de Tempore* és *S. Quadragesimales*) pedig a szentek ünnepeire, az év állandó ünnepeire és a nagybőjtre írt beszédeit foglalja magában. *Aureum rosarium theologiae* című hittudományi munkájában a legjobb középkori szerzők nyomán fejtegeti a katolikus vallás tanításait. Művei nemcsak itthon, hanem külföldön is ismertté tették nevét. Beszédgyűjteményei számos kiadást értek. Prédikációi tele vannak a legszebb legendákkal, példákkal, képekkel és hasonlatokkal. A magyar szentek legendáiban megnyilatkozik tüzes, hazafias érzése; beszédeiben nem egyszer elkeseredetten kikel Mátyás király humanista szellemmel telített udvara ellen, ostromozza kora erkölcsi lazaságát és felemeli szavát a szegény nép érdekében. Kódexeink legendáinak nagyrésze az ő latin beszédeiből van fordítva.

A legnagyobb középkori magyar nyelvű legendagyűjtemény és egyúttal a legterjedelmesebb középkori magyar nyelvű kézirat az *Érdy-kódex*. Szövegbőség tekintetében közel áll hozzá a *Debreceni-kódex* legendáriuma.

A legrégebb magyar nyelvű legenda *Assisi Szent Ferenc*-ről szól. A XV. század első felében másolt Ehrenfeld—Jókai-kódex őrizte meg, amely a legelső magyar nyelvű írott könyv. A legenda hőse a «poverello», a középkornak egyik legfenségesebb alakja. A magyar szöveg az *Actus beati Francisci et sociorum eius* című latin elbeszélés és a *Speculum perfectionis* név alatt ismert latin Szent Ferenc-legenda alapján készült fordítás.

A középkorban nincs még egy szent, akinek egyénisége közvetlenebbül és mélyebben ragadta volna meg az embereket, mint a poverello. Élete, példája a szeretetnek Istenért való szüntelen lángolása, amely erejével megújítja a világot. Krisztussal való örök eljegyzettségének zálogául testén viseli a Megváltónak öt szent sebeit,

önmagának teljes megsemmisítésével, bűnbánatával, önsanyargatásával és alázatával egyetlen célt szolgál: Isten dicsőségét. De szereti a világot is, mivel az Úr alkotása és az Ő képe tükröződik benne; magához öleli a teremtményeket: az angyalok, emberek, állatok, madarak, virágok, nap, hold és csillagok mind testvérei lesznek. A közös Atya tudata és az a hozsanna, amelyet a mindenség összes élő és élettelen atomjai szüntelen zengnek a Teremtőnek, a legszorosabban összefűzi Szent Ferencet a természettel és az emberekkel. A világrendet költőibben senki sem fogta fel nálánál, érzőbb szívvel és nemesebben nem gondolkodtak róla soha. A fordítás nehézségeivel küzdő ismeretlen magyar ferences szerzetes legendájából is kiérezzük e fenséges egyéniség nagyságát és életének szépségét.

Mély költőiség és az Istenanya iránt való gyermeki ragaszkodás és odaadás nyilatkozik a középkori Szűz Mária-legendákban, amelyeknek egy része magyar fordításban is megvan kódexeinkben. A magyar szentek, Szent István, Imre herceg, Szent Gellért, Szent László és Árpádházi Szent Erzsébet legendái a középkor végén szintén megjelennek magyarul. Művelődéstörténeti szempontból jelentősebb ezeknél *Boldog Margit* legendája; másolója, Ráskai Lea, dömés-apáca, maga is ott élt és ott halt meg a Nyulak szigetén, a mostani Margit-szigeten, ahol kolostorának emlékét ma is őrzik az épület romjai. Maga a legenda Ioannes Vercellensis dominikánus rendfőnöknek XIII. századi Margit-életírása és a szenttéavatási eljáráshoz felvett jegyzőkönyv alapján készült. Soraiból kibontakozik a szent királyleány magasztos alakja és a középkori női kolostor életének hű képe.

IV. Béla királyunk egyetlen leánygyermeké szüleinek fogadalma következtében már mint kisdéd a veszprémi apáca kolostorba, majd tízéves korában a Nyulak szigetére kerül. Ragyogó erényeivel csakhamar felülmúlja

társait ; nem engedi, hogy a király leányát megillető tiszteletben részesítsék, a legmegalázóbb munkákat örömmel végzi, szurtos ruhában jár, szeges övet visel, böjttel és veréssel sanyargatja testét. Legnagyobb örömét az áhitat és a felebaráti szeretet gyakorlásában találja. Megveti a földi hiúságot ; mikor a cseh Ottokár király megkéreti a kezét, habozás nélkül állhatatos marad isteni jegyeséhez és még szigorúbb életmódra határozza el magát. Megjövendőli halálát ; érdemeiért az Úr nagy csodákkal tünteti ki.

A Margit-legenda leírásából a középkori női kolostornak nemcsak külső élete, napirendje, az imádság, elmélkedés és munka váltakozása tárul fel előttünk, hanem az a szellem is, amely e gyenge szűzeket hősi áldozatuk, szüntelen kereszthordozásuk elviselésére képesíti és e kívülről zordnak és örömtelennek látszó elvonultságban is boldogítja. A kolostor lakói testben test nélkül élnek ; szemük a végtelen értékhez, az Istenhez viszonyítja a földi, mulandó javakat és lemondanak ezekről, hogy biztosítsák az örökkévalót. Elhagyják a világot, hogy kialakítsák magukban a természetfeletti embert és Krisztusban éljenek, akiért szenvedni öröm, meghalni — élet.

E vonzó tartalmú, mély szellemű, de nehézkes nyelvű legendáknál formai szempontból jelentősebb *Barlám és Jozafát* és *Szent Elek* legendája.

A *Barlám és Jozafát legendájának* esztétikai jelentőségét már a Kazinczy-kódex másolója is érezte, midőn így ajánlja a legendát közönségének : «Kérem azért én, ki ezt írtam, mindazokat, kik ez könyvecskét olvasandók, hogy szeretettel olvassák, mert igen szép». E legenda eredetijét a VII—VIII. században Kisázsziában írta egy János nevű szerzetes görög nyelven ; hozzánk az Aurea legenda rövidített latin változata révén jutott el. Cselekvénye Indiában játszódik le. Élt ott egy Avennir nevű hatalmas király, aki kegyetlenül üldözte az országában

élő keresztényeket. Fia születik, akiről egy jövendőmondó azt jósolja, hogy nem apja országában lesz király, hanem egy hasonlíthatatlanul jobban, a kereszténységben. A király, aki nagyon félti fiát az új tudomány metelyétől, megparancsolja Jozafát nevelőinek, hogy előtte a betegségről, szegénységről, vénségről és halálról soha említést se tegyenek. De a fiú megismerkedik a nyomorral és halállal s megdöbben előttük. Találkozik egy szent remetével, Barlámmal, aki oly megragadóan tárja fel előtte a kereszténység tanításait, hogy megkeresztelkedik. Atyja a testiség csábításaival veszi körül s az ördögök hada is megjelenik, hogy hitétől eltántorítsa, de Jozafát az imádság és keresztvetés erejével minden kísértésnek ellenáll. Atyját végül is meghatja ez az állhatatosság, maga is megkeresztelkedik és Jozafátnak adja át országát. De a fiú elvonul a pusztába mesteréhez, Barlámhoz és harmincöt évig remetéskedik. Sírját az Úr csodákkal tünteti ki.

Az elbeszélés, amely mintegy keret, át van szöve példákkal, mesékkel és hasonlatokkal. Ezek egy része ind eredetű, mint ahogy az első részre kétségtávol hatott a Buddha-monda. Az egész legenda azonban a katolikus aszketizmus dicsőítése, a világ hiúságával és mulandóságával szemben az örökkévaló értékek keresésére int.

A *Szent Elek legenda* népszerűségét az a körülmény is bizonyítja, hogy fordítása hat kódexünkben is megvan. Legszebb a Kazinczy-kódexben levő. A legenda eredete a szent halála utáni időkre nyúlik vissza; a magyar fordítások az Aurea legendából készültek. Hőse, Elek, előkelő római család egyetlen sarja, a lakodalma előtti éjjel titokban elhagyja jegyesét, szüleit, elmegy Szíriába, Edessába, pénzt kiosztja a szegényeknek és a templom előcsarnokában koldus módra, ájtatoskodva él. Hiába keresteti atyja a világ minden részében, szolgálai, akikkel a fiú találkozik, meg sem ismerik. Tizenhét év múlva

megszólal a templom Mária-képe és tudtára adja a híveknek, hogy a szegény koldus Isten kedves embere. Elek az ünneplés elől Rómába menekül; tizenhét évig él atyja udvarában, mint ismeretlen zarándok, nélkülözések és bánatmak között. Halálakor a templomban menyeyei szózat nyilvánítja ki a pápa, Honorius és Arcadius császárok előtt Elek életszentségét, a halott kezében levő írásból pedig kiderül kiléte és élettörténete. Családja sírva ismeri fel a szentet, akinek dicsőségét csodák hirdetik. Ezt a legendát nemcsak a cselekvény érdekessége és fordulatossága, hanem a szereplők lelki életének rajza is kiemeli. A Kazinczy-kódexben olvasható szöveg fordítója kedvvel és szeretettel dolgozott az átültetésen, ami meg is látszik símán, könnyen gördülő mondatain, előadásának kifejező erején és elevenségén. Ő a kódexek korának legkiválóbb stilisztája, fordítása pedig a magyar szépprózai stílusnak első nagy sikere.

A legendákéhoz hasonló kedveltségnek örvendett a középkorban a *péllda*. Egyik fajtája a tanítócélú elbeszélésnek; rövid, költött történet, amelyből valami tanulság világlik ki. A világirodalomnak legismertebb és legszebb példái az Úr Jézusnak gyönyörű parabolái. Példákat a középkor egyházi írói és szónokai szívesen használtak erkölcsi igazságok szemléltetésére és közönségük figyelmének ébrentartására. A magyar kódexirodalom példáinak forrásai Temesvári Pelbárt munkáiban, Herolt János domonkosrendi szerzetes könyveiben és a Gesta Romanorumban jelölhetők meg.

Alakítás és szerkesztés szempontjából figyelemre méltók ezek az ügyesen kikerekített, velős rövidségű, anekdotikus csattanójú kis elbeszélések, amelyeknek fordításában középkori íróink nagy stilisztikai készségre tettek szert. Van kódexeink között egy kis példatár is, a *Példák könyve* (1510), amely Discipulus Promptuariumából huszonöt példa fordítását foglalja magában.

A legendák és példák fordításainak stilisztikai eredménye alkalmas kiindulópontja lehetett volna a szépprózai stílus továbbfejlődésének. A XVI. század protestáns írói azonban nem ismerték a kódexek irodalmát és ha ismerték is, katolikus tartalmuk miatt nem akartak rájuk építeni.

A prózában írt legendákon kívül van egy verses legendánk is a középkorból: *Alexandriai szent Katalin legenda*. Több mint négyezer sorból áll, nagyobb terjedelmű, mint a középkorból fennmaradt minden más verses szöveg együttvéve. Az Érsekújvári-kódex őrizte meg, amelynek legnagyobb részét Sövényházi Márta, domonkos apáca másolta 1530 körül. Az ismeretlen szerző latinnyelvű eredeti nyomán szedte páros rímű nyolcas sorokba Szent Katalin életét születésétől haláláig.

Costus, alexandriai pogány király egyetlen gyermekét, Katalint a legkiválóbb bölcsekkel nevelteti s a rendkívüli tehetségű leány nagy tudományra tesz szert. Atyja halála után egészen fiatalon trónra kerül; midőn egyszer bejárja országát, találkozik egy keresztény remetével, aki megtéríti és megkereszteli; ettől kezdve Katalin új hitének legbuzgóbb követője lesz. Mikor Maxentius római császár Alexandriába érkezik és vissza akarja állítani a pogány istenek tiszteletét, a szentéletű leány eléje járul, hogy meggyőzze a keresztény hit igazságáról; a császár ötven híres bölcset hivat, hogy Katalin érveit megdöntsék, de a leány ékesszólásának nem tudnak ellenállni, elnémulnak és Krisztus hitére térnek, mire Maxentius kivégezteti őket. Katalint börtönbe vetteti, hóhéraival kínoztatja, végül lefejezteti. A leány halálát Isten csodával tünteti ki; lelke egyenesen a mennybe emelkedik, testét pedig az angyalok a sinai hegyre viszik.

A verses legenda szövege meglehetősen megrongált állapotban jutott ránk; a másoló, ügylátszik, nem érezte

verses jellegét, a ritmus sok helyen tönkre ment, a szókiasmok fölcserélődtek, egész sorok kimaradtak. De még így is érezzük, hogy a szerző a jobb verselők közé tartozott; az ősi nyolcas formát ügyesen használja, a rímet következetesen és sikerrel alkalmazza. A jól kikerekített történet haladását helyenkint megakasztják ugyan a bölcselő és vitatkozó részletek, de az egészet áthatja az erkölcsi eszmény fenségének gondolata, a szív világának mozgalmas rajza pedig itt szerepel először irodalmunkban.

5. §. A világi költészet.

A világi líra emlékei közül nagyon kevés maradt fenn. Ennek oka az, hogy az egyháziak, akik írni tudtak, nem foglalkoztak ilyen költemények szerzésével, a világiak között pedig csak később terjedt el a betűvetés tudománya. A világi líra Mátyás király korában kezd fellendülni, aki a latin humanista költészet mellett a magyar költészetet is pártolta. Arnoldus de Bavaria 1492-ben kiadott poetikájában megőrizte egy Magyar Gábor (Gabriel Hungarus) nevű költő nevét, aki nemcsak latinul, hanem magyarul is verselt és egyformán művelte a lírát és epikát. Meg akarta énekelni Mátyás király tetteit. Költeményei közül egy sem maradt ránk.

A száraz és költőietlen verses csúzókat, bájoló verseket és Nyírkállai Tamásnak versebe foglalt jogszabályát nem tekintve, csak a költői jellegű alkotásokat soroljuk fel. Ilyennek tekinthetjük Ényingi Török Imre *Verses üdvözlését* (1485) menyasszonyához, Parlagi Krisztinához. Ez a kis rögtönzés a szerelmi érzés első közvetlen megnyilatkozása irodalmunkban. A *Supra agnő* kezdetű ötsoros virágének (1505) valószínűen valami szerelmes természetű vénasszonyra készített csúfolódás. Fontosabb ezeknél három gyászének, vagy sirató ének,

amelyek főrangú személyek elvesztése miatt érzett fájdalmat fejeznek ki. A legrégibb *Gergely diák sirató éneke*; szerzője, akinek nevét a versfőkből ismerjük, «szolgált urának» gyászos elvesztését panaszolja. A *Cantio Petri Beriszlo* (1515) Szabatkai Mihály szerzeménye és Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát bán halála hírének hatása alatt keletkezett. A Mátyás királyról szóló gyászéneket (*Néhai való jó Mátyás király*) politikai versnek is lehetne nevezni. Ismeretlen szerzője a nemzet háláját és hódolatát szólaltatja meg benne a nagy király iránt, aki mint uralkodó és hadvezér dicsőséget szerzett a magyarságnak és jóságos atya volt a szegény népnek. Ugyancsak politikai vers *Geszthy László éneke* is (1525), amelyet a mohácsi vész előestéjén, az elkövetkezendő katasztrófa sejtésével írt szerzője. Az ország nagy nyomorát emlegeti, az urakat egységre, összetartásra, a régi törvények tiszteletére inti, aztán mintha maga sem bízna többé másban, a hazát az ég oltalmába ajánlja: Isten, Szűz Mária háborútól védjen . . .

A Dózsa-féle parasztlázadás előtt írta Apáti Ferenc híres feddő énekét, a *Cantilenát*. Olyan hangot üt meg benne, amely addig ismeretlen volt irodalmunkban. Sötét színekkel festi meg hazájának romlott állapotát és keserű gúnnyal ostromozza a közállapotokat. A jóbarátok cserben hagyják és megcsalják az embert, a hazudozók lépre visznek. A hízogó nagyurak nem törődnek a török veszedelemmel. A papok is visszaélnek az ember bizalmával. A leányok szívesen keresik a mulatságokat, ahol könnyen odavész erkölcsük. A paraszt elbizakodott és nem adja meg urainak a tiszteletet. A régi papok szerették a szegénységet, a mostaniak vagyont gyűjtenek. A régi jó királyok idején az urak híven szolgálták a szent koronát, most pedig kijátsszák a hatalmat. Apátinak erős szubjektivitása egészen sajátos jelenség a középkor objektív világában és az új kor szellemét érezteti. For-

mátlan szerkezetű költeményének legköltoőbb vonása a képszerűség, amely élénk szemléletességet ad előadásának. Ezzel a költeménnyel kedődik meg a magyar szatirikus irodalom.

Mivel a középkori világi lírában aránylag több az eredetiség, mint az egyháziban, és szerzőik általában fejlett formakészlettel rendelkeznek, fel kell tételeznünk, hogy volt már e téren bizonyos irodalmi hagyomány és hosszas költői gyakorlat, amelyre munkájukban támaszkodhattak. E fejlődés egyes fokozatait azonban a magyar irodalomtudomány sohasem rajzolhatja meg, mert emlékei elpusztultak.

Még kevesebb írott maradványa van a világi tárgyú *epikai költészetnek*; egyetlen mű, az is csonka: az eleje hiányzik. A *Szabács viadala* magának a szerzőnek fogalmazásában, vagy sajátkezű másolatában maradt fenn. 1871-ben fedezték fel a Magyar Történelmi Társulat egyik vidéki kirándulása alkalmával, a Csicsery-család ungmegyei csicseri oklevelei között. E legrégibb magyar történelmi ének tárgya Mátyás király 1476. évi szabácsi ostroma és a vár diadalmas bevétele. A vers valószínűen mindjárt ezután, az események közvetlen hatása alatt keletkezett és olyan szerzőre vall, aki maga is jelen volt az ostromnál. Ez az ismeretlen író kevés alakító tehetséggel rendelkezett; időrendben, színtelen, prózai nyelven, de elég röviden és mozgalmasan adja elő az eseményeket. Sikerültek, sőt néha igazi művészettel csengenek össze a vers rímei. A Szabács viadalának költője, mint a következő században Tinódi és társai, a mi korunk újságíróinak hivatását töltötte be; érdekes, aktuális eseményekről tájékoztatta hallgatóit.

A középkori világi költészet hivatásos művelői: jogulátor, énekes, regös, hegedős, kobzos, lantos vagy deák néven szerepelnek okleveleinkben. Ezek a vándorköltők többnyire hegedű, koboz vagy lant kíséretével

adták elő énekeiket és nemcsak az egyszerű népet gyönyörködtették előadásaikkal, hanem a nemesek, főurak és a királyi udvar körében is otthonosak voltak. Okleveleink tanúsága szerint a középkorban nagy számmal voltak ilyen énekmondók; énekmondókról elnevezett hegyek, völgyek, erdők és mezők őrzik nevüket. Egy részük királyi szolgálatban állott és adományozott birtokokon élt. A legrégibb névszerint ismert énekmondó Csiper jokulátor, akit a pozsonyi várnép között említ egy 1253-ból származó pörirat. Az utolsó Árpádok korából ismeretesek: Énekes Lőrinc, a lellei Hamzó, a káli Mikó és Szombat jokulátorok. A XIV. századból: Kobzos Miklós és Hegedős István; a XV. századból Lantos György. A Regtelők, Regvölgy nevű helységek az ott élő énekmondóktól kapták elnevezésüket.

Ezeknek a középkori lantosoknak és hegedősöknek énekei elvesztek, csak a krónikákból és legendákból ismerjük tárgyukat. A hún-mondáknak a középkorba átszivárgott töredékei, a honfoglalás és a kalandozások korának mondái mellett a kereszténnyé lett nemzet életének jelentősebb mozzanatai kerültek az érdeklődés középpontjába. A *királymondák* hősei Árpád-házi királyok vagy hercegek, elsősorban Szent László, a középkori magyarság eszménye, aki mint hős és lovag, a Boldogasszony választott vitéze, a testi és lelki derékség fényében ragyog a nemzet előtt. Haditetteit az énekmondók épen úgy dicsőítették, mint azokat a csodákat, amelyekkel a szent király életében és halála után tündökölt. A királymondák rendkívül gazdag anyaga mellett Bánk bán históriája, Zách Felicián esete, Kis Károly megöletése, Kont István bajnoki tettei és tragikus sorsa, a Hunyadiak diadalai, Kinizsi Pál kenyérmezei vitézkedése, Tar Lőrinc pokoljárása ragadták meg a képzeletet. Toldi Miklós, Szilágyi és Hajmási mondája szintén megvoltak már a középkorban.

6. §. A dráma nyomai.

A dráma nyugaton az egyházi szertartásokból fejlődött ki. Már a katolikus istentisztelet középpontja, a szentmise is rejtett magában drámai mozzanatokot, hiszen a szentáldozat bemutatása: cselekvény; a párbeszédnek pedig szintén szerepe van a szentmisében. A misztérium, ahogyan a miseáldozatot latinul nevezik, nagyobb ünnepek alkalmával kibővült; keretében egész jeleneteket mutattak be Krisztus urunk életéből. Különösen karácsony és húsvét nyújtott erre alkalmat, a bölcso vagy jászol, illetőleg a szent sír felállításával. A keresztény dráma csírája a szentmise, a *misztérium*, fejlődésének első foka a *liturgiai misztérium*. Ez utóbbi még az egyházi szertartás része, színhelye a templom belseje, nyelve a latin, előadói a papok; a nemzeti elem még hiányzik belőle.

A liturgiai misztérium fejlődése során a szertartás világi elemei egyre jobban bővültek, az előadók közé világi személyek is kerültek, ami a liturgiai misztérium elvilágiasodására vezetett. A tárgykör kiszélesedett: lassankint az egész Bibliát feldolgozták, sőt az egyháztörténelemből is merítettek anyagot. Hogy mentül többen nézhessék végig az előadást, a színhelyet a templom előtti térre, a temetőbe tették át, amely rendszerint a templom körül volt. Így alakult ki a *misztérium dráma*, amely ugyan még kapcsolatban van az egyházi szertartással, de már nem része a liturgiának. Szerzői és előadói papok, de egyre több világi szereplő foglal helyet benne s a latin nyelv mellett a nemzeti nyelv is szóhoz jut. Végül a papság egészen kiszorul a szereplők sorából, legfeljebb a színjátékok szervezését és felügyeletét tartja meg, a latint kiszorítja s a misztériumdramából kiválik a vallásos szellemű, de nem egyházi jellegű *világi dráma*.

Hogy a dráma fejlődésének első fokáig mi is eljutot-

tunk a középkorban, arra írott emlékünks van : a Pray-kódex megőrizett egy ilyen hazai, a XIII. század elejéről való latinnyelvű liturgiai misztériumot. Az önálló, vallásos szellemű, de magyar nyelvű misztérium dráma azonban nem fejlődött ki nálunk. A nép ugyan máig is megőrzött bizonyos karácsonyi és vízkereszti játékokat, ezeknek középkori eredetét azonban nem lehet bebizonyítani ; valószínűen nem is magyar talajon sarjadtak, hanem mint népszokást vettük át őket szomszédainktól.

A drámai formának néhány nyomával mégis találkozunk kódexeinkben. A Példák könyvében van egy középkori latin verses dialógus magyar prózai fordítása : az élet és halál párbeszéde. A megszemélyesített élet előtt férgektől ellepett csontváz képében megjelenik a halál. Az élet rémülten kérdezi tőle : ki ő? A halál nem nevezi meg magát, de párbeszédükből megérti az élet, hogy minden ember ilyen lesz, mint a halál és semmiféle tudomány nem menti meg ettől a sorstól. Jelenetезve van és párbeszédekre épül fel a Katalin legenda középső része, a Disputa is. A Sándor-kódexben pedig, amely a XVI. század elejéről származó másolat, egy teljes drámát is találunk, Hrotsvita gandersheimi apáca Dulcitiának fordítását. Ez a X. században élt tudós német apáca Terentius vígjátékainak stílusában, de a pogány író szellemével ellentétben hat drámát írt, amelyekben az erény és kegyelem diadalát dicsőíti a világ csábításai és romlott emberek erőszakossága felett. Dulcitiának fordítását kezdő sora után *Három keresztény leány* címen szokták nevezni. Tartalma a következő : Diocletianus császár három keresztény szűzet (Agape, Chionia, Irene) bebörtönöztet, mert nem tudja őket rávenni hitük megtagadására. A császár vezére, Dulcitiuss szerelemre gyulad irántuk. Midőn bűnös szándékkal közeledik feléjük, megvakul. Bosszúságában a két leányt kivégezteti, Irenet pedig két angyal menti meg, mielőtt szüzessége

sérelmet szenvedhetne. A magyar fordító nem ragaszkodott szorosan az eredetihez, Diocletiant a török császárral helyettesíti, főemberének nevét is megváltoztatja, apróbb toldásokat végez. A Dulcitius drámái jellege igazában csak a párbeszédes formában nyilvánul meg; van ugyan benne némi cselekvény és jelenetezés is, de túlnyomó benne az elbeszélés. Inkább dialogizált legenda, mint dráma. Vele kezdődik a magyar dráma története.

A középkori magyar egyházi költészet fejlődését áttekintve, megállapíthatjuk, hogy ez a költészet elég gazdag és változatos volt. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy kódexeink mind másolatok, a megmaradt emlékek tehát csak töredékei egy sokkal gazdagabb költői termésnek. Még így is találunk példát az egyházi költészet minden műfajára. Eredeti alkotásokat csak a líra terén találunk, az epikai és drámái emlékek mind fordítások vagy átdolgozások. Esztétikai értéket inkább csak a lírai termékek éreztetnek; némelyik versírónk meglepő ügyességgel kezeli a nemzeti versidomot és tanujelét adja alakító készségének. Általában szembevetendő a kötött formában írt költői termékek viszonylagos fejlettsége a prózáéval szemben. A szebb himnuszfordítások és népies formában írt vallásos költemények egy része mint népének részese lett az élő irodalomnak és napjainkig fenntartotta magát. De a kódexirodalom egyéb alkotásai sem voltak pusztán a papi és kolostori olvasóközönség rejtett kincse; a legendákat és példákat bőségesen értékesítette a papság a szószéken és így a középkornak ezek a nemes irodalmi hajtásai szépségükkel és tanúságukkal egyaránt hatottak a magyar nép lelkére.

7. §. *A latinnyelvű irodalom. A renaissance.*

A magyar nemzet a külföldi irodalom megismerésével vált a középkori kultúra részesévé. A latinnyelvű irodalom művelése nálunk a kereszténység megalakulása után rövidesen megkezdődik. Egyházi férfaink, előkelőségeink külföldi érintkezéseik útján megismerik a középkor irodalmát és némelyek közülük maguk is művelői lesznek. A regensburgi St. Emmerán kolostornak Arnold nevű szerzetese Anasztáz esztergomi érsekhez hozza el kritikára a tőle megírt Szent Emmerán legendát (1020—1028.). Bonipert pécsi püspök egy Priscianust kér Fulbertus chartresi püspöktől; az épülő magyar kolostorok a megmaradt gyér feljegyzések szerint a külföldiekhez is méltóan el voltak látva könyvekkel; mindez csak annak élénk bizonyága, hogy nemzetünk rövidesen beleilleszkedett a művelt középkor gondolatvilágába és kultúrájába.

A meginduló irodalom két hatás alatt állott. A nyugati irodalom vezetője egyházi és tudományos téren már ekkor Német- és Franciaország. A másik oldalon a görög kultúrával való érintkezés hatása látszik meg, amelynek képviselői és irodalmának olvasói a magyarországi görög kolostorok. Kelet és nyugat irodalma találkozik a magyar földön és megtermékenyíti a magyar szellemet. Hazánk végvára a latin egyháznak, de érintkező pont a görög kultúrával is.

Uralkodó természetesen a latin nyugati irodalom lett, de a görög hatása sem mult el nyom nélkül. A kelet Szent Tamásának, damaszkusi Szent Jánosnak kis töredékes fordítását a Pannonhalmán vendégségben járó Cerbanus készítette el a XII. század közepén a pásztói bencés kolostornak egy görög kéziratából. Ebben a fordításban külföldi tudósok a keleti egyházatyáknak egyik első nyugatra szállt fecskéjét ünneplik. A nyugati földről szár-

mazó liturgikus könyveinkben is találunk keletről származó részeket és hatásokat. Végre a XIII. század elején az utolsó magyarországi görög kolostor feloszlásával véglegesen a latin irodalomhoz csatlakozott a magyar is.

Ez a latinnyelvű magyar irodalom elsősorban egyházi volt, mert a középkorban ide torkollott minden. A liturgikus és egyházi irodalom volt hordozója a költészetnek és a tudománynak. Ennek hatása alatt indult meg a magyar földön a latin verselés, amely végleg talán csak napjainkban hallgatott el. Himnusz-, sequentia- és egyéb költészetünk a legendákkal együtt nyugati irodalmi forrásokból és mintákból táplálkoznak. A hazai egyházi latin költészetnek két ága, a breviáriumok és missalék költői részletei nyugati hatás alatt indulnak meg és vele párhuzamosan fejlődnek. De a magyar világ légköre, magyar gondolkodásmód hatja át őket. Sajnos, e költészet emlékeinek feldolgozásában irodalomtörténetünk még csak a kezdet kezdeténél tart. Latinnyelvű legendairodalmunk szinte megszakítatlan fejlődésben van egészen a XVI. századig, amikor az új idők új eszméi mellett ez az ág el-sorvadt. Latinnyelvű szónoklati irodalmunk a külföldivel egy színvonalon állott, másként nem volna elképzelhető Temesvári Pelbárt, aki a külföldön is híres, sokat használt műveket tudott írni. Nyugati hatás érzik a természeténél fogva legnemzetibb műfajon, középkori krónikairodalmunk emlékein is.

Irodalomtörténeti szempontból különösen a középkori krónikáknak van jelentőségük. Ezek sorát Anonymusnak, II. Béla király névtelen jegyzőjének *Gesta Hungarorum*a nyitja meg. Az 1200 körül írt krónika a honfoglalás történetét beszéli el. Az ismeretlen papi szerző Párisban iskolázott lelkes magyar ember volt; hazájának dicsőséges multja készítette írásra. Nem tartotta illőnek, hogy valaki a nemes magyar nemzet eredetét és vitéziet csak a parasztság csalfa meséiből, vagy a hegedő-

sők csacska énekeiből ismerje ; hanem merítse tudását ezennel az irott munkák megbízható elbeszéléséből és a történelem tiszta előadásából». Krónikája mégsem megbízható kútfő, mert tele van költött elemekkel ; művészien kikerekített, hazafias érzéstől áthatott históriát ad a honfoglalásról, de adatai sokszor távol állnak a történelmi valóságtól.

A Kún László király udvarában dolgozó Kézai Simon pap *Gesta Hungarorum*-ában (1284 körül) az ősidőktől kezdve a maga koráig beszéli el a húnok és magyarok történetét. A húnokra nézve mindent érvényesít, amit róluk a külföldi krónikásoknál talált. A húnokat a magyar nép őseinek tartja, történetüket tehát mint a magyarok első bejövetelét adja elő, a magyar honfoglalást pedig mint második bejövetelt. Lelkes sovinizmusában a magyarság dicső tetteit magasztalja, az ellenség sikereit kisebbíti. Gestájában csak a maga korára nézve nyújt néhány eredeti adatot ; a régiekre nézve krónikás társaival együtt főként a már említett Szent László korabeli elveszett *Gesta* szövegére támaszkodik.

Nagy Lajos király korában, 1358-ban írta egy ismeretlen magyar történetíró a *Bécsi Képes Krónikát*. A díszes kiállítású, művészi miniatürökkel ékesített kódexben a húnok és magyarok történetét olvashatjuk a legrégibb időktől kezdve Károly Róbert király 1330. évi oláhföldi hadjáratáig. A költői előadású, szép részletekben gazdag könyv szerzőjének régebben Márk ferencrendi szerzetest tartották, aki az Anjouk uralkodása idején Budán élt ; ez a feltevés azonban nem bizonyítható be.

A magyarországi latinnyelvű irodalom fejlődése hatalmas lendületet vett Mátyás király korában.

Mátyás király uralkodása Európát annak a hatalmas átalakulásnak tetőpontján találta, amely Olaszországban Assisi Szent Ferenc óta lassan megindult és amely ebben az időben már az összes művelt nemzetekre érez-

tette hatását. A renaissance : újjászületés ; nem a tudomány és művészet újraébredését, vagy szűkkörűen az antik kultúra feléledését jelenti csupán, hanem sokkal többet : új világnézetet, fordulatot Európa szellemi életében.

A renaissance újjáértékelte az embert. Fellép az egyéniség korlátlan érvényesítésének szelleme, amely a középkori közösség kapcsait tehernek érzi. Az *uomo singulare* többé nem tagja már valamely testületnek, hanem páratlannak, egyszerinek érzi magát és ilyenül is akar becsültetni. Az egyéniség kiemelésének vágya jelentkezik a sokoldalúságra (*uomo universale*), hírnévre és dicsőségre való törekvésben, továbbá az ember testi-lelki mivoltának az írás- és képzőművészet eszközeivel való gazdag ábrázolásában.

Újjáértékelte a renaissance a természetet. A középkori theocentrikus világnézettel szemben az élet súlypontját a földre helyezi át, szerinte ez az embernek közvetlen és biztos hazája. Ebből az immanens világfelfogásból folyik a renaissance-ember erős naturalizmusa ; gondolkodásának középpontjában a természet áll. Erre vonatkoznak földrajzi és természettudományos felfedezései, technikai vívmányai, ez lesz legfőbb értékmérőjévé. A természet végtelen világgá alakul a renaissance felfogásában, sőt istenséggé emelkedik.

A középkori ember csak egyben gyönyörködött igazán : a másvilági élet reményében, amelyhez viszonyítva kevésbé értékes a földi, a mulandó. A renaissance embere a földinek örül ; a forma szépsége válik az élet legfőbb értékévé, emellett az erkölcsi érték gyakran elvész. Valamennyi lehető érték közül az esztétikaiak terén alkotta a renaissance a legmaradandóbbat.

A kinyilatkoztatás tekintélye helyébe az ész szuverenitása lép. Az ész függetleníti magát, a maga lábán akar járni és követeli a gondolkodás szabadságát, mint a hala-

dás biztosítékát. Az ész által történt nagy felfedezések az emberiség végtelen haladásának hitét keltik és bizonyos bizó optimizmus járja át az egész kort, hogy az ember esze útján maga formálhatja a világot, társadalmat, történelmet. (Társadalmi utópiák.)

A renaissance felújította a klasszikus ókort, amelynek alkotásai az irodalom és a képzőművészetek terén utólrétegetlen tökéletességű mintáknak tűntek fel a kor szemében, ihletet merítettek belőlük és a lélek nemesedését, humanizálását várták tőlük (humanizmus). Végül újjáértékelte az új világnézet az életet a maga egészében. Az élet nem siralomvölgye, hanem szellemi és anyagi szépségeinél fogva sokra becsülendő érték; az ember célja a szép élet, Isten adományainak okos és szép kiélvezése. Már a renaissancében mutatkozik tehát az újkori lélek három tipikus vonása: az immanenzizmus, racionalizmus és a naturalizmus.

Mátyás király uralkodása alatt Magyarország egyik tűzhelye lett a renaissance törekvéseknek. *Zrednai Vitéz János* (1408—1472) esztergomi érsek, a pozsonyi egyetem alapítója, már váradi püspök korában a magyarországi humanista törekvések egyik középpontjává tette udvarát. Kortársai ékes latinságú leveleiért és szónoklataiért új Ciceróként magasztalták. A magyar humanisták szoros összeköttetésben álltak a külföldi írókkal és művészekkel, a magyarságot Európa humanista költői ódákkal ünnepelték. Mátyás király budai palotájában eleven művészi és szellemi élet honosodott meg; a király nagyszabású építkezéseivel sok művészt foglalkoztatott, udvarában szívesen látta vendégül a hazai és külföldi humanistákat. Gyönyörű könyvtára, a Korvina, egész Európában híressé vált. Mátyás király egyénisége szerint igazi renaissance-uralkodó; erős öntudata, akadályt nem ismerő akaratereje, az élet szépségeinek élvezése, a művészetek és tudományok szeretete mind erre vallanak.

A renaissance magyarországi hatása a képzőművészet új irányának meghonosodása mellett a latinnyelvű irodalom felvirágzása. Az olasz származású *Bonfini Antal* az ókori római remekírókat utánzó klasszikus latinsággal foglalta össze a magyar nemzet történetét a legrégibb időktől 1496-ig (*Rerum Hungaricarum decades*). Egy másik olasz humanista, *Galeotto Martio*, anekdotagyűjteményt írt Mátyás királyról (*De dictis ac factis Mathiae regis*), amelyben sok érdekes művelődéstörténeti adatot őrzött meg a XV. századi magyar életről. *Thúróczi János* királyi ítélmester krónikájában (*Chronica Hungarorum*), amely a legrégibb időktől Mátyás király koráig vezette le történelmünket, szintén erősen érzik a humanizmus hatása. A magyar jogi gondolkodás hatalmas összefoglaló emléke *Verbőczy István Tripartituma*, amely egész Kossuth és Deák Ferenc koráig főtámasza lett a magyar jogi, sőt részben közjogi felfogásnak.

Latinnyelvű humanista költészetünk legkimagaslóbb alakja *Janus Pannonius* (1434—1472) pécsi püspök. Anyai nagybátyjának, Vitéz Jánosnak költségen tanult Olaszországban, ahol némi megszakítással tizenegy évet töltött. Tanulmányait Ferrarában, Guarino olasz humanista híres iskolájában és Paduában végezte. Rövid, de fényes életpályája szomorúan végződött: mivel résztvett Vitéz János esztergomi érseknek Mátyás király ellen irányuló összeesküvésében, menekülnie kellett és bujdosása közben a horvátországi Medve várában halt meg.

Költészetében nemcsak az antik remekírók formai tökéletességét érte el, hanem a klasszikus szellemet is éreztetni tudja. Nem szolgai utánzója Vergilius, Ovidius, Horatius, Lucanus, Seneca, Claudianus és Martiális írásainak, amelyekből sok kifejezést, hasonlatot, képet és gondolatot tanult, hanem a hatásokat eredeti költői egyéniségébe olvasztja. Egy leíró verset, négy dicsőítő költeményt, számos elégiát és epigrammát írt. Elégiái

közül az édesanyjának és szolgájának halálát sirató versei, Itáliától való búcsúzása és Galeottohoz írt költeménye emelkednek ki. Epigrammái fordulatosak, elmések és ötletesek, de nagyon gyakran túlságosan érzékiek.

Mátyás király uralkodása idején a könyvnyomtatás is helyet kapott Magyarországon. Megalapítója, Karai László budai prépost, Rómából hozta magával Hess András nyomdászt, aki pártfogója támogatásával Budán könyvnyomtató műhelyt rendezett be; innét került ki 1473-ban a legrégebb magyarországi nyomtatvány, a Budai Krónika. A vállalat ugyan nem sokáig állott fenn, mert a könyvgyűjtők egyelőre még jobban kedvelték a díszes külsejű kódexeket, mint a kezdetleges nyomtatványokat, de hatása nem maradt el. A magyarországi írók megismerték a könyvnyomtatás mesterségét és egyre gyakrabban felkeresték a külföld sajtóit. A könyvnyomtatás a következő század első felében honosodott meg végleg hazánkban.

A humanizmusnak a magyar nyelvű költészetre nem volt nagyobb hatása. Az egész mozgalom élete csak néhány évtizedre terjed nálunk, tudós-arisztokrata és nemzetközi jellegét mindvégig magán viselte. Szelleme a felsőbb körök, sőt a királyi udvar erkölcsseire is rombolóan hatott. Méltán írja Thienemann Tivadar egyik tanulmányában, hogy Erásmus kozmopolitizmusa és hazátlansága már rég elhintette a csatavesztés magjait a magyar szellemi életben a mohácsi csata előtt.

III. RÉSZ. A HITÚJÍTÁS KORA. (1526—1606.)

1. §. Általános jellemzés.

«László (II. Ulászló) király idejében hajla meg Magyarországnak koronája és lassan, amit annak előtte való királyok kerestek vala, az mind elkezde csúszni.» Így kesereg krónikájában Bencédi Székely István (1559) és nem győzi a rosszra forduló időknek baljóslatú jeleit feljegyezni. A Mátyás király halála után következő erélytelen uralkodók ezt a züllési folyamatot nem tudták megállítani. Moháccsal és a királyság kettészakadásával a nemzeti történelem egyik leggyászosabb korszaka kezdődik.

A történetírás megállapította, hogy nem maga a mohácsi csata volt sorsdöntő a nemzet életére; a török e diadala után kivonult az országból. Végzetes volt az a körülmény, hogy a király is elesett a mohácsi ütközetben és utána a magyarság nem tudott megegyezni az új király személyében. Két királyt is választottak, akik megosztották egymás közt az ország területét és erejüket nem az újra fenyegető török veszedelem ellen szervezték, hanem saját hatalmuk kiterjesztésére. 1541-ben a török minden nehézség nélkül elfoglalhatta Budát, megszerezte az ország közepét és ezzel Magyarország három részre szakadt: a Habsburg-ház uralma alatt álló királyságra, a török hódoltságra és Erdélyre, amely 1570-től kezdve önálló fejedelemség.

Az ország területi és politikai egységének elvesztését

megelőzően a pártokra szakadt magyarság lelki egységének megbomlása is elkezdődött. Ennek előidézője a reformáció elterjedése hazánkban. A protestantizmusnak mind a három ága, a luteranizmus, kálvinizmus és az unitárius felekezet gyökeret vert nálunk. Gyors és könnyű elterjedésüket elősegítette a katolikus egyház nehéz helyzete; a főpapok egy része és igen sok pap is elpusztult a mohácsi csatában, a megüresedett parochiákat elfoglalták az új hit terjesztői, akik a katolikus vallás külsőségeinek legalább ideiglenes fenntartása mellett észrevétlenül átalakították a hívek hitbeli felfogását. Erdély uralkodói hivatalosan is minden eszközzel elősegítették az új hit elterjedését és megerősödését.

A nagyjából Németszágon tanult magyar reformátorok a szószéken kívül az iskolát és könyvnyomtatást is eszméik népszerűsítésének szolgálatába állították. A protestantizmus a hit egyedüli forrásául a Szentírást vallotta és ennek értelmezését az egyénre bízta. Szükséges volt tehát, hogy az olvasni tudás a nép között is elterjedjen s ezt az iskolázás fölkarolásával érték el. Átvették a németországi protestánsok iskolai reformjait és eszerint szervezték iskoláikat. A könyveket eleinte külföldön nyomták. A legrégibb magyarnyelvű nyomtatott szövegek 1527-ből valók; ebben az évben Krakóban két iskolakönyv jelent meg, amelyeknek latin szövegeihez Sylvester János írt magyar értelmezéseket (Hegendorff Kristóf: *Rudimenta grammatices Donati*; Heyden Sebald: *Puerilium colloquiorum formulae*). A következő magyarnyelvű nyomtatvány, egy latin beszélgetés-gyűjtemény, Sylvester János magyar szövegfordításával, szintén külföldön jelent meg (Krakkó, 1531). Az első hazai állandó nyomda ebben a korban Nádasdy Tamás költségén létesült a vasvármegyei Sárvár mellett fekvő Újszigeten, 1536-ban, Abádi Benedek vezetésével. Később még több állandó és vándornyomda keletkezett;

valamennyi protestáns kézben volt. A katolikusok csak egy nyomdát alapítottak ebben a században : a nagyszombatit. (1577.)

Az anyagi eszközeiben és papjaiban megfogyatkozott magyar katolikus egyház nem tudta eléggé ellensúlyozni a reformátorok propagandáját és így a XVI. század közepe táján hazánk nagy része már protestáns volt.

Irodalmunk fejlődésére az új idők és megváltozott körülmények nagy mértékben éreztették hatásukat. Az írók száma a középkorhoz képest gyarapodott. A katolikus papok és szerzetesek szerepét átvették a protestáns lelkészek, de világi segítő társaik is bőven akadtak az iskolamesterek és külföldön tanuló főiskolások, továbbá tudós vagy költői hajlamú nagyurak között. Az olvasóközönség is megnövekedett ; most már nemcsak a kolostorok és zárdák lakói olvasnak, hanem a legkülönbözőbb társadalmi osztályok tagjai között is vannak, akiknek szükségletük a nyomtatott betű. Így adódik meg lassanként az irodalmi élet kialakulásának elemi föltétele ; az írók tudják, hogy nagyobb nyilvánosság számára dolgoznak, ez növeli ambíciójukat, kifejleszti írói öntudatukat. Nem névtelenül végzik munkájukat, mint a kódexek szerény írói, akiknek személye, egyénisége a magasztos tárggyal szemben, amelyet írásban közöltek, háttérbe szorult. A protestáns író, mivel sokszor szembekerül a hagyományos tanítással, a katolikus egyház hittani és erkölcsi tételeivel, kénytelen védeni, bizonyítgatni egyéni felfogását és eközben temperamentuma, higgadtabb vagy szenvedélyes természete is megnyilvánul írásművében. Az írói egyéniség kialakulásának tehát kedvezett a kor vitatkozó hangulata, bár ebből egyelőre kevés haszna volt az ízlésnek és művésziességnek, mert a vallási gyűlölködés, amely a közéletben lángot vetett, a hitvitázók írásaiban is folytatódott és a durván gyalázkodó hangnemnek sajnálatosan gazdag változatait termelte ki.

A könyvnyomtatás meghonosodása eredményezte azt a lehetőséget is, hogy az írók könnyebben hozzájutottak egymás műveihez, a kezdő megismerhette elődei munkásságát, kialakulhatott bizonyos irodalmi hagyomány és folytonosság, a szerves fejlődés nélkülözhetetlen föltétele.

A protestánskori irodalom a maga egészében még mindig főleg vallásos jellegű ; de nem az a harmónikus, optimista világnézet tükröződik benne, ami a középkori művekben, hanem az ország sivár helyzetéből és részben a kálvinizmus vigasztalan predesztinációs tanából fakadó pesszimizmus. A protestantizmus a Szentírás egyéni magyarázásának elvével utat engedett a kételkedésnek, elvetette azt a biztos dogmatikai alapot, amelyen az ember végső boldogságra való hivatottságának megingathatatlan hite felépül. Azzal, hogy nem keres pártfogót Isten és az ember között, elveti Szűz Mária és a szentek tiszteletét, a lélek magára hagyatottságának és Isten mérhetetlen fenségével szemben való kicsiségének félelmes és lehangoló érzését kelti föl híveiben. Ezt az érzést erősíti bennük az ószövetségi Szentírás is ; a protestánsok a katolikus egyházzal szemben kiemelik a Szentírás első részét. Mózes könyveiből, a prófétákból és a zsoltárokból terjed el közöttük az erős, büntető és bosszúálló Isten eszméje s férközik be félelme az új vallás követőinek szívébe. Ez a felfogás és az előre elrendelés gondolata teszi oly komorrá a vallástól önmagukra utalt, közbenjárót nem ismerő hívek lelkét s így költészetüket is ; ez fejleszti ki azt a sokszor kétségbeesésbe hajló büntudatot és töredelmet, amely a protestáns írók műveit áthatja s amely különösen az utolsó ítéletet hirdető nagyszámú költeményeknek oly jellemző vonása. Ez a sötét hangulat hatja át hazafias érzésüket is, amely a kor vallási fölfogásával a legbensőbbben összeolvadva jelenik meg a protestánskori irodalomban, különösen a lírában.

A hazafiság érzése a középkorban is a vallással járt együtt és szorosan egybeforrott a katolicizmus és a királyság eszméjével ; a XVI. században a protestantizmus és az ótestamentum szelleme hatja át.

A pártokra és felekezetekre szakadt magyarság anyagi és erkölcsi bajait a kor írói, katolikusok és protestánsok egyaránt Isten büntetésének vallják, amellyel vétkei miatt sújtja az országot. A katolikusok mélységes meggyőződéssel hirdetik, hogy az igaz hittől való elpártolás vonta magára Isten haragját, míg a protestánsok szerint a katolikusok tévelygése. Az irodalomban a század folyamán inkább a protestáns felfogás tükröződik ; a minden téren visszaszorított katolikusok szellemi vezérek hiányában kénytelenek némán tűrni a vádak és csak belső megerősödésük után indítják meg az ellen-támadást elveszett területeik visszahódítására.

A protestáns kor szellemét leghívebben a líra fejezi ki ; indítékai kevés kivétellel a vallás és hazafiság. Az epika és dráma is bőven értékesít vallásos tárgyakat. Míg a középkori epika Krisztus Urunk és a szentek életét szereti feldolgozni, a protestáns szerzők Mózes könyvét és a királyok tetteit aknázzák ki. Az epika és dráma műfajában már nagyobb teret hódítanak a nem vallásos tárgyak, de még az utóbbiak feldolgozásának is gyakran vallásos színt ad az oktató, erkölcsi célzat.

2. §. Bibliafordítások. Hitvitázó és tudományos irodalom.

A reformáció korában kezdődik meg nálunk a Szentírás lefordítása a nép számára. A középkori kódexekben előforduló bibliai részletek magyar szövegei ugyanis kolostori használatra készültek. Az első nyomtatásban megjelent magyar bibliafordítások azonban még nem protestáns, hanem erasmista jellegűek ; a katolikus egy-

ház hivatalos fordítására, a Vulgatára támaszkodnak, de a XVI. század híres humanistájának, Rotterdami Eraszmusnak magyarázatait is figyelembe veszik. Ilyen Szent Pál leveleinek fordítása Komjáti Benedektől (Krakkó, 1533.) és a négy evangélium fordítása Pesti Gábortól. (Bécs, 1536.)

Az Újszövetségnek első teljes átültetése *Sylvester János* nevéhez fűződik. (*Újtestamentum magyar nyelven*. Sárvár, 1541.) Munkája a görög eredetin alapul, de a Vulgatára és Erasmus magyarázataira is tekintettel van. Fordítása kissé áradozó, körülíró és bőbeszédűségre hajló, de elég folyamatos stílusú és jó magyarságú. Könyve arról is nevezetes, hogy itt találjuk az első sikeres magyar nyelvű kísérletet az időmértékes verselésre; Sylvester ugyanis dystichonokba szedte munkája ajánlását és a négy evangélium rövid tartalmi kivonatát. Néhány elődének kezdetleges próbálkozásával szemben oly biztos szótagkezeléssel és fejlett technikával írja verseit, hogy az antik nemben Baróti Szabó Dávidig nem akadt nála ügyesebb verselő. Bibliamagyarázatai között említést tesz a magyar népköltészet szerelmi dalairól, a virágénekről; dicséri nyelvüknek képekben való gazdagságát, költőiségét, tartalmukról azonban ő is elítélően nyilatkozik.

A Szentírásból protestáns szellemben fordított hosszabb részleteket Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter és Félégyházi Tamás. A teljes biblia azonban csak a század végén jelent meg. (*Szent biblia*. 1590.) Lefordítója *Károli Gáspár* volt, az abaújmegyei Gönc község református lelkésze. Mivel munkáját a Gönc mellett fekvő Vizsoly faluban nyomták, ezt a magyar Szentírást vizsolyi bibliának is nevezik. Károli latin szövegek nyomán dolgozott, de a görög és héber szövegeket is figyelembe vett és a már megjelent magyar fordításokat is felhasználta. Nem épen művészi munka ez a fordítás; de gyökeres, tiszta

magyarsága erővel párosul, amely megragadja az olvasót. A századok folyamán számos kiadást ért el, a protestánsok ma is ezt a fordítást használják; nyelve nagy hatást tett a magyar protestáns nép és az irodalom nyelvére.

A protestáns reformátorok nemcsak az élő szó erejével, hanem az irodalom útján is igyekeztek terjeszteni és védeni tanításaikat. Azok a heves, szenvedélyes vitatkozások, amelyek a XVI. században a katolikusok és a hitújítók között a közéletben folytak, csakhamar irodalmi téren is éreztették hatásukat. A protestáns felekezetek képviselőinek támadása elsősorban a katolikus egyház ellen irányult, de egymás ellen is élesen küzdöttek. Különösen a tiszántúli reformátusok és az erdélyi unitáriusok viszálykodása vetett nagy hullámokat. A vitázó iratok jellemző sajátsága általában a végtelen elkeseredettség, a kor erkölceinek ostromozása, a felfogás ridegsége. Hangjuk sokszor durva, nyelvük köznapias, de népies és eleven; irodalmi értékük alig van, de ezek a vitatkozások is hozzájárultak prózai stílusunk kifejezőbbé és hajlékonyabbá alakulásához.

A katolikus egyház ellen irodalmunkban a békésítők reformátora, Ozorai Imre evangélikus prédikátor lépett fel először támadóan. (1535.) Példáját mások is követték. Melius Juhász Péter debreceni református lelkész egyforma hévvel küzdött a katolikusok és az erdélyi unitáriusok ellen, akiknek vezére Dávid Ferenc kolozsvári lelkész volt. A Felvidéken működött Bornemisza Péter semptei prédikátor; vele szállott szembe *Telegdi Miklós* (1535—1586) pécsi püspök, akinek fellépése (1580) a katolikus öntudat felébredését és a protestantizmus irodalmi leküzdésére irányuló harc kezdetét jelzi. Telegdit nagy tudása, népies, de ízléses stílusa, előkelő hangja magasan kiemeli a század hitvitázói közül. Munkatársai közül Monoszlai András pozsonyi kanonok vált

ki. Azt az ismételten elhangzott vádat, hogy a magyar haza nyomorult állapotának a katolikusok az okai, *Magyari István* sárvári evangélikus prédikátor fogalmazta meg leghatározottabban *Az országokban való sok rombolásoknak okairól* (1602) írt könyvében. Ez a munka hívta ki az irodalom küzdőterére Pázmány Pétert.

A tudományos irodalom nyelve ebben a korban még nagyrészt a latin volt. Kiváló humanista történetíróink, Forgách Ferenc váradi püspök, Istvánffy Miklós nádori helytartó latinnyelvű kortörténeti munkái elsőrendű forrásai a XVI. század politikai és hadi eseményeinek. Ezeknek és latinul író társaiknak tudományos értékű, választékos stílusú munkáival szemben Bencédi Székely István gönci református lelkész száraz világkrónikája (1559) és Heltai Gáspár, kolozsvári unitárius lelkész Bonfini nyomán írt magyar krónikája (1575) csak magyar nyelvük miatt érdemelnek figyelmet; felekezeti elfogultságuk lépten-nyomon kiütöközik munkájukból. Folyamatosabb stílusban írta meg rövid naplójában Mindszenti Gábor János király utolsó napjait. Egyszerű, természetes, mesterkéletlen magyar prózája ma is élvezhető.

3. §. A lírai költészet.

A középkori katolikus himnuszköltészet a protestáns korban is folytatásra talált. Azonban ebből a századból nem maradt ránk sem írott, sem nyomtatott gyűjtemény ezekből az énekekből; a következő század gyűjteményeiből már nehéz kiválasztani azokat, amelyek kor szerint ide tartoznak. Ilyenekül lehet tekinteni a Kún-kódexben (1621 és 1647 között) reánk maradt tizenkét Mária-éneket. Az egyetlen katolikus énekszerző, akit név szerint ismerünk, Péchy Ferenc plébános, a *Laus Sancti Nicolai* c. (1529) himnusz költője. Szellemükben és for-

májukban ezek a katolikus énekek a középkori hagyomány megőrzői.

A protestánsok körében az egyházi énekköltészet művelése korán megkezdődött. Mivel a népének szerves része volt istentiszteletüknek, vezetőik gondoskodtak megfelelő isteni dicséretekről, ahogyan a vallásos énekeket e korban nevezték. Forrásaik a katolikus egyházi költészet, Luther és a német protestáns papok énekei és az Ószövetség zsoltárai voltak. Az énekeket írott vagy nyomtatott gyűjteményekbe foglalták össze. A hivatalos, pap és kántor számára mintegy szerkönyvül használt nagyobb alakú és hangjegyekkel is ellátott gyűjtemények a Gradualis és Passionalis. A Gradualis az egész éven át énekelendő énekeket, a Passionalis a husvétiakat foglalja magában. Legrégibb graduálunk a Batthiányi-kódex (1541—63), amely himnuszokat, vasárnapi és ünnepi énekeket, antifónákat és prózai zsoltárokat foglal magában, néhány dogmatikai tévedést nem számítva, még egészen katolikus szellemű. A későbbi graduáloknak ez az alapja, anyaguk java részét innen merítették. A század protestáns graduáljai közül csak egy jelent meg nyomtatásban, Bejthe István énekes könyve, de egy példány sem maradt fenn belőle. A hívek magánhasználatára szánt énekeskönyvek közül nevezetesebbek Gál-szécsi István énekeskönyve (1536), Székely István *Soltárkönyve* (1538), Huszár Gál *Isteni dicséretei és psalmusai* (1560), Heltai Gáspár *Soltár-a* (1560), Szegedi Gergely *Énekeskönyve* (1562), Bornemisza Péter: *Énekek három rendben* (1582), Gönczi György: *Keresztyéni Énekek* (1590). Az első unitárius énekeskönyvet Torockai Máté adta ki 1607-ben.

A protestáns énekszerzők kezdetben a katolikus himnuszalkotásnak azokat a darabjait fordították, amelyek megegyeztek az ő vallási felfogásukkal. Elmaradtak tehát gyűjteményeikből a Boldogságos Szűzről

és a szentekről szóló énekek, amelyek annyi melegséget, színt és fényt vittek bele a katolikus egyház költészetébe. Enemű fordításai formai tekintetben sem érik el a középkori magyar himnuszfordítások sikerültebb darabjait. Másik forrásuk Luther és a német protestáns énekszerzők művei. Skaricza Máté Luther híres énekét: *Eine feste Burg ist unser Gott* is lefordította. E német eredetű énekek azonban nem igen honosultak meg nálunk.

Sokkal nagyobb kedveltségnek örvendtek a *zsoltárok*. A hivatalos istentiszteletre szánt zsoltárfordítások prózában készültek a Vulgata nyomán és tartalmi tekintetben is igyekeztek alkalmazkodni az eredetihez. Csak *Ecsedi Báthori Istvánnak* fordításaiban nyilatkozik meg a vallásos főúrnak egyéni szelleme. A magánbuzgóságból eredő fordítások ellenben mind versben készültek. Ezek nagyjából inkább átdolgozások, mint fordítások; szerzőik megszólaltatják bennük a maguk érzés- és gondolatvilágát, keresztény és magyar képzeteket vegyítenek a héber szellemű zsoltárokba. Szívesen választanak átültetésre olyan zsoltárokat, amelyekben a nemzet baján való kesergés, panasz, fájdalom, az ellenség izzó gyűlölete és az isteni segítségért való esdeklés nyilatkozik. Így Batizi András a Vulgata XLIV. zsoltárát fordítja, amelynek tartalma segélykérés a hitetlenek ellen; ő a hazája romlását okozó török ellen esedezik benne Istenhez segítségért. Siklósi Mihály LIII. zsoltárában a nemzeti büntudat hangja nyilatkozik megragadó erővel. Ő is, mint mások, Isten büntetésének fogja fel a nemzet nyomorult állapotát és a szabadulás útját is az Úrtól várja. E magyar zsoltárfordítások általában inkább csak tartalmi szempontból érdekesek, mint a kor szellemének jellemző megnyilatkozásai. Esztétikai értékük csekély; mint műfordítási kísérletek előkészítik a következő kor kiváló fordítójának, Szenczi Molnár Albertnek számára az utat. Említést érdemelnek Sztárai Mihály, Szegedi

Gergely és Skaricza Máté fordításai. A zsoltároknak első teljes fordítását az unitárius *Bogáti Fazekas Miklós* készítette; a héber szöveg alapján dolgozott, tudatosan ragaszkodott az eredetinek szelleméhez és minden zsoltárt epikus keretbe foglalt. Kevés műérzéssel dolgozott, költőiséget alig találunk nála, munkája inkább verses próza.

Kevés jelentőségük van irodalomtörténeti szempontból a protestáns énekszerzők *eredeti isteni dicséreteinek* is. Ezeket részint a katolikus himnuszok, részint a zsoltárok mintájára írták. Bár a hit ereje és az áhitat őszintesége helyenkint megkap bennünket és sokszor megnyilatkozik bennük az énekszerzők aggódó hazaszeretete, a lendület és a költői dikció hiányát nem tudják feledtetni. E rímes vagy rímtelen prózai alkotások közül kiválik erejével, tömörségével és színes képeivel Pap Benedek éneke: *Segítségül hívása Istennek*. A szombatosok énekeit pedig legtöbbször az oktató vagy vitatkozó jelleg teszi költőietlenné. Feltűnő, hogy költészetükből egészen hiányzik a hazafias elem; a földi élet sivárságából a boldogabb haza után epedő sóvárgás egyik leggyakoribb indítékuk. Legköltőibb lelkű versszerzőjük, Péchy Simon énekeit is ez az érzés élteti.

Az eddig ismertetett, inkább közérzést kifejező vallásos énekeken kívül találunk a protestáns korban olyanokat is, amelyekben erősebben érvényesül az egyéniség, közvetlenebbül nyilatkozik a szerző egyéni érzése. Ilyen Nagybankai Mátyás zsoltárszerű éneke *A nyomorúságban való vigasztalásról*, amelyet szerzője fogságban írt. Szenvedésében megvigasztalja hite és a fogságot mint bűneinek megérdemelt büntetését viseli el. Ide tartoznak a *halál-énekek* is, amelyek egészen keresztény szellemben elmélkednek a halál értelméről; nem félelmes mivoltát hangsúlyozzák, hanem az üdvösség kapujának tekintik, amelyen át a Krisztusban hívó ember eljut az örök

hazába, a szenvedésből az örömbe és dicsőségbe. Legszebb közülük Szepetneki János *Bátorítás a halál ellen* (1555). A *haláltánc-énekek* viszont a halálnak mindenkit legyőző hatalmát, kikerülhetetlenségét emelik ki. Ilyent kettőt ismerünk a protestáns korból. Az egyik Heltai Gáspáré, aki a német Spangenberg költeményét fordította. Eredetibbnek látszik Pesti György verse: *A halálról való emlékeztető ének* (1560). A halál itt mint szatírikus erkölcsbíró jelenik meg és Ádámtól kezdve sorjában elragad mindenkit, férfiakat és nőket, előkelőket és szegényeket egyaránt. Sajátos színt ad e költeménynek az író demokratikus érzése. A nagy leszámolás képeinek költői megjeleltetésével akarja tévelygő kortársait jobb útra téríteni Dobai András *Az utolsó ítéletről* írt költeményével. Magát Krisztus urunkat szólaltatja meg, az ő ajkáról hallatszik az emberiséghez intézett félelmes intelem az erkölcsi megújulásra. A drámai erejű, nyelvének egyszerűségében is megkapó költemény a protestáns kor vallásos lírájának egyik legsikerültebb alkotása.

A vallásos jellegű költészettől a világi lírához a *jere-miádok* és a *feddő énekek* vezetnek át bennünket. Mindkét műfaj a század sivár és vigasztalan közhangulatát tolmácsolja, az elsőnek ihletője a hazafias fájdalom, a második a társadalom és az egyesek bűnei miatt felgerjedő haragban fogant.

A jere-miádok az Ószövetség nagy prófétájának, Jeremiásnak siralmaival rokon hangulatú és részben ezekből táplálkozó hazafias siraloménekek. A két ellenséges hatalom közt vergődő, idegen hódítóktól leigázott Zsidóország, s a német és török hatalomtól szorongatott, területének nagyobb részén szolgaságban sinylődő Magyarország helyzete és helyzeténél fogva hangulata, lelki állapota is nagyon rokon volt. Ez a benső kapcsolat indította a költőket arra, hogy Jeremiás megrázó erejű siralmait fordítgassák, át- meg átszójék sajátos magyar vonat-

kozásokkal s vallásos és hazafias fájdalmuk kifejezőjévé téve, a maguk és honfitársaik lelkén könnyítsenek vele. Tartalmi és formai tekintetben később egyre önállóbbak az ilyen költemények; erősödnek bennük a sajátosan magyar és keresztény vonások. Szerzőik az ország nyomorult helyzetét az Úr elé tárják, kegyelmét kérik és reménykedve, bizakodva várják tőle a csapások elfordítását. A sok jeremiád közül legismertebb *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról* (1566). Szerzője, Szegedi Kis István, a török pusztítást rajzolja benne megrendítően sötét vonásokkal; komor hangulatát az isteni irgalomba vetett hit és a tőle várható szabadulás reménye enyhíti.

Az általános elégedetlenség, amely a kor beteges közállapotai nyomán fakadt, kedvezett a feddő énekek virágzásának. Ezek a költemények haraggal és gúnnal ostromozzák a bűnöket és bűnösöket, mint az ország romlásának okozóit. Vannak közöttük olyanok, amelyekben a protestáns szerzők durva és valótlan vádakát szórnak a katolikus vallás és intézményei ellen; Szkhárosi Horváth András a leggyűlölködőbb közöttük. Alantas hangú, gyalázkodó versei közül csak *Az átok* című feddő éneke emelkedik ki hazafias fájdalmának és aggodalmának őszinteségével. Katolikus szellemű feddő énekünk csak egy van: a felnémeti névtelen *Cantiója* (1565). Más feddő énekek az erkölcstelenséget, részegséget, fősvénységet, kapzsiságot és fényűzést ostromozzák. Csáktornyai Mátyás az asszonyok cifrázkodása ellen kel ki, a szász eredetű Armbrust Kristóf pedig a *Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való énekében* az egész asszonyi nem ellen támad haragjában. Költeményét az augsburgi birodalmi gyűlésen (1550) írta szállásadója, egy «kopott ebagné bosszantására», aki csalta, meglopta és nem adott neki magyar ételt.

A komikai előadásmód, a csípős gúny és a sze-

líd ironia a protestáns kor *lakodalmos énekeivel* vonul be a magyar költészetbe. E nászénekek egy része komoly, vallásos szellemű, a házasság jelentőségét átérzve dicséri a házasság állapot nemességét és Isten áldását kéri a fiatal párra. Sziráki Balázs és Paniti János menyegzői verse mellett az 1548-ban Nyilas István és Zsámboki Anna egybekelésére szerzett *Házások éneke* emelkedik ki e nemben meleg hangjával és ügyes verselésével. A tréfás vagy gúnyos nászénekek a lakodalom derűs hangulatát felhasználva, pajkos és csípős hangon mulatnak a házastársak rovására. Ilyen a *Mívesek lakodalmá*, amely iparosok házasságát csúfolja, és az *Asszonyok intése*, amelynek szerzője a rossz asszony sötét árnyalatú képét megrajzolva, megmutatja, milyen hibáktól és bűnöktől kívánja tisztának asszonyát.

A kor nagyszámú vitézi énekei és katonadalai közül csak Sárkeszi Máté két verse (*Segítségül nagy Istent ki hívja* és *Cantio de militibus*) maradt korunkra. Az istenfélő vitéz énekeiben a vallásos és katonai szellem megkapó módon olvad egybe. A szerelmi költészet művelői közül pedig Balassa Bálinton kívül csak a *Madzsar türki* című virágének szerzőjének nevét ismerjük. Ez egy törökké lett magyar ember, Divinyi Mehmed, aki 1588-ban írta versét. Pedig hogy a szerelmi népdal virágzott e korban, arról a *Vagyon-e szívem szándékodban* kezdetű ránk maradt népdal formai fejlettségéből következtethetünk. Formai szépségükre utal Sylveszter János nyilatkozata is: «A virágénekekben csodálhatja minden nép a magyar népnek elméjének éles voltát az lelésben, mely nem egyéb, mint magyar poezis.» Az egyházi hatóságok küzdelme a virágénekek ellen arra enged következtetni, hogy illetlen és szemérmes sértő dalok is voltak közöttük. Már Temesvári Pelbárt prédikációiban, különösen böjti beszédeiben erős kifakadásokat találunk az ilyen énekek ellen. Bornemisza Péter, Magyari István és Pázmány Péter is

keményen nyilatkoznak azokról, akik ilyen erkölcstelen énekeket hallgatnak vagy dalolnak. Az 1626. évi komjáti kánonok a mesterek és diákok virágénekeire kimondja, hogy vettessenek mind tűzbe. Valószínűnek látszik, hogy nem annyira a népdalokban, mint inkább e műköltők virágénekeiben volt erkölcsi tekintetben kivetni való. Ezért nem jegyezték fel és tartották fenn őket s így a protestáns kor szerelmi lírájának képe hiányos marad.

4. §. *Balassa Bálint.*

Balassa Bálint fellépése korszakalkotó a magyar líra történetében. Ő az első nagy magyar költő, a régi magyar irodalom legkiválóbb lírikusa. A népdalköltészet előtte is sarjazott és a műköltészetnek is voltak művelői, de ezeknek alkotásaiból kevés maradt fenn. A virágénekeket, ahogyan ebben a korban a szerelmi dalokat nevezték, nem nyomathatták ki szerzőik. Balassa Bálint, aki a szerelmi dal műfaját művészi fokra emelte, szintén nem adta ki ezeket a költeményeit. De egyik bizalmasa, Hartyáni Imre, gondosan lemásolta őket és 1874-ben a radványi levéltárból napvilágra kerültek.

Balassa Bálint 1551-ben született, valószínűen Kékkő várában. Bornemisza Péter, a híres prédikátor és énekgyűjtő volt a nevelője. Balassa ifjúságának minden mozzanatát nem ismerjük, de költészetéből kitűnik, hogy nagy műveltséggel rendelkezett. A klasszikus és a korabeli költészetet jól ismerte, beszélt németül, lengyelül, latinul, olaszul és csehül, sőt később törökül is megtanult. Mikor 1572-ben Rudolfot megkoronázták, apjával együtt ő is résztvett az udvari ünnepségen és szép magyar juhásztáncával gyönyörködtette az udvart.

Katonai pályáját az egri várban kezdte, ahol bőven kivette részét a végvári élet örömeiből és fáradalmából. A temesvári hősnek, Losonczy Istvánnak leánya,

Anna volt az egri várnagynak, Ungnád Kristófnak felesége ; Balassának hozzá való reménytelenül epedő szerelme lett oka élete boldogtalanságának és ihletője szerelmi lírájának. Talán feledést is keresett, midőn Egerből az erdélyi fölkelőkkel Báthory István ellen indult. De fogságba került, ahonnét Krakkóba menekült. Hazatérése után megint Egerben találjuk ; itt újra találkozik Losonczy Annával, de mivel nem talál nála meghallgatásra, féktelen kalandokban leli kedvét. Nemsokára megházasodott ; feleségül vette Dobó Krisztinát, az egri hős leányát, aki neki unokatestvére volt. Ez a lépése a bajok és zaklatások végnélküli sorozatát vonta maga után. Rokonai ki akarták forgatni felesége vagyonából és bonyolult pörökbe keverték. Vérfertőzéssel vádolták, mert egyházi felmentés nélkül kötött házasságot unokanővérevel. Lelki vívódásai között a vallásban keresett vigasztalást és áttért a katolikus egyházba. Felesége azonban elhidegült tőle, magára hagyta, házasságát semmisnek mondta ki az egyházi törvényszék, pőrei pedig rosszul végződtek. Az időközben özvegyen maradt Losonczy Anna elutasította közeledését, mire elbujdosott hazájából Lengyelországba. Három évig tartó bolyongása után 1592-ben visszatért és elvonult egyetlen birtokára, Liptóújvárra, de a következő évben résztvett a török elleni hadjáratban. Esztergom alatt a vár felszabadításáért vívott harcban egy ostrom alkalmával halálosan megsebesült. Hitének vigasztalásában talált megnyugvást utolsó napjaiban és még egy zsoltárt is lefordított. Verseinek gondozását rábízta tanítványára, Rimay Jánosra. Utolsó feljegyzett szavai : «Krisztus meghalt én érettem és én hogy kétkedjem? Te katonád voltam, Uram és a Te sereggedben jártam». Utolsó percéig költő és katona volt ; 1594-ben halt meg.

Balassa egyéniségében végletes tulajdonságok találkoznak. Vad, szilaj, kalandvágyó, szenvedélyes, magát

és vágyait mérsékelni nem tudó természetét mintegy családi örökségül nyerte. De a szenvedések és csapások súlya alatt magába száll, lelkéből előtör vallásossága, aggódó szeretettel csüng hazája sorsán, és habozás nélkül feláldozza életét nemzetéért. Bujdosva, üldözötten, barátaitól kitagadva, rokonaitól megrágalmazva is ragaszkodik ahhoz a női eszményképhez, amelyhez mély szerelme vonzza és sorsának minden változása közben hűségesen kitart mellette.

Költészete több forrásból táplálkozik. Rendkívül fogékony, érzékeny lelkében eleven képzelet és szenvedélyes érzés lakozik. Tudatában van egyénisége értékének és korlátlanul érvényesíteni akarja; mint költő és mint katona egyaránt dicsőségre törekszik. Az egyéniségnek ez az erős értékelése a renaissance vívmánya, amelynek költészetét Balassa jól ismeri. A nemzetközi humanista költők közül különösen két XV. századi költő, a nápolyi Angerianus és a konstantinápolyi Marullus hatott rá; számos kifejezést, jelzöt, képet és hasonlatot vett át tőlük. Aeneas Sylvius XV. századi olasz humanista Euryalusról és Lucretiáról írt latin regényével, Fulgosius moralizáló meséivel, Regnart Jakab pedig német dalgyűjteményével járult hozzá költői fejlődéséhez. Az ókori költők közül Anakreon, Ovidius és Propertius hatottak rá, de tanult még török, olasz és szláv költőktől is. A hatásokat azonban eredeti egyéniség, igazi költői természet olvasztja magába; egy sokat szenvedett, csalódott, örökké nyugtalan, könnyen hevülő és elbúsuló, alázatos, majd csapodár lélek termékenyíti meg velük líráját, amelynek legmélyebb gyökere mégis a már bizonyos fejlettségre jutott magyar népi és műköltői hagyományban volt.

Indítékok szerint több csoportba oszlanak Balassa költeményei. Vallásos lírájában ugyanaz a mély, Isten felsége előtt megalázkodó bűnbánat szólal meg, amely

a kor számos más lírai és epikai termékét áthatja. De Balassa költeményeiből hiányzik az oktató vagy feddő célzat, ő legszemélyesebb vallásos élményt, őszinte, igaz érzést fejez ki bennük. Szorongatott helyzetében csak az Úrban tudja megvetni reménysége horgonyát. Bocsánatáért, irgalmáért esedez és oltalmát kéri a megpróbáltatások között. Gyermeki, szinte naív bizalom csendül ki könnyörgéseiből ; ez a bizakodó hit derűssé és meleggé varázsolja vallásos líráját. Lelkének alaptermészete nyilatkozik meg e verseiben : vallásosságból fakadó optimizmusa, amelyet életének nagy csalódásai és szenvedései sem tudtak megtörni. Lefordított hat zsoltárt idegen, jobbra latin (Buchananus, Beza) zsoltárparafrázisok alapján. Fordításai formai tekintetben a XVI. századi zsoltárfordítások tetőpontját jelentik ; bennük utat tör Szenczi Molnár Albert zsoltárfordító munkássága számára.

A katonának érzés- és gondolatvilága is benyomul Balassa istenes énekeibe. Vitézséget, jó hírt, nevet kér Istentől és könyörög hozzá, óvja meg a legyőzés szégyenétől. Legszebb vallásos költeményei : *Segélj meg engem ; Nincs már hova lennem ; A Szentháromságnak ; Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten ; Kegyelmes Isten ;* ezekben emelkedett az áhitat szárnyán a legmagasabbra és ezek a régi magyar vallásos lírának formai tekintetben is legértékesebb emlékei.

Vitézi énekeiben legegényibb érzései szólalnak meg őszintén, közvetlenül és a végvári katonák lelke tükröződik. Tinódi megrajzolta a török ellen küzdő magyar katona külső életét, Balassa azokat a képzeteket, vágyakat és érzéseket szólaltatja meg, amelyek ezt a nehéz sorsot kísérik. Friss szemléletességű, hangulatos természeti képek más költeményeiben is gyakran előfordulnak, de különösen katonadalaiban. Természetérzéke és szeretete az első költői megnyilatkozása ennek az érzés-

nek a magyar lírában. Legtöbbit foglalkozik a tavasszal, magasztalja a pünkösdi rózsa nyílását, a mezők nyíladozó szépségét, a kikeletet, amely megszabadítja a vitézeket a tél unalmas rabságából és nemcsak virágokat hoz, hanem új harcokra csábítja a végvári katonákat. Mindig megvan nála ez az összefüggés a természet és a katonaelet között. Vitézi énekeiben megteremtette a katonadal típusát, a harcoló és mulató katona énekét. Bujdosó versei és búcsúzó éneke pedig annyira e századok magyar vitézeinek lelkéből szólnak, hogy a kuruckorban gazdag folytatásra találtak. (*Valedicit patriae; Borivóknak való; Eiusdem generis.*)

Állandó indítéka Balassa lírájának a szerelem. Nem minden szerelmi költeménye fakadt átélt érzésből, sok olyan van közöttük, amely a nemzetközi humanista udvarló költészetnek visszhangja; ezekben a költő elégiikus hangon panaszolja szíve választottjának kegyetlenségét, áradozva dicséri szépségét és választékos bókokkal igyekszik meghódítani. Szeszélyes és múló hangulatok váltakoznak ezekben a költeményekben. De az Annához, Juliához és Coeliához intézett virágénekeknek, amelyek Losonczy Annához szólnak, valóságos élmény, reménytelen szerelem az alapja. Valósággal átélt szerelmi regény egyes fordulatait és változásait érezzük a háttérben. Majd tüzes fellobbanás, majd szelíden sóvárgó epedés nyilatkozik bennük; erőszakos követelés váltakozik érzelmes gyengédséggel. A boldogság hangja ritkán csendül fel nála, de a lázongás és kétségbeesés is hiányzik szerelmi lírájából; uralkodó hangulata a vágyódás, csüggedés és lemondás. (*Hogy Juliára találja, Losonczy Anna nevére.*)

Balassát a kifejezésmód keresése líraibb versformák teremtésére ösztönözte. Dallamosságra törekedett, amelyet a régi hosszú verssorokkal, egyhangú rímekkel és strofaszerkezettel nem érhetett el. Azért a hosszú sor-

kat rövidekre szaggatja és a metszettel elválasztott részeket egymással rímelteti, a rímképletet pedig változatossá teszi. Így alakult ki az a dallamos versforma, amely Balassa-strófa néven ismeretes és amelynek mintájára más lírai versformák is keletkeztek. Balassa mintegy harminc különböző versformát használt a nemzeti versidom keretében. Költészete tehát formai változatosság tekintetében is a leggazdagabbak közül való irodalmunkban.

Költői ereje századokra érezte hatását. Hagyománya iskolát teremtett; a magyar lírai költőknek versformában, nyelvben, költői kifejezésben ő lett a mintaképe. Vallásos énekei a századok folyamán 42 kiadást értek el. Egyéb költeményeinek nagyrésze nem jelent ugyan meg nyomtatásban, de kéziratban elterjedtek, szorgalmasan másolták és énekelték őket még a kuruckorban is. Istenes énekeit a magyar katona magával hordozta és az elesett kurucok tarsolyában megtalálták őket.

5. §. *Verses bibliai és történeti epika. Tinódi Sebestyén.*

A középkor kevés számú verses epikai termékével szemben a XVI. század ebben a műfajban nagy gazdagságot és változatosságot mutat. E kor verses epikája azonban nem folytatása az előbbinek, nem gyökerezik a hagyományban, hanem önálló fejlemény. Művelői nagyobb részben alkalmi énekszerzők, papok, iskolamesterek és deákok és csak kisebb részben hivatásos munkásai az epikának: lantosok vagy hegedősök. Az utóbbiak rendszeren maguk adták elő énekeiket a hallgatóságnak és recitálásukat vagy éneküket lant pengetésével kísérték. A többi énekszerző nyomtatásban jelentette meg alkotásait és épületes vagy tanító olvasmány-

nyal akart szolgálni a megnövekedett olvasóközönségnek. Nem költői cél lebegett tehát szemük előtt, nem gyönyörködtetés, hanem nevelés és ismeretközlés. Anyagukat a bibliából, az ókori görög és római históriából és mondákból, az újabbkori külföldi vagy hazai történelemből, egykorú magyar eseményekből vagy regényes mondákból veszik. Művészi alakítás kísérleteire inkább csak az utolsó témakör feldolgozásaiban bukkanunk; egyébként e versszerzők megelégedesnek anyaguk egyszerű elrendezésével és versbeöntésével, a képzelet játékát hiába keressük bennük.

A Szentírás népszerűsítésére szolgáltak a verses bibliai elbeszélések, amelyek különösen a század közepe táján jelentek meg nagy számmal. Szerzőik ritkán fordultak anyagért az Újszövetséghez, inkább Mózes, a Bírák és a Királyok könyvének bő epikumát értékesítették. A történeteket úgy foglalták versbe, ahogyan találták; írói egyéniségük csak a több-kevesebb verselő ügyességben, helyenként moralizálásban, feddésben, a haza nehéz helyzetére vagy a kor erkölcsi sülyedésére tett célzásokban nyilatkozik meg. Egyik legszorgalmasabb művelője a bibliai elbeszélésnek *Batizi András* (Izsák házassága, Gedeon, Jónás, Zsuzsánna története); ügyes verselő Kákonyi Péter (Sámson, Asvérus és Eszter). E műfaj a protestáns kor sajátos szükségletét elégítette ki; a század végén már nem talált folytatókra és elsorvadt.

A verses históriák vagy krónikák megtörtént, vagy ilyennek vélt események hiteles előadását tekintik feladatuknak. Formai tekintetben ugyanaz jellemzi őket, mint a bibliai elbeszéléseket: a művészi kompozíció hiánya, forrásaikhoz való aggódó ragaszkodás, az előadás egyhangúsága és szintelensége. A világtörténeti tárgyuak a régi korból a perzsa uralkodók és Nagy Sándor tetteivel, Jeruzsálem pusztulásával, az újabb korból az egyházi mozgalmakkal és háborús dolgokkal fog-

lalkoznak. Régi magyar mondai anyagot dolgoz fel Valkai András *Bánk bán*-ja (1573) és Csáthy Demeter *Pannóniai éneke*. E szerzők tárgyukat történeti tényként fogták fel s ezért tartoznak műveik a históriás énekek közé. Csáthy Demeter akkor írta krónikáját, mikor «nagy bú vala Magyarországon», tehát valószínűen a mohácsi gyászos napok után. A Bécsi Képes Krónika nyomán dolgozott, de a történetnek valamely népmondai vagy hegedős énekben élő változatát is ismerte és felhasználta. Elbeszéli, hogy a magyarok Scythiából kijöven, Erdélyben hét kapitányt választanak, Árpádot pedig főkapitánynak. A Veszprémben székelő lengyel hercegtől engedelmet kérnek, hogy letelepedhessenek az ő földjén. Miután ezt megkapták, mutatót visznek magukkal a földből, fűből és vízből. Két újabb követségjárás után a magyarok felvonulnak, Kelenföldről átkelnek a Dunán, megverik a herceget, aki a Dunába öli magát. Árpád után Buda lesz a főkapitány, aki székhelyét nevére Budának nevezi el. Az elbeszélés egyenletes menete, tervszerű felépítése ugyan nem a versszerző, hanem a forrásul szolgáló krónika írójának érdeme, de a tömörségében is hatásos dikció, fordultatos előadás, élénk párbeszédek Csáthy Demeter tehetségéről tanuskodnak. A Pannóniai ének a legköltőibb históriás énekünk.

A hazai történelemnek egyes mozzanatait, a tatárjárást, kenyérmezei diadalt, Mátyás király életét feldolgozó száraz és lendület nélküli históriáknál érdekesebbek az egykorú eseményekről beszámoló verses elbeszélések; ezeknek szerzői a kortársak újságvágyát elégítették ki a maguk módján. Hiteles szemtanúk leírásából vagy saját tapasztalásuk alapján megénekelik egyes várak elestét és ostromát, a magyar vezérek hőstetteit és sikeres hadi vállalatait. Tőke Ferenc Szigetvár 1566-ban történt ostromát még ugyanabban az évben versbe foglalja. Egy névtelen Thury Györgynek, a híres magyar

vitéznek halálát beszéli el (1571). Sikerültebb szerkezete és eleven előadása miatt figyelemre méltó Salánki György éneke a nádudvari győzelemről (1581) és Tardi Györgyé Rákóczi Zsigmond szikszói diadaláról (1588). A többi krónika csak mint megbízható történeti forrás számottevő. Nem is élt sokáig ez a műfaj ; a katolikus restauráció korában már csak elvétve akad egy-két művelője. De népszerűsége idején is alig beszélhetünk a históriás énekek történetében fejlődésről, haladásról ; a sikerültebbek is alig jutottak el a költőiségnek legalacsonyabb fokára.

Esztétikai értéket a legszorgalmasabb énekmondó, *Tinódi Sebestyén* munkáiban sem szabad keresnünk. 1505—1510 között született, valószínűen a baranyamegyei Tinód községben. Fiatalon Török Bálint szolgálatába állott és a vidám mulatozásokat kedvelő főúrnak udvari lantosa vagy kobzosa lett ; otthon a családi körben bibliai vagy történeti énekekkel szórakoztatta urát és ennek környezetét, de elment a híres vezérnek hadi kirándulásaira is, kardot kötött, urát és vitézeit harcra tüzelte énekeivel, vagy mulattatta tréfás verseivel. Török Bálint fogságba jutása után egy ideig bujdosott, nemesi udvarházakban tengődött, majd Nádasdy Tamás bizalmasa lett. 1548-ban Kassán telepedett le ; pártfogója, Czezei Lénárd kapitány segítségével némi jómódba jutott : házat vett és gyűjtötte a pénzt énekeinek kiadására. Ferdinánd király nemességgel tüntette ki, mint a legjelesebb énekmondót. Közben fáradhatatlanul írta munkáit, amelyeknek egy részét *Krónika* címen 1554-ben Kolozsvárott kinyomatta. Könyvét hálából a nemességért a királynak ajánlotta, aki 50 forinttal ajándékozta meg. Utolsó útja 1556 elején szülőföldjére, a Dunántúlra vezetett ; Sárvárott halt meg, Nádasdy Tamás udvarában és a szomszéd Sár község temetőjében temették el. A távollevő Nádasdyt egy Perneszy nevű bizalmas em-

bere levélben értesítette a lantos haláláról, aki «megvetvén már ezt a halandó muzsikát, elment a mennybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon».

Tinódi sok verses munkát írt: oktató és mulattató verseket, némi feddő célzattal (*Sokféle részegösről, A hadnagyoknak tanúság, Az udvarbírákról és kulcsárokról*), széphistóriát (*Jázon és Medea*), bibliai elbeszéléseket (*Judit, Dávid király, János próféta*) és régebbi történelmünket tárgyaló históriás énekeket (*Zsigmond király krónikája, História Zsigmond császár fogságáról*). Legtöbb históriája azonban közelmúlt eseményeket énekel meg, a magyarság élet-halál harcának egy-egy kiemelkedő mozzanatát. Értesít *Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról* (1541); *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* (1552); a *Budai Ali basa históriája* (1552) többek között a drégelyi vár hős védőjének, Szondi Györgynek állít emléket; az *Eger vár viadaljáról való ének* (1553) Dobó István halhatatlan küzdelmét örökíti meg. Az *Erdélyi história* tárgya az erdélyi fejedelemség első évtizede (1541—1551) János Zsigmond kibujdosásáig; az előtérben Martinuzzi áll, a nagy diplomata, akinek nagystílú politikáját ugyan Tinódi nem érti meg, de az ő esetlen felfogásából is kiérezzük Fráter György hatalmas egyéniségét.

Tinódi működésének jelentősége inkább történeti, mint irodalmi. Históriai énekei forrásul szolgálhatnak, mert szerzőjük fő jellemvonása az igazmondás. Tinódi a lelkiismeretes riporter pontosságával és fürgeségével járt utána az eseményeknek, kikérdezte a szereplőket, sőt történeti okiratokba is beletekintett. Politikai tekintetben pártatlanságra törekedett; erre helyzete is kényszerítette, mert pártfogói sem voltak egy párton: így Nádasdy Ferdinándhoz húzott, Czecei kapitány Izabella királyné híve volt. Tinódi a törököt tartotta az ország

romlása okának, a szabadulás útját pedig a pártoskodás megszűnésében és a magyarság erőinek egyesítésében látta. Vallásossága és nemes erkölcsi felfogása, buzgó hazafisága minden munkáját áthatja; hallgatóságában is igyekezett ezeket az érzéseket ébrentartani és fokozni. E nagy etikai értékek azonban nem művészi formában nyilatkoznak meg nála. Előadásában alig van szemléletesség, nincsenek képei és hasonlatai, még a jelzőkkel is fukaron bánik. Anyagának elrendezése kezdetleges, a művészi szerkesztéshez, hőseinek jellemzéséhez nincs érzéke. Verselése darabos, ritmusai döcögők, rimelése egyhangú és unalmas. Verssorai alapján nem gondolnók, hogy ezeket zenéhez értő lantos írta. Pedig ránk hagyta eredeti dallamait is, úgyhogy ismerjük a régi magyar zenét, amellyel e buzgó lantos előadását kísérte.

6. §. Széphistóriák.

A verses bibliai és történeti elbeszéléseket nem tisztán költői, hanem főkép ismeretközlő, tanító és nevelő szándékkal alkották szerzőik. Vannak azonban olyan verses elbeszéléseink is, amelyek gyönyörködtető céllal készültek és az etikai elem inkább csak mint a történetből önként adódó tanulság járul hozzájuk. Ezeket széphistóriáknak nevezzük; a XVI. század ugyan mindenemű verses elbeszélést jelölt ezzel a szóval, de ma csak a költött tárgyú, regényes színezetű elbeszéléseket értjük rajta. A széphistóriák mondai vagy meseszerű anyagot alakítanak, bennük tehát szabadon működik a képzelet játéka. A szerelem érzése, amely eddig nem szerepelt a magyar elbeszélő irodalomban, a széphistóriáknak egyik legjelentősebb indítéka, sőt a történet mozgatója lesz és így ebben a műfajban jelentkezik először nagyobb fokban költészetünk elvilágiasodása.

Széphistóriáink tárgya csekély kivétellel idegen szár-

mazású. Anyaguk nagyrészt a görög, latin és olasz, néhányét a horvát és német irodalom szolgáltatta. A görög irodalomból azonban a széphistóriák szerzői többnyire nem közvetlenül merítettek, hanem a latin közvetítésével; az olasz eredetű elbeszélések is egy kivételével latinból vannak fordítva. A magyar versszerzők vagy lényeges változtatás nélkül írják át az idegen szöveget, vagy pedig magyaros színezetet adnak neki a történet honi földre való lokalizálásával, magyar sajátosságok hozzáadásával. Csak néhány olyant ismerünk, amely a magyar szellem terméke.

Legkevesebb eredetiséget az ókori tárgyú, antik szellemű széphistóriákban találunk, bár a kor humanista iránya ezekhez fordul leggyakrabban. A trójai háború mondájából írta Tinódi Jázon király históriáját Guido de Columna XIII. századi olasz író latin munkája nyomán. Hunyadi Ferenc *Trója veszedelmében* (1577) a trójai háború egész történetét versbe szedte több forrás alapján. Vergilius Aeneisének első magyar tolmácsolója Huszti Péter (*Aeneis*, 1582); műve 5 énekes kivonata az eposznak. A Cyrus- és Nagy Sándor-mondából többen is merítettek. Egyik legszorgalmasabb művelője az ókori tárgyú széphistóriának Bogáti Fazekas Miklós, aki öt széphistóriájából négyet görög eredetiből fordított; a görög költészet és história közvetlenül csak nála talált utat irodalmunkba. Czobor Mihály *Charicliája* azért nevezetes, mert benne a legrégibb görög regény már a XVI. század folyamán megjelenik nálunk. Heliodoros e művének latin fordítása, a *Historia Aethiopica* ez időben már közkézen forgott, de Czobor nem a latin szöveget használta, hanem Johannes Zschorn német fordítását.

A középkori latin elbeszélések közül szintén megjelent néhány magyar nyelven. Az ismeretlen szerzőjű *Telamon históriája* (1578) a férfi hűség példáját állítja az olvasó

elé. Telamon görög király egyetlen fia, Diomedes szegénysorsú leányt akar feleségül venni. A felháborodott atya megöleti a leányt, mire Diomedes öngyilkos lett. Azon a helyen ugrik a Xanthus vizébe, ahol jegyesét a folyóba dobták; a bűvárok a szerelmeseket összeölelkezve találják meg a víz alatt. A széphistória azt a tanulságot vonja le, hogy Isten előtt mindenki egyenlő, a szülőket pedig figyelmezteti, hogy gyermekeiket engedjék szívük szerint házasodni. A *Kádár Kata* című magyar népballada meséjével egyező történet gyökere egy Európában általánosan elterjedt mesemotívum; a széphistória közvetlen forrását nem ismerjük. A *Gesta Romanorum* elbeszélései közül való egy ismeretlen fordító *Apollonius históriája* (1591), Póli István *Iovenianus históriája* és a drávai névtelen *Rustan históriája*. A középkornak kedvelt mondáját értékesítette Valkai András *János pap históriájában* (1573). E monda hőse mint keresztény pap és hatalmas keleti császár élt a képzeletben, akiről a keresztes hadjáratok vitézei azt híresztelték, hogy egyszer majd megjelenik verhetetlen seregével a Szentföld megszabadítására. Valkai forrásául különösen Jovius XVI. századi latin históriája szolgált. Aeneas Sylvius Piccolomini XV. századi híres humanista költőnek, a későbbi II. Pius pápának latin prózai novellájából (*De duobus amantibus*) készítette a pataki névtelen *Eurialusnak és Lucretiának széphistóriáját* 1577-ben; egy házasságtörő asszonyról szól, aki érzéki szenvedélyének áldozata lett.

Az olasz eredetű históriák magyar átdolgozásai egy kivételével Boccaccio *Decameronjának* novelláira vezethetők vissza. Istvánffy Pál széphistóriája, a *Volter és Grizeldisz* (1574) az önfeláldozó női hűség dicsőítése. Volter király szegény leányt vesz el feleségül, akinek hitvesi engedelmességét válogatott kínokkal teszi próbára. Még gyermekeit is elveszi tőle, majd arra kényszeríti, hogy barátsággal fogadja és szolgálja új menyasszonyát,

akit elválásuk után feleségül szándékozik venni. Grizeldisz példás türelemmel visel minden megaláztatást. Végül kiderül, hogy az állítólagos menyasszony és ennek öccse is Grizeldisz gyermeke és ettől kezdve boldogan élnek. Istvánffy nem közvetlenül vette meséjét Boccaccioból, hanem a novellának azt a latin prózai fordítását használta, amelyet Petrarca az olasz eredetiből készített. Enyedi György Beroaldus Fülöp olasz humanista latin fordításából használta fel Boccaccio egyik novelláját. Széphistóriája, a *Gismunda és Gisquardus* (1582) Tankredus királynak leányáról, a szép Gismundáról szól, aki fiatalon özvegységre jut; beleszeret Gisquardusba, aki viszonozza szerelmét. A kegyetlen király ezért megöleti az ifjút, kivéteti szívét és elküldi leányának, aki kétségbeesésében megmérgezi magát. Tankredot is öngyilkosságba kergeti a lelkiismeretfurdalás. A magyar fordító híven követi forrását, de bőven megtoldja moralizáló fejtegetésekkel. Hangsúlyozza a szív jogait és inti a szülőket, hogy idejében adják férjhez leányaikat. A gazdagság önmagában nem igazi érték; az igazi nemesiséget nem a születés adja meg, hanem a vitézség vagy a tudomány. Beroaldus-féle Boccaccio-átdolgozást vett forrásul Szegedi Veres Gáspár is *Titus és Gizippus históriája* (1578) megírásához; a hű barátság példája jelenik meg benne.

Az olasz források nyomán készült széphistóriák közül kiemelkedik Gyergyai Albert *Árgirusa* (1749), e műfaj legköltőibb hajtása. A négyesrímű magyar tizenkettősökben írt elbeszélés hőse, Árgirus királyfi, hófehér hattyút fog atyjának, Akleton királynak kertjében. A hattyú gyönyörű tündérleánnyá változik s a királyfi boldogan élvezi szerelmét. De a tündérleány eltűnik, mire a szerelmes ifjú világgá bujdosik, hogy megkeresse kedvesét, akit egyszer aranyhajának levágása, máskor inasának árulása miatt veszít el és csak miután az örök-

ségen civódó három ördögfiútól megszerzi a bűvös bocs-kort, köpenyt és ostort, sikerül eljutnia kedveséhez Tündérországba. Gyergyai kész olasz irodalmi szöveg nyomán dolgozott, amelyet eddig nem sikerült megtalálni; a XV. századi Leombruno-meséhez áll legközelebb, de nem azonos vele. A mese tehát nem a magyar szerző leleménye, de műve így is értékes. Kerek, befejezett, érdekes mesét kapunk, szabatos és világos nyelven elbeszélve. A logikusan következő eseményeket helyenkint lélektani kapcsok is összetartják. A szereplők lelki élete emberi és igaz, érzelmi megnyilatkozásai természetesen és szorosan beleszövődnek a cselekménybe. A verselésben Gyergyai összes társait felülmúlja; rímelése, gyakran újszerű és merész, verssorai pedig dallamosságban Gyöngyösi tizenketteseit is megközelítik. A magyar Árgirus szerzője igazi költő volt.

Egyetlen német eredetű széphistóriánk, a *Fortunatus*, ismeretlen fordító munkája. Hőseit a szerencse isten-asszonya soha ki nem apadó erszény és a bűvös süveg birtokába juttatja, amelynek segítségével rögtön oda jut, ahová kívánczik. A döcögő verselésű, színtelen és lapos dikciójú széphistória szerzője a német népkönyvnek csak első részét fordította, azon is önkényes, de nem szerencsés változtatásokat tett; eredetisége csak néhány elmélkedő rész betoldásában mutatkozik.

A délszláv költészet hatását érezteti két magyaros színezetű széphistóriánk. Az egyik a *Vitéz Francisco*, amelyet 1552-ben Alsólindván írt Ráskai Gáspár, egy előkelő magyar főúr, ugyanannak a családnak sarja, amelyből a kódexmásoló Ráskai Lea dömés apáca is származott. Francisco vitéz, Zebernik vár ura, Béla magyar király udvarában lovagi párviadalt vív Kasszander vitézzel és legyőzi. A lakoma alatt eldicsekszik szép várával és felesége erényeivel, mire a bosszús Kasszander kétségbevonja a nő hűségét és fogadást köt Franciscoval,

hogy a hűtlenség jeléül elhozza az asszony jeggyűrűjét és aranyos handsárát. Meg is szerzi ezeket egy vén-asszony segítségével; a megszegyenített Franciscot a király elűzi udvarából és várát Kasszandernek adja. Midőn a hű feleség értesül a történetekről, lovagi ruhát ölt, bejut a királyi udvarba, ahol Béla király annyira megkedveli, hogy fiává fogadja. Kasszander egy alkalommal kifecsegi titkát, mire az asszony felfedi kilétét, az álnok vitézt kivégezteti, urát magához fogadja és a király halála után örökli a trónt. E mese változatai Boccaccio Decameronján kívül sok nép irodalmában előfordulnak. Ráskai a mesét magyar környezetbe helyezte, romantikus szertelenségeit elhagyta, szereplőire a magyar vitézi jellem néhány vonását alkalmazta. Közvetlen forrását nem ismerjük; a széphistóriában szereplő Zeberník vára valószínűen az erdélyi Alvinc felett volt.

Horvátból fordította a semptei névtelen 1570-ben a *Béla királyról és Bankó leányáról* szóló széphistóriát. Az öreg horvát vitéznek, Bankónak legfiatalabb leánya lovagnak öltözve elmegy Béla király udvarába és ott minden versenyben győz, sőt a királyt is meghódítja. Midőn kiderül leány volta, a király feleségül akarja venni, de emberei a gályán menekülő leányt nem érik utól. Otthon a pajkos szűz elmeséli kalandjait atyjának s az öreg Bankó nagy hahotával nevet rajta. A történet idegen szellem terméke, a semptei névtelen csak magyar földhöz rögzítette. Tréfás jellegű széphistóriája rövidségével, koncentráltságával és fordulatosságával közeledik a víg ballada műfajához.

Magyar eredetű mondát őrzött meg a *Szilágyi és Hajmási históriája* (1571). A szendrői névtelen írta fog-sága idején, vagy a borsodmegyei, vagy a szerbiai Szendrő várában, saját bevallása szerint egy poétának munkája nyomán. A XVI. században poéta névvel a latinul verselő költőket illették, tehát e balladás menetű elbeszélés

forrása egy tudós verselő latinnyelvű költeménye lehetett. A magyar monda lényeges motívumai a régi délszláv énekekben és székely népballadákban is megvannak. A szendrői névtelen elbeszéli, hogy Konstantinápolyban, a császár tömlöcében két ifjú magyar vitéz senyved. Szilágyi panaszos énekét meghallja a szultán leánya és megígéri megszabadításukat, ha őt is magukkal viszik. Meg is szöknek, az üldözésükre küldött katonákkal sikeresen megküzdének és folytatják útjukat. De a már családos Hajmási magának követeli a leányt, aki hiába kérleli őket, hogy inkább feláldozza önmagát, csak ne bántsák egymást. Kardot rántanak, a párviadalban Hajmási megsebesül, elveszti kezét, mire észretér és megbékélve térnek haza övéikhez. A költemény tervszerű felépítése, a cselekvény ügyes bonyolítása és megnyugtató megoldása, drámai elevenségű menete, a szereplők, különösen a szultánleány lelkiállapotának jellemzése aligha az átdolgozó érdeme; maga a nép ajkán élő monda, amelyet a szendrői névtelen latin mintájában feldolgozva talált, lehetett ilyen kerek és egységes alkotás. A magyar átdolgozóban kevés a stílusérzék és verselő tehetség; előadása világos ugyan, de darabos és nehézkes, ami a gyarló verseléssel együtt nincs összhangban a kigondolásban és felépítésben nyilatkozó művészettel.

A kutatás kiderítette, hogy nemcsak Szilágyi Mihály és Hajmási László valóban élt történeti személyek; az 1430-as években a török uralkodócsaládnak néhány tagja Magyarországra menekült s az egyik hercegnő, akit okleveleink Császár Katalin néven emlegetnek, magyar úrhoz ment férjhez és így Szilágyi Mihály családjával is rokonságba került. A Szilágyi és Hajmási együttes fogsága és a regényes megszabadulás azonban a népmondaalakító képzetének szülötte.

Irodalomtörténeti szempontból jelentősebb az előbbi-

nél Ilosvai Selymes Péter műve: *Az híres neves Toldi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história* (1574). Szerzője nyugtalan életű ember volt, eleinte mint iskolamester működött, majd mint vándorló énekes járt szerte az országban; több históriás éneket is szerzett, de ezekben idegen tárgyakat dolgozott fel. Toldiról szóló széphistóriája ellenben eredeti középkori magyar mondára megy vissza, amelynek hőse a Nagy Lajos korában élt nagyerejű és bátorságú magyar vitéz. Ilosvai zavarosan és szerves kapcsolat nélkül beszéli el Toldi kalandjait és az egyes mozzanatoknak csak a hős személye és az időrend fonala tartja össze. Előadása szerint Toldi Miklós otthon parasztleletet él, míg bátyja György a királyi udvarban lakik. Féktelen ereje kétszer is gyilkosságba keveri, mire elbujdosik és Pestre kerül, ahol egy elszabadult bikát megfékez és farkánál fogva a vágóhídra vonszolja. Majd Budán a király konyhájában szolgál ismeretlenül és nagy csebrekben hordja a vizet a Dunáról. A dárdavetésben felülmúlja a legerősebb vitézeket; a királynak feltűnik a dolog és midőn megtudja kilétét, megkegyelmez neki. Miklós a Duna szigetén párviadalban megöli a hetvenkedő cseh bajnokot, mire Lajos király maga mellé veszi és tizenkét lóra hópénzt adat neki. Egy özvegyasszony csúfot üz a bajnokból és egy ingben kiugratja az ablakon. Egy lakatossal sírablást követ el és csaknem bennveszik a sírban. A fiatalkori kalandok elmondása után Ilosvai egyszerre a vén Toldira tér át. Prágában úgy megfélemlíti a császárt és tizenegy királyát, hogy mind fejet hajtanak a magyar királynak. Németújhelyen párviadalban legyőzi az olaszt, akivel senki sem bír. De midőn a királyi apródok kicsúfolják ősz szakálláért, haragjában hármat leüt közülük, hazamegy Nagyfaluba, ahol bűjút borbán felejtí és két év múlva meghal.

Toldi Miklós egykorú oklevelek tanúsága szerint

történeti személy. Biharmegyből származott, ahol föld-birtoka volt; tisztségeket is viselt, a pozsonyi főispán mellett mint alispán, az esztergomi érsek udvarában a fegyveres emberek tiszttjeként működött. Végig élte Nagy Lajos uralkodását és még Zsigmond király idejében is szerepelt, mint az uralkodónak egyik bizalmas embere. Vele egyidőben egy Toldi György nevű rokona is élt. Az az anyag, amelyet Ilosvai ad, nagyobb részben a nép ajkán Toldi Miklósról élt mondából került ki, egyes részleteit krónikákban találta, másokat pedig, mint az özvegyasszonnyal való kalandot és a sírrablást, önkényesen toldotta bele olvasmányaiából. Az utóbbi két komikus epizód Boccaccio novellás könyvében is előfordul, de Ilosvai nem közvetlenül ebből merítette, hanem valamely latin vagy német külföldi feldolgozásából. A különféle anyagot nem tudta szerves egységbe forrasztani, a népmonda naív bája is elveszett gyarló előadásában, de érdeme, hogy megmentett egy magyar mondát a feledéstől. Arany János remekműve aligha született volna meg Ilosvai Toldija nélkül.

Magyar mondát használt fel Zsigmond krónikájában Tinódi is, midőn beleszótta elbeszélésébe Tar Lőrinc históriáját. Halvány vázlatát azonban nem sorolhatjuk széphistóriáink közé.

A protestáns kor olvasóközönsége nagyon kedvelte a széphistóriákat. Ezt nemcsak nagy számuk bizonyítja, hanem abból is látjuk, hogy e műfaj érdekesebb termékeit többször is kiadták. Javarészüik a század második felében jelent meg, ez az időszak a széphistória virágkora. A következő korszakban e műfajnak nincs folytatása, sőt hatása sincs a XVII. század epikusaira. A műveltebb olvasók ízlése más irányba fordul, a régi széphistóriák, mint az alsóbb néposztály olvasmányai, tengetik életüket.

7. §. *A széppróza.*

A verses forma ebben a korban szorosan hozzátartozott a költői hatás feltételeihez ; a közönség megkövetelte s az írók alkalmazkodtak a közízléshez. Ezért vert nehezen gyökeret a széppróza, ebből magyarázható a verses epika gazdagságával szemben a szépprózai termékek feltűnően csekély száma. Az enemű emlékek aránylagos fejletlensége viszont érthető a hagyomány hiányából. A középkor legendái és példái, amelyekben a szépprózai stílus már bizonyos színvonalra jutott, ismeretlenek voltak a protestáns kor írói előtt. Míg tehát az egyházi, vitatkozó próza a vallásos harcok állandó gyakorlatában egyre tisztult, fordulatossabbá és kifejezőbbé vált, hagyományt fejlesztett ki, addig a szépprózai stílusban nem észlelünk haladást. Eredetiséget sem igen találunk az idetartozó emlékek között ; egy kivételével valamennyi a külföldi, különösen a német irodalom visszhangja, fordítások vagy átdolgozások.

Legkorábban a tanító mese honosodott meg nálunk. Első művelője, Pesti Gábor *Aesopus fabulái* címmel 1536-ban adta ki meséit. Nem a görög eredetit fordította, hanem Phaedrus latin átdolgozását, ahogyan Singrenius és Rimicius gyűjteményeiben találta. Prózában fordít, a tanulságot pedig háromsoros versekben veti a mesék után. Verselése kezdetleges, de prózája szűkszavúsága és tömörsége ellenére sem homályos. Másik meseírónk, Heltai Gáspár *Száz fabulá-jában* (1566) Boner Ulrik, Waldis Burkhard és Steinhöwel német meséskönyveiből merítette aesopusi meséinek anyagát. Fordításában több önállóságot mutat, mint Pesti ; nem mindig ragaszkodik szorosan forrásához, hanem változtat is a szövegen, hozzá alkalmazza sajátos céljához. Vannak rövid, anekdótaszerű meséi, mások viszont részletezők ; a tanulság néha terje-

delmesebb, mint maga a mese. Heltai szelleme különösen a tanulságokban nyilatkozik meg. Oktatásai nemcsak vallás erkölcsi, hanem szociális jellegű eszmék is vannak köztük; különösen a szegények és elnyomottak érdekében emeli föl szavát. Stílusában határozottság és erő nyilatkozik, nyelve egyszerű és népies, az írónak szász eredetét aránylag kevés idegenszerűség érezteti.

Nagyon népszerű volt a középkorban egy Nagy Sándorról szóló regény, amelyet a Kr. u. II—III. századból származó ismeretlen szerzőjű görög eredetiből többen is átdolgoztak latinra. Legjobban elterjedt e változatok közül Leo nápolyi pap X. századi latin átdolgozása. Ennek egyik strassburgi kiadásából fordította egy ismeretlen, talán Heltai Gáspár, *Nagy Sándor históriáját*; az eredetit megrövidítette, egyes részeket elhagyott belőle. Nem volt ügyes stilisztá, a magyarsága is fogyatékos. Az olvasók történeti munkát láttak benne, pedig ezzel a fordítással igazában az első regény, egy középkori lovagromán jelenik meg a magyar irodalomban. Természetesen elszigetelt jelenség maradt, nem indította meg a műfaj kialakulását.

A legrégebb magyar prózai novellákat a *Ponciánus históriájában* (1573) találjuk meg. Ez a szanszkrit eredetű keretes elbeszélés-gyűjtemény elterjedés dolgában szinte vetekedett a Szentírással és egyike volt a középkor legkapósabb olvasmányainak. Magyar fordítása és kiadása az ajánlólevél szerint Salm-Neuburg Eck győri főkapitány és pozsonyi főispán nászünnepeére készült, ami elég különös, mert a mesék tele vannak durva erotikummal, a magyar fordítás pedig ezt még a kifejezésekben sem mérsékli. A történet szerint Poncianus császár fiát, Diocletianust atyja udvarától távol, hét bölcse neveli. Mikor felserdül, a bölcsek nehéz szívvel engedik haza a fiút, mert rosszat olvastak ki a csillagokból. Sejtésük valóra válik: Diocletianust mostohaanyja el akarja

csábítani és mikor a fiú ellenszegül, hamisan bevádolja Poncianus előtt, aki halálra ítéli. A kivégzést a hét bölcs elbeszélései hátráltatják, akik a mostohaanya gyűlölködő elbeszéléseivel a magukét állítják szembe és így hét napon át megmentik a fiú életét. A nyolcadik napon Diocletianus is elmondja a maga meséjét, az igazság kiderül, a császár megkegyelmez fiának és a gonosz mostohát végezteti ki. A tökéletlen stíluskészséggel készült, vontatott és bőbeszédű fordítás nálunk az első nagyobb terjedelmű elbeszélő mű, amely pusztán mulattató célból készült; több kiadást ért el, végül a ponyvára került és a nép körében is kedvelt olvasmány lett. Didaktikus és erkölcsi célzásainak e hatás elérésében aligha volt annyi részük, mint erotikus részleteinek.

Egyetlen mulattató népkönyvünk ebből a korból a *Salamon és Markalf*. (1577.) A zsidók bölcs királya, Salamon előtt megjelenik a szennyes Markalf hozzá méltó feleségével. A király szóba elegyedik az agyafurt paraszttal és próbára teszi eszét. Megigéri neki, hogy gazdagon megjutalmazza, ha minden kérdésére meg tud felelni. Eléje tárja egész bölcsességét, Markalf azonban nem vitatkozik vele, hanem minden bölcs mondása után egy köznap, gúnyos vagy cinikus megjegyzést vet, amellyel lerontja a király bölcselkedésének hatását. Addig bosszantja Salamont, míg végre ez holtig való tartást rendel el számára, hogy megmeneküljön szemtelenségeitől. Az ősi zsidó mondára visszamenő történetnek egyik 1487-ben Németországban megjelent latin prózai feldolgozása szolgált a magyar fordítás alapjául. Az ismeretlen átdolgozó különösen a szóvita részletében mutatkozik ügyes stilisztának; előadása színes és eleven, nyelve népies zamatú és gyökeresen magyar. A történet nyers komikum, burleszkszerű jelenetei és az a körülmény, hogy egy paraszt szégyenben hagyja a bölcs királyt, nem tévesztették el hatásukat: a népnek ked-

velt olvasmánya lett a könyv, Markalf neve szállóigévé lett és a nép megtette Mátyás király udvari bolondjának.

Töredékesen, kéziratban maradt fönn e kornak egyetlen magyar eredetű szépprózai elbeszélése, *Mankóczi István viselt dolgai*. Műfaji tekintetben rokon a novella picarescával; egy országos csavargónak otromba kalandjait beszéli el. Mankóczi, akit a nép prófétának tartott, bekalandozta Ausztriát, Lengyelországot és Litvániát, itthon főképp a szepesiek között garázdálkodott: verekedett, kirabolt egy zsidót, sokak szakállát kiszaggatta, pörlekedett és részegeskedett. Latinos műveltségű szerzője értett a nép elbeszélő módjához, egyszerűen és érthetően írt, de nincs különösebb stíluskézsége. Valószínűen élő alaknak megtörtént gazságait foglalta írásba. Munkája jellemző adalék a kor züllött erkölcsi viszonyaihoz.

Meg kell még emlékeznünk két tréfás nyomtatványról. Az *Igen hasznos és drága nemes receptom* egy jókedvű nőgyűlölőnek vaskos tréfákozása; orvosságot ajánl a lusta és fecsegő asszonynépnek. Ismeretlen szerzője németből fordította szárazon és unalmasan. A *kopaszságnak dicsérete* (1569) Synesios afrikai püspöknek görögnyelvű kedélyes elmélkedő értekezésére megy vissza, ennek valamely latin átdolgozását fordította kivonatossan a magyar szerző, aki a dicsérgetést ügyesen bekeretezi és személyes vonatkozásúvá teszi. Vacsorára hivatalos, ahol egy vendég élcelődik a kopaszokon, mire ő elmondja, hogy milyen előnyei vannak a kopaszságnak. Tanulsága az, hogy ne gúnyoljuk a kopaszokat, mert ők Isten rendeléséből vezéreink. A könnyen és természetesen folyó előadás a korszak egyik legjobb elbeszélőjévé teszi a névtelen átdolgozót.

A protestáns kor szépprózája tehát tárgyi és műfaji tekintetben elég változatos, eredetiség dolgában viszont

szegény. Hagyományt nem vett át a középkortól, de nem is fejlesztett és a következő időszak szépprózájának megint a maga erejéből kellett megindulnia.

8. §. *A dráma.*

A dráma terén sem vett át a protestáns kor örökséget ; ez a műfaj nálunk a középkorban nem fejlődött ki és így az újabb kezdeményezésnek külföldi hatás alatt kellett történnie. Mind a vallásos, mind a világi dráma megteremtésére találunk kísérleteket, amelyek azonban nem vezettek a műfaj fellendüléséhez. Ennek létfeltétele, a színészet, hiányzott nálunk. Német városainkban kedvezőbb volt a helyzet ; ott a polgárok és diákok időnként előadtak egy-egy misztériumdrámát, az iskolai dráma is gyökeret vert körükben, míg a ránk maradt magyar-nyelvű drámai emlékek egyikéről sem tudjuk bizonyosan, hogy előadták-e őket.

Vallásos drámáink ebben a korban úgynevezett polemikus, vagy vitatkozó drámák. A német irodalomban a könyvnyomtatás elterjedésekor egy sajátos műfaj alakult ki, a Gespräch, a dialógusnak egy neme, amelynek szereplői valamely időszakról kérdéssről beszélgetnek és egymással vitába keverednek. Ezekhez a dialógusokhoz állanak közel és talán épen ezek hatása alatt keletkeztek a mi polemikus drámáink, amelyek drámába foglalt hitviták. Céljuk az új hit terjesztése és hívei vallásos öntudatának erősítése, ami együtt jár bennük az ellenfél gúnyolásával. Anyagukat részben csakugyan megtörtént hitviták szolgáltatták.

A polemikus dráma művelését nálunk Sztárai Mihály kezdte meg. Sztárai eredetileg ferencrendi szerzetes volt, a mohácsi csatában is részt vett, a pusztulás után elhagyta a sárospataki kolostort és a reformációnak egyik legszenvedélyesebb hirdetője lett. 1534 táján a baranya-

megyei Laskó község prédikátora volt és mint ilyen, heves küzdelmeket vívott egykori katolikus pap-társaival. Baranya és Tolna megyében sok hívet szerzett a protestantizmusnak. Öregkorában Pápán működött, 1578-ban még élt.

Két vitatkozó drámája ismeretes: *A papok házassága* (1550) című töredék a katolikus egyházi férfiak nőtlen-ségét gúnyolja, *Az igaz papság tüköre* (1559) pedig az egyházi rend szentség voltát tagadja és azt állítja, hogy minden keresztény ember pap. A szerző mindkét vitatkozásban a protestánsokat juttatja győzelemre, a katolikus papokat pedig, köztük a pápát is, pellengérré állítja. Sem igazi cselekvény, sem jellemrajz nincs e kezdetleges drámákban; a durva szóharcok a lapos fejtegető részekkel szemben néha elég fordulatosak és elevenek, az alantas gúny helyenként szatirikus színezetűvé festi őket.

A református polemikus dráma további fejlődését meggátolta az 1562. évi debreceni hitvallás, amely ellene nyilatkozott mindennemű látványosságnak. A műfajt az unitáriusok állították szolgálatukba. Ez utóbbiaknál szokásban volt, hogy a protestáns felekezetek képviselői között lefolyt nyilvános vitatkozásokról jegyzőkönyvet vettek fel. Két ilyen jegyzőkönyv van, amelyet unitáriusok adtak ki: a *Nagyvárad*i disputáció az 1569. évi nagyváradi református-unitárius hitvita, a *Pécsi disputáció* pedig az 1588. évi pécsi polémia történetét őrizte meg párbeszédes alakban. Ezek a közlések megtartották a párbeszédes formát és innen már csak egy lépés kellett az unitárius hitvitázó dráma megindulásához. Ilyen drámánk kettő van: az 1570 tájáról való *Nagyvárad*i komédiában nem teológiai érvek döntenek el a kálvinista és az unitárius lelkész vitáját, hanem gorombaság; a kálvinista prédikátor kiutasítja házából makacs ellenfelét. Jelentősebb ennél a *Debreceni disputa* (1571), a legterjedelmesebb hitvitázó dráma. Tárnya egy költött

polémia, amelyet 1567-ben Debrecenben az unitáriusok és reformátusok egymás között folytattak. A darab éle különösen Melius Juhász Péter debreceni református prédikátor ellen irányul, akit a drámában Péter pápának neveznek. Az ő fellépésével kezdődik a cselekvény: hálát ad a Szentháromságnak, hogy a sok jövedelemmel, kevés munkával járó debreceni papsághoz juttatta. De megjelenik Várad felől prédikátortársa, Ceglédi György «kardinális» és hírül adja, hogy közelednek a Szentháromság tagadói, az erdélyi unitáriusok, akikkel vitát kell állaniok. Megérkezik végül Vikárius Pál és a három református főember ugyanannyi unitáriussal méri össze szellemi erejét. Természetesen ez utóbbiak — Dávid Ferenc, Karianus János és Blandrata György — győznek mind a három vitában, mire Vikárius Pál és egész Debrecen az ő hitükre tér. A dráma Sztárai darabjainak hatása alatt keletkezett, mozgalmasabb mint emezek, felépítése is tervszerűbb és egységesebb. A vallásos meggyőzés szándéka mellett elég erős benne a mulattató és szatirikus célzat, a szereplők jellemének egyénítéséhez azonban az ismeretlen írónak nincs tehetsége. Nincs megnyugtató bizonyítékunk arra, hogy a darab valahol színre is került.

Az unitárius hitvitázó dráma további fejlődését fejedelmi rendelet akadályozta meg. 1571-ben János Zsigmondot Báthory István váltotta fel Erdély trónján, aki az unitárius könyveket előzetes cenzurának vetette alá és így többé nem jelenhetett meg olyan könyv, amely a református vallást támadta. A polemikus drámák művelése ettől kezdve megszűnt.

A világi drámák sorát Bornemisza Péter *Elektrája* (1558) nyitja meg. Ez az első magyarra fordított antik dráma. Sophokles remekművét a fordító meglehetősen önkényes módon kezelte; a görög verses szöveget prózában adta vissza, jeleneteket toldott be az eredetibe, er-

kölcsi és politikai célzatot domborított ki a dialógusokban. Eljárásával sokat rontott a tragédia szépségén, amelyhez az ő kezdetleges stílusa sem illik hozzá. Műve nem járult hozzá a magyar dráma fejlődéséhez, csak mint érdekes kísérlet érdemel figyelmet.

Az iskolai dráma első tisztja képviselője nálunk Szegedi Lőrinc alföldi református lelkész *Theophaniája* (1575). A német Selnecker Miklós latinnyelvű verses művéből készült, döcögő, pórias nyelvű prózában. Tartalma az, hogy az Úr megjelenik Ádám családja körében, kikérdezi gyermekeit a tízparancsolatból, elmondhatja velük a Hiszekegyet és a Miatyánkot. A vásott Kain értelmetlen válaszokat ad a neki feladott kérdésekre, ezért az Úr öccseinek szolgájává teszi.

Az összes említett drámai kísérleteknél jelentősebb a *Balassi Menyhárt árulásáról* (1569) szóló dialógizált szatira. Az öt felvonásra osztott komédia két egymással nem kapcsolatos részből áll; az első négy felvonás Balassi Menyhárt története, az ötödik ennek fiával foglalkozik. A névtelen szerző, akiben Farkas Gyula, legújabbban pedig Házi Jenő Bornemisza Pétert sejtí, e darabjában a század egyik legelvetemültebb főurát állítja pellengére, aki áruló, rablólovag és orgyilkos volt egy személyben; célja az, hogy ezt a hitvány jellemet ostorozza és ország-világ előtt megszégyenítse. A darab hőse elárulja János Zsigmond erdélyi fejedelmet és Ferdinánd királyhoz pártol. Hogy a bécsi udvar bizalmát megnyerje, kihallgatást kér Oláh Miklós esztergomi érsektől, meggyónja neki bűneit és áttér a katolikus vallásra. Áttérése után fia, akit a királyi udvar Linzben atyja helyett kezes gyanánt őriztet, megszökik, hogy folytathassa apja mesterségét. Az írónak személyes oka is lehetett arra, hogy Balassit gyűlölje. A fülbegyónás paródiájában a katolikus egyházat is támadja ugyan, Oláh érsek személyét sem kíméli, de szatirájának éle a megrögzött gonosztevő ellen irányul,

aki még a vallást is haszonleső érdekeinek elérésére használja fel. A darab főhősének önvallomásában történő jellemzése, amely egészen feltárja szemérmetlen cinizmusát, a szerző legfőbb érdeme. A dráma szerkezete laza és csonka; dialógusai helyenként fordulatosságok és eleve- nek, de általában vontatottak és részletezők. Előadásra alkalmatlan és szinte bizonyos, hogy nem is került színre.

Világi jellegű drámának részlete az a töredék is, amely *Credulus és Júlia* néven ismeretes. Tartalmát inkább csak kikövetkeztetjük: Credulus Júlia szerelméért eseng, de ez Silvanushoz vonzódik. Credulus vádolja vetélytársát, aki azzal védekezik, hogy kettőjük szerelme egészen természetesen fejlett. A megoldás valószínűen szomorú volt. Erdélyi Pál Balassa Bálintot tartja a dráma szerzőjének és hőseiben a nagy lírikust, Losonczy Annát és Forgách Zsigmondot sejtí; eszerint tehát a költő igazi élményt értékesített a drámában, saját szomorú sorsát ábrázolta. A töredékekből is érezzük, hogy művészi alkotás volt ez az első magyar szerelmi dráma, amelyet költői dikciója is a többi drámai emlék fölé emel. Csak azt nem lehet megállapítani, eredeti alkotással vagy idegen minta szabad átdolgozásával állunk-e szemben.

A protestáns kor irodalmát áttekintve, a középkorával szemben nagy változást észlelhettünk. A középkor magyarságának lelki egysége, amelyet a világnézeti közösség, a vallás azonossága és a hazafiság egyforma értelmezése biztosított, a vallási szakadással és a politikai széttagozottsággal megszűnt. Azok a belső harcok, amelyek a megoszlás nyomában jártak, nem voltak kedvezőtlenek az írásbeliség fellendülésére, amelynek termékeit a fejlődő nyomdai technika most már könnyű szerrel tudta nagyobb közösség számára közvetíteni. Az írók és olvasók száma szaporodott, az irodalom új műfajokkal és indítékokkal gazdagodott. Mivel az írók nagy része a nép körében élő papok, prédikátorok, tanítók közül

került ki és környezetével együttérzett, az irodalomnak egészére a vallásos és nemzeti jellegén kívül demokratikus színezete is van. Jellemző vonás az is, hogy az írók a költői érdeket általában gyakorlati, tanító, térítő, erkölcsjavító érdekeknek rendelik alá és hogy alkotásaikban kevés az eredetiség. Esztétikai tekintetben tehát az irodalom átlagos színvonala elég alacsony, de van néhány írónk, akiknek alkotásaiban a művészi alkotó szellem is megnyilatkozik: Gyergyai Albert, a szendrei névtelen, a Balassi komédia ismeretlen szerzője és a kor legnagyobb költője, Balassa Bálint, első lírikusunk, aki világirodalmi viszonylatban is számottevő tehetség. Az ő költészeti hagyatéka a legerősebb kapocs e korszak és a következő század magyar irodalma között.

IV. RÉSZ. A KATHOLIKUS RESTAU- RÁCIÓ KORA. (1606—1711.)

1. §. Általános jellemzés.

A protestantizmus a XVI. század végén már túlsúlyra jutott Magyarországon, az 1606. évi bécsi békében pedig kivívta a katholicizmussal való egyenjogúságát. Az új század politikai és szellemi élete a szakadatlan harc és küzdelem jegyében folyik le. Küzd a magyar egyrészt hazája területének a török járom alól való felszabadításáért, másrészt a dinasztia ellen ősi alkotmányáért és szabadságáért. Szellemi téren atyái évszázados hitének akar érvényt szerezni a hitújítás által háttérbe szorított katholicizmus, és megvívja az ellenreformáció szívós, kitartó harcát, amelyet egy lángelméjű vezér, Pázmány Péter és gondviselészerű hadserege, a jezsuiták vittek diadalra.

A katolikus egyház belső megújódása a tridenti zsinat reformjaival kezdődik. Ez a zsinat orvosolta az elharapódzott bajokat, gondoskodott a papnevelésről és iskolákról, az egyház tanításainak a sajtó útján való terjesztéséről és megindította a küzdelmet a hit egységének visszaállítása, a katholicizmus elvesztett területeinek visszahódítása. Az a friss lendület, amely e reformok nyomán a katolikus egyház életében megindult, nálunk már a XVI. század második felében, különösen Oláh Miklós és Telegdi Miklós fáradozása nyomán érezteti hatását. Oláh Miklós telepíti meg nálunk a jezsuitákat Nagy-

szombatban, 1561-ben. Loyolai Szent Ignác rendjének elterjedése Magyarországon a katolikus gondolatnak minden téren való fokozatos érvényesülését jelentette; igazi nagyszabású tevékenységük akkor kezdődött, midőn a nagyérdemű Forgách Ferenc, majd Pázmány Péter személyében hivatott vezérek kerültek a magyar katolikus restaurációs mozgalom élére. A jezsuita rend sikereit tagjai krisztusi buzgóságának, alapos filozófiai és hittudományi képzettségének és rendkívüli fegyelmezettségének köszönhette. A protestánsokkal szemben ugyanazokkal az eszközökkel vették fel a harcot, amelyekkel ezek eszméik elterjesztésén fáradoztak. Bejárták az ország különböző vidékeit és mint szónokok és térítők az élőszó hatalmával nagy tömegeket hódítottak vissza az egyháznak. Gazdag irodalmi munkásságukkal visszaverték a protestáns támadásokat és kifejtették a katolikus tanokat. Iskoláikat oly magas színvonalra emelték, hogy versenytárs nélkül állottak; körülbelül harminc magyarországi városban tanítottak a század folyamán, gimnáziumaik falai között nevelődött a nemesi és főnemesi ifjúság színe-java. A tudományok elsajátítása mellett különös gondot fordítottak arra, hogy növénydekeiből öntudatos katolikusokat és jó hazafiakat neveljenek; az ifjúság iránt való odaadó szeretetükkel megnyerték a szülők bizalmát is, akik szoros kapcsolatban állottak az iskolával és anyagiakban is szívesen áldoztak céljaira. Mivel pedig a papnevelés szintén a jezsuiták kezében volt, a főrangúak pedig legszívesebben az ő rendjükből választották udvari papjaikat, hatásuk a társadalom minden rétegére kiterjedt. Munkásságuk legfőbb támogatója azonban maga a Habsburg-dinasztia volt; az állami hatalom támogatásának és a jezsuita rend páratlanul szervezett működésének együttes eredménye lett, hogy a XVII. század folyamán Magyarország újra visszanyerte katolikus jellegét.

A protestánsok ebben a korban is tevékenyen részt vettek a magyar közművelődés szolgálatában. Nagy gondot fordítottak iskoláikra, amelyeknek színvonala az előző korhoz képest szintén emelkedett. Sok protestáns ifjú megfordult külföldi egyetemeken is és nem egy termékenyítő eszmével járult hozzá itthon a közoktatásügy fejlesztéséhez. Az erdélyi református oktatás ügye sokat köszönhet Bethlen Gábor fejedelem támogatásának ; ő és utódai különösen a gyulafehérvári iskolát karolták fel ; ezen az akadémián a herborni református egyetem tanárai, Alstedt, Piscator és Bisterfeld is tanítottak egy ideig. Comenius, a híres morva pedagógus pedig négy esztendőtt töltött a sárospataki református kollégium szolgálatában.

A könyvnyomtatás ügye egyre fejlődött. A négy katolikus nyomda mellett, amelyek közül a nagyszombati volt a leghíresebb, a század folyamán számos protestáns könyvnyomtató műhely működött az országban. Kolozsvárt dolgozott a régi magyar nyomdászat első nagy mestere, Misztótfalusi Kiss Miklós ; Hollandiában tanulta a betűmetszést és könyvnyomtatást és mint amsterdami tipografus nagy hírré emelkedett. A könyvkiadást megnehezítette az előleges hivatalos cenzúra ; a nyomdászok a XVII. század végén a királyi Magyarországon területén már nem nyomtathattak ki semmiféle kéziratot, mielőtt ezt a királyi cenzor át nem vizsgálta és megjelentetésére engedélyt nem adott. Debrecenben a városi tanács gyakorolt előzetes cenzurát és szigorú büntetéssel sújtotta azt a nyomdászt, aki áthágta a tilalmat. Az erdélyi fejedelmek is gondosan ügyeltek arra, hogy felfogásukkal ellenkező könyv ne kerülhessen forgalomba.

A legelső magyarországi hirlapot II. Rákóczi Ferenc indította meg 1705-ben. E hetenkint, majd havonként megjelenő latinnyelvű újság (*Mercurius Veridicus ex*

Hungaria) azzal a célzattal készült, hogy Rákóczi haditetteiről tájékoztassa a külföldi fejedelmi udvarokat. 1711-ben szűnt meg.

A XVII. század magyar irodalma elválaszthatlan kapcsolatban áll a közélet mozgó eszméivel. A vallásos és nemzeti küzdelmek foglalkoztatják az elméket, a világnézeti kérdések és a haza sorsáért való aggodalom köti le az érdeklődést. Nemcsak a prózai írásműveket, hanem a költészet java természetét is a vallásos és hazafias eszmék hatják át. Irodalmunk fejlődése az előző korhoz képest emelkedőben van; Pázmány munkáiban klasszikus bevégezethegére jut a műpróza stílus; Zrínyi nemzeti epikánkat emeli művészi magaslatra. Mindkét szerző munkássága magán viseli az egyházas barokkművészet szellemét és stílusát. A világias barokk ízlésnek is akad reprezentánsa, Gyöngyösi István személyében. A katolikus énekköltészet és a kurucvilág költészete pedig a magyar nép költői erejének a nemzeti lélek legmélyén gyökerező kivirágása.

2. §. Pázmány Péter és köre.

A katolikus visszahatás korának legkimagaslóbb alakja, a magyar katolikus egyház küzdelmeinek vezére és igazának diadalra juttatója Pázmány Péter. Nagy volt mint egyházfő és államférfiú, tudós és vitatkozó, de a magyar irodalom történetében is halhatatlan érdemei vannak. Ő az első magyar író, akinek szavára az egész ország figyel, a legkiválóbb egyházi szónok, a magyar műpróza stílus megteremtője és egyik legkitünőbb mestere; prózája iskolát teremtett, írásművészetének sajátos elemei az irodalmi stílus állandó tulajdonságaivá lettek.

Régi magyar nemesi családból született 1570-ben, Nagyváradon. Szülei reformátusok voltak. Anyja korán

meghalt, mostohaanyja pedig katolikus szellemben nevelte a fiút, aki Szántó István jezsuita hatása alatt tizenhárom éves korában a katolikus hitre tért. A kolozsvári híres jezsuita kollégiumban végezte gimnáziumi tanulmányait és 17 éves korában maga is belépett Loyolai Szent Ignác rendjébe. A kétévi próbaidőt Krakkóban és Bécsben töltötte, a hittudományok végzésére Rómába küldték elöljárói. A keresztény világ fővárosában szerezte nagy teológiai műveltségét és megismerte Bellarmin Róbertet, a katolikus restauráció vezérét, a hitvédők fejedelmét, aki ebben az időben mint a római jezsuita kollégium főnöke működött. Ez a szentéletű férfiú a római Szentszék jogainak és kiváltságainak, tekintélyének és tanításának hajlíthatatlan védője volt nemcsak a protestantizmussal szemben, hanem a gallikanizmus tévedései ellen is. Egyénisége, példája és nagy munkája, a *Disputationes de controversiis fidei*, amelyben győzelmesen védi az egyház tanítását az eretnek tanítások ellen, mély hatást tett Pázmány lelki fejlődésére.

Tanulmányainak befejezése és pappászentelése után a gráci egyetemen három évig filozófiát, majd négy évig teológiát tanított. Közben két évig (1601—1603) Magyarországon tartózkodott, buzgó térítő munkát végzett és megismerkedett az ellenreformáció egyik legerősebb harcosával, Forgách Ferenc nyitrai püspökkel, aki felhívta figyelmét Magyar István prédikátornak *Az országokban való romlásoknak okairól* szóló könyvére, amely az ország szerencsétlen helyzetéért a katolikus vallást és papságot okolta és így a magyar katolikusokat vallásos és hazafias érzésükben egyaránt sértette. Pázmány *Feleletében* könnyű szerrel megcáfolta Magyarinak a gyónás, bűjt, a szentek tisztelete, papi nőtlenség ellen intézett vádjait, a bajok okát pedig visszahárította a protestánsokra. Szerinte Magyarország romlását a val-

lasi szakadás, az eretnokség okozta, ezért szállott a nemzetre Isten méltó haragja, amely nem múlik el addig, amíg hazánkból ismét Regnum Marianum nem lesz. Ennek az iratnak önérzetes, bátor hangja, meggyőző okoskodása és gyökeres magyar nyelve Pázmányra vonta a figyelmet és ismertté tette nevét.

Grácba visszatérve, nagy irodalmi működést fejtett ki. Lefordította Kempis Tamásnak *Krisztus követéséről* szóló munkáját (1604), amely az emberiségnek egyik legolvasottabb könyve, az Istenbe merült lélek áhítatának egyszerűségében is mélyen költői megnyilatkozása. Pázmány arra törekedett, hogy fordítása olyan legyen, «mintha először magyar embertől magyarul iratott volna», és ez sikerült is neki. Munkájával századokon keresztül nem versenyezhetett egyik magyar Kempis-fordítás sem. A katolikus imádságos irodalom terén új korszakot nyitott *Imádságos könyve* (1606), amely még életében négy kiadást ért el és máig is a legszebb magyar imádságos könyv.

Mikor Forgách Ferenc püspök az esztergomi érseki székbe emelkedett, maga mellé vette Pázmányt munkatársul. Ekkor kezdődött életének legtermékenyebb korszaka. Mint író és szónok, térítő és politikus egyaránt nagy eredményeket ért el; a protestánsok legfélelmesebb ellenfelüket látták benne. Az nagy Calvinus János *Hiszek Egy-Istenéről* írt könyvével (1609), amelyben Kálvin eretnokségeit cáfolja, annyira magára haragította ellenfeleit, hogy az országgyűlés protestáns rendjei a jezsuiták kiűzését és a könyv szerzőjének példás megbüntetését követelték. Pázmány azonban rettenthetetlen kedvvel folytatta támadásait. Legnevezetesebb vitatkozása az, amelyet egykori nagyváradi iskolatársával, Alvinczi Péter kassai prédikátorral kezdett. *Őt szép levelében* (1906) a protestáns hitvitázóktól is használt fogással hívja ki az ellenfelet. A leveleket színleg egy

tudatlan prédikátor írja, és a nagytudományú Alvinczi Péterhez öt fogas kérdést intéz vallási dolgokban, mivel maga nem tud rájuk megfelelni. Ellenfelének válaszára írta Pázmány *Alvinczi Péternek megrostálását* (1609), amelyben szemére veti ellenfelének, hogy kérdéseire csak szitkokkal, nem pedig meggyőző érvekkel válaszolt, és nem találta meg benne vallása igazságának bizonyítását.

1613-ban jelent meg életének főműve, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz*, amely betetőzi a hitvitázás irodalmát és eldönti a küzdelmet a katolikus egyház javára. Ez a hatalmas könyv apologetikus dogmatika; kifejti és bizonyítja a katolikus hitrendszer főbb ágazatait és minden oldalról cáfolja a velük ellenkező protestáns hitelveket. Világos és áttekinthető szerkezettel tizenöt könyvben három nagy részre különíti el anyagát. Az elsőben az egy igaz Isten létezését és a hit szükséges voltát bizonyítja. Az igaz vallás a kereszténység; de mivel több egyház is van, amely kereszténynek vallja magát, kimutatja, hogy a római katolikus anyaszentegyháztól elszakadt vallások nem igaz vallások. A második részben bizonyítja, hogy a római pápa fősége alatt álló egyház Krisztus igazi egyháza, amelynek tanítása ellen senkinek sem szabad tusakodnia. A harmadik rész a katolikusok és a protestánsok között fennálló vitás kérdéseket tárgyalja és kimutatja, hogy a Szentírás, amelyre az újítók folyton hivatkoznak, nem mellettük, hanem ellenük szól és csak a katolikus hit igazát bizonyítja. Pázmány tehát az új eretnekségnek fő elve, az individualizmus ellen fordul, amely a hitigazságok értelmezésében függetleníteni akarja az egyént az egyházi tekintélytől és a Szentírás magyarázatát is mindenkinek egyéni sugallatára bízva; hittel, meggyőződéssel és óriási tudományos felkészültséggel védi meg a katolikus álláspontot, az egyházi tekintély elvét. A katolikus

teológiai irodalmat, a Szentírást és az egyházatyákat, a világi tudomány eredményeit, a protestáns hitújítók írásait egyaránt ismeri és felhasználja, mégpedig rendszeresen és alaposan. Anyagának feldolgozásában önálló és eredeti; Bellarmintól sokat tanult, de nem utánzója mesterének. Bellarmin elvont tudományosságával szemben Pázmány sohasem feledkezik meg arról, hogy a legnehezebb bölcseleti és teológiai fogalmakat is világosan, népszerűen fejezze ki és így a világiak is olvashassák művét. Vitatkozó és apologetikus részleteiben mindig tekintettel van a sajátos magyar viszonyokra és szükségletekre.

Meggyőződésén és tudásán kívül rendkívüli erőssége a biztos dialektika, a páratlan vitatkozó tehetség. Árnyékát sem ismeri az igazságkeresők szokott kétkedésének; egyháza csalatkozhatatlanságának, hite bizonyosságának, verhetetlen logikájának tudatában férfias erővel, kemény magyarsággal, jókedvű önbizalommal védi igazát és csak úgy ontja a bizonyítékokat. Átlát ellenfelein, ismeri gyengéiket, ha kell, cáfolhatatlan szillogizmusokkal, ha lehet, saját fegyvereikkel, ellenmondásaikat kihasználva veri meg őket. Érvelése sohasem unalmas, mert előadása változatos és fordulatos, élénk és jóízű. A természetből és a mindennapi élet köréből vett képekkel és hasonlatokkal, közmondásokkal és történetekkel, talpraesett tréfákkal üdíti fel a fáradt olvasót, néha kötődik és csipkelődik, máskor az ironia és a gúny nyilaival sebzi ellenfeleit. Természetes humora is gyakran előtör. Nem csoda tehát, ha könyvének óriási hatása volt és még Pázmány életében három kiadásban forgott közkezen. Mivel pedig az itthoni protestánsok között senki sem mert vállalkozni megcáfolására, lefordították latinra és elküldték a wittenbergi egyetem protestáns hittanárainak, akik közül Balduinus Frigyes tizenhárom év múlva jelentette meg válaszát *Phosphorus*

veri catholicismi címmel. Elleniratára Pázmány csakhamar érdemlegesen megfelelt.

Midőn Forgách Ferenc hercegprímás meghalt, 1613-ban Pázmányt nevezték ki utódjául. Tehetségén kívül most nagy közjogi méltóságát és jövedelmét is egyháznak erősítésére és nemzete javára fordította. Politikájában arra törekedett, hogy hazája és a dinasztia érdekeit összeegyeztesse, de a nemzet sérelme nélkül. II. Ferdinánd királynak bizalmas embere és fő tanácsadója; Bethlen Gábor protestáns magyar királyságának tervét meghiusította, de Rákóczi György idején lelkesen ápolta a jó viszonyt Erdéllyel. Tudta, hogy nemzete a hatalmas Habsburg-család támogatása nélkül nem tud a törökkel szemben megállni, viszont a németesítő törekvések ellensúlyozására szükségesnek tartotta az önálló erdélyi fejedelemséget. Higgadt bölcsesség vezette közéleti működését. Mint egyházió lankadatlan erővel dolgozott a katolicizmus felvirágoztatásán; ékesszólásának hódító erejével már korábban egymás után térítette vissza az egyházba a legelölkelőbb főúri családokat, de térítő művét mindvégig folytatta. Emelte a papság erkölcsi és tudományos színvonalát; iskolákat és papnevelőintézeteket alapított, köztük a bécsi Pazmaneumot. 1635-ben létesítette a nagyszombati egyetemet, amely később a mai budapesti egyetemmé fejlődött. A király és a pápa egyaránt elhalmozták érdemeiért kitüntetésekkel, 1629-ben bíboros lett. De apostoli munkássága közben sem feledkezett meg az irodalmi működésről; élete végén összegyűjtötte és kiadta *Prédikációit* (1636) és néhány hónappal később, 1637-ben Pozsonyban meghalt.

Pázmányt sokan sürgették szentbeszédeinek kiadására, amelyek a maguk korában érezhető hiányt pótoltak. Nemcsak a papoknak szánta őket, hanem világiak számára is lelki olvasmányul olyan helyeken, ahol nem volt lelkipásztor. Gyűjteménye több mint száz prédikációt

tartalmaz, valamennyi értékes gyöngye az egyházi beszéd műfajának. Tartalmi tekintetben nagyon változatosak; nem vitás vallási kérdéseket fejtegetnek, hanem oktató irányúak, a pozitív keresztény élet elveire tanítanak. Pázmány mint szónok nem a szívhez szól első-sorban, hanem az értelemhez; észokokkal akar meggyőzni és rábeszélni. Nem halmozza a külső ékességet, de az elvont eszméket mindig érzékeltetni törekszik; találó hasonlatok, képek, példák és közmondások szemléltetik nála a nehezen érthető igazságokat. Beszédeinek szerkezete rendkívül világos, határozott; szereti a három részre való tagolást. Hatásukat fokozta alakjának méltósága, amely már fellépésével megnyerte hallgató-ságát, bár szándékosan került a szónoki hatás külső eszközeit. Inkább belső megindultságának, az átélt és átérzett hitigazságnak erejével törekedett maradandó elhatározásokat ébreszteni másokban.

Pázmány Péter értekező és szónoki stílusa korszakos és magában álló jelenség a régi magyar irodalomban és a legszorosabban összefügg a nagy egyházfő egyéniségével. Pázmány a trienti zsinat reformjai nyomában támadt egyházi megújulásnak, a diadalmas ellenreformációnak légkörében nőtt fel; magába szívta egyháza igazaért küzdő rendjének, Loyolai Szent Ignác fiainak mélységes hitét, izzó, lángoló harci kedvét, a katolikus renaissance előretörésén érzett szent örömét, amely az európai élet minden művelődési viszonylatában éreztette hatását, a képzőművészetben is megváltoztatta az ízlést és az új lelkiség kifejezését megtalálta a barokk stílusban. A korai barokkot, amely még egészen magán viseli az egyházas szellemet, jellemzi a monumentalitás, a nagyarányúság, a *nagy stílus*, amely csak mértékkel és fenséges eszmei céljának alárendelve alkalmazza a diszító elemeket. Ugyanezek a sajátságok, ugyanannak a lelki-ségnek kifejezéseként jellemzik Pázmány stílusát. Benne

van egész egyénisége ; hit, lélek, roppant szellemi energia, értelem és akarat egyetlen nagy érzéstől áthatva, egy cél szolgálatába állítva. Monumentális ez a stílus nagyarányú és nagyanyagú körmondataival, amelyeket világos rend és áttekinthető felépítés jellemez még akkor is, midőn eszmei célja érdekében halmozza és fokozza arányos, de a magyaros észjárásnak megfelelően nem alárendelt, hanem mellérendelt viszonyú körmondatait. Kevés benne a diszító elem és az sem pusztá artisztikum, hanem szerves összefüggésben van az architektúrával és alig választható el tőle. Erő a tartalomból kijegecesedett formában : ez Pázmány stílusa. Leveleinek stílusa viszont egészen más : kedvesen csevegő, ügyesen társalgó, valóságos szalon-stílus.

Nyelvéről alig kell szólanunk. A lángelme kifürkészhetetlen tehetsége nyilatkozik abban, hogy Pázmány, aki fiatalon elszakadt szülőföldjétől, sok évet töltött idegen földön és környezetben különböző nyelvű tanulmányokba mélyedve, hamisítatlan eredetiségében megőrizte anyanyelvének épségét, és szavaiban, szólásaiban, közmondásaiban, szellemében úgy használta, mint senki más előtte és nagyon kevesen utána. A bihari magyar nyelv az ő munkáiban vonult be a magyar irodalomba, és megnemesedve, az értekező és szónoki prózában művészi fokra emelve értékes hagyományként öröklődött át a következő századokra.

Pázmány nagy alakja köré más kiváló egyházi írók is csoportosulnak, akik leginkább az ő példáján és bátorításán felbuzdulva vettek részt a katolikus restauráció munkájában. Különösen kitűnt közöttük *Káldi György* (1572—1634) jezsuita, aki a *Vulgata* alapján lefordította a teljes Szentírást. A régi magyar szentírásfordítók között kétségtelenül őt illeti meg a legelső hely. Fordítását, a *Szent bibliát* (1626), a magyar katolikus egyház átdolgozással még ma is használja. Káldi mint hitvitázó

író és egyházi szónok is kiválik; stílusa nemesen egyszerű, nyelve népies zamatú és gyökeresen magyar. Pázmány köréhez tartozott *Veresmarti Mihály* (1572—1645) pozsonyi kanonok, a bátai monostor apátja, aki református prédikátorból lett katolikus pappá. *Megtérvése históriája* a konvertita önéletírásnak érdekes példája; lelki küzdelmeink őszinte feltárásával elbeszéli, miként győződött meg a katolikus vallás igazságáról. Műve nemcsak a szerző eredeti egyéniségére vet fényt, hanem a korviszonyokra jellemző részleteket is tartalmaz. A hitvitázó irodalomnak legbuzgóbb művelői közé tartozott Balásfy Tamás pécsi püspök és Sámbar Mátyás jezsuita; mindketten életre-halálra küzdöttek a protestánsok ellen. A meggyőződés heve lángol népies stílusú műveikben; ha kell, érdességgel és gorombasággal viszonozzák ellenfeleik hasonló támadásait. Írásaikban egy eszmékért hevülni tudó, harcos század szelleme lüktet.

3. §. *Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István.*

A protestánsoknak nem akadt ugyan Pázmány kivételes egyéniségéhez hasonlítható vezérük, de voltak tehetséges íróik, akik fáradhatatlanul dolgoztak irodalmi úton is vallásuk erősödése érdekében. Legmunkásabb volt ezek között *Szenczi Molnár Albert*.

A pozsonymegyei Szenc községben született 1574-ben. Tizenhat éves korában minden anyagi és erkölcsi támogatás nélkül Németországba ment; hosszú időt töltött Wittenberg, Heidelberg és Strassburg egyetemlein; bejárta Svájcot és Olaszországot. Rövid itthon tartózkodása után újra kezébe vette a vándorbotot és most Herborn, Frankfurt, Altdorf, Marburg városában tartózkodott évekig, de Németország egyéb helyein is megfordult. Mint nevelő és nyomdai javító kereste kenyerét; sokat nyomorgott, miközben egymás után valósította meg iro-

dalmi terveit. Mint híres ember tért haza családjával Magyarországra 1613-ban. Rohoncon, majd Komáromban működött mint prédikátor, de két év múlva visszament Németországba és tanító lett Oppenheimben. Nélkülözéseit azok az adományok enyhítették, amelyeket itthoni és németországi hitsorsosaitól kapott. Végre sok szenvedés után Bethlen Gábor hívására 1624-ben újra haza költözött és Kassán, majd Kolozsvárt szolgálta hitfeleinek ügyét. Élete végén egészen elfeledték ; 1634-ben halt meg Erdélyben.

Szenczi Molnár egész élete folyamán azon fáradozott, hogy a magyar protestáns vallásos irodalom hiányain segítsen. Nem volt eredeti író, de jól felismerte a szükségletet és képzettségével, munkakedvével sok hasznos szolgálatot tett egyházának és a magyar művelődésnek. Szerkesztett egy latin-magyar és egy magyar-latin iskolai szótárt, javítással újra kiadta Károli Gáspár bibliafordítását, idegennyelvűek számára írt egy magyar nyelvtant ; lefordította Kálvin főművét, az *Institutio religionis christianaet*, amelyben a genfi reformátor tudományosan kifejti vallási rendszerét, azonkívül egyházi szónoklati és hitbuzgalmi munkákat is ültetett át magyar nyelvre a hazai reformátusok számára.

Legfontosabb műve híres zsoltárfordítása, a *Psalterium Ungaricum*. (1607.) Kálvin buzdítására a reformátusok minden országban lefordították nemzeti nyelvükre az Ószövetség zsoltárait ; franciául Marot Kelemen francia költő és Béza Tivadar svájci református lelkész fordításában jelentek meg a zsoltárok ; ezeket Goudimel Kolos megzenésítette, Lobwasser Ambrus pedig németre fordította.

A Lobwasser-féle fordítás alapján készítette Szenczi Molnár magyar fordítását, de a francia szöveget is tekintetbe vette. Munkáját nem egészen három hónap alatt fejezte be. Vállalkozása rendkívüli nehézségekkel

járt, mert a dallam arra kényszerítette, hogy alkalmazkodjék az eredeti versmértékhez. A Marot-Béza-féle zsoltárkönyv dallamainak és így a versnemeknek száma körülbelül százharmincra ment. Szenczi Molnár nemcsak az eredeti strófaszervezetekhez, hanem a sorok szótag-számához és a rímek azonos elhelyezéséhez is ragaszkodott. Az alaki hűség keresése közben ugyan gyakran módosított a zsoltárok eszmei tartalmán, a versek trochaikus és jambikus menetét nem tudta visszaadni, rímelése általában gyöngé, de akárhány zsoltára szép rítmikus menetű, nyelvének költőiségével, versformáinak változatosságával pedig minden zsoltárfordító elődét felülmulta és új lendületet adott a magyar verselés fejlődésének. Zsoltárkönyvét a francia dallammal együtt a protestánsok ma is éneklik; eddig száznál több kiadásban jelent meg.

Az erdélyi református egyház sokat köszönhetett *Geleji Katona István* (1589—1649) szuperintendens működésének. Szenvedélyes és türelmetlen természet, a kor leghevesebb protestáns polemikusa, aki a katolikusokon, szombatosokon és lutheránusokon kívül különösen az unitáriusok ellen harcolt. Keserői Dayka Jánossal együtt ő gyűjtötte össze a reformátusok nevezetes énekeskönyvének, az *Öreg Graduálnak* anyagát. Az énekeskönyv 1636-ban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem költségén jelent meg, de nem vált népszerűvé. A református gyülekezetek jobban kedvelték Gönczi György Kis Graduálját, amely Keresztyéni énekek címen 1592-ben jelent meg először és a XVII. század folyamán számos kiadást ért. A Kis Graduál és Szenczi Molnár zsoltáros könyve mellett Geleji Katona énekeskönyve idővel egészen háttérbe szorult.

4. §. *Apáczai Csere János és a tudományos irodalom.*

Az összes tudományok magyar nyelven való megszólaltatásán fáradozott e kor egyik leglelkesebb magyar pedagógusa, Apáczai Csere János.

Szegénysorsú jobbágycsaládból született a brassó-megyei Apácán 1625-ben. Geleji Katona István támogatásával a hollandiai egyetemeken végezte tanulmányait. Több nyelvet elsajátított; a harderwijki egyetemen teológiai doktorátust szerzett és hazatérése után a gyulafehérvári kollégium tanára lett. Mivel tanári székfoglalójában kemény bírálatot mondott az erdélyi közművelődési állapotokról, sok ellensége támadt, akik annyira felizgatták ellene II. Rákóczi György fejedelmet, hogy el kellett hagynia állását. Mint eretnekségre hajló hit-tudóst büntetésből áthelyezték a kisebb kolozsvári iskolához, ahova az érte rajongó ifjúság egy része is követte. Itt 1656 őszén tartotta meg székfoglalóját, amelyben kifejtette a nemzeti műveltség fejlődésének akadályait. Kikelt az egyes társadalmi osztályok önzése és a tudomány iránt való érzéketlensége ellen, sürgette a tudománynak önmagáért való szeretetét és megbecsülését és az iskolák színvonalának emelését. Beszédével Kolozsvárt is sok haragost szerzett ugyan, de azért fáradhatatlanul izgatott továbbra is eszméi érdekében és különösen egy új főiskola felállítását kérte az új fejedelemtől, Barcsai Ákostól. Sorvadásos betegsége azonban fiatalon megölte; 1659-ben halt meg.

Apáczai a magyar iskolázás egész rendszerét újjá akarta szervezni. Meggyőződéssel hirdette, hogy a nemzet nagysága iskoláinak számától és tanítóinak képzettségétől függ. Irodalmi munkásságával is a közműveltség emelésére törekedett. Fő művében, a *Magyar Encyclopaediában* (1655) a magyar ifjúság anyanyelvén olvashatta a leg-szükségesebb tudományok rövid összefoglalását. Nem

törekedett eredetiségre, lexikona latin iskolakönyvek magyar kivonatainak gyűjteménye. Tizenegy részből álló művének első része a tudománynak kezdetéről szól és ebben ismerteti a racionalizmus alapeszméit. Többi fejezetei: logika, dialektika, matematika, geometria, asztronómia, architektura, geografia, história, etika és teológia. E különféle ismeretágak anyagát Apáczai nem nagy kritikával állította össze; komoly igazságok számtalan tévedéssel, naivsággal és mesékkel váltakoznak. De tiszteletet érdemel az a törekvése, hogy minden egyes latin műszót csak egy magyar szóval adjon vissza; ez rendkívüli erőfeszítést követelt abban az időben, midőn például Szenczi Molnár Albert a matematikát csak hat magyar szóval tudta kifejezni. Az is érdeme Apáczainak, hogy Descartes főbb bölcséleti eszméit először tolmácsolta magyar nyelven. Az elvont fogalmak magyar kifejezésének nehézségével küzd Apáczai *Magyar logikácskájában* is; ez a kis iskolakönyve a XVI. századi Ramus Péter bölcselő tanításainak kivonata.

A tudományok közül e korban a teológia mellett különösen a történetírás fejlődik. Számos napló, kortörténet és önéletírás maradt fenn, sőt egy összefoglaló magyar história is, a katolikus Pethő Gergely (1570—1629) *Rövid magyar krónikája*, amely a húnoktól kezdve 1626-ig dolgozza fel a magyar nemzet történetét. A protestáns Szalárdi János (1601—1666) *Síralmas krónikája* Erdély viszontagságos történetét beszéli el a mohácsi csatától Apafi Mihály fejedelem koráig. Ez az első magyarnyelvű történeti munka, amely egy nagy korszakot önálló kutatások alapján összefüggően tárgyal. Az emlékiratok közül kiválik Kemény János (1607—1662) erdélyi fejedelem *Önéletírása*; erős református szellem, szigorú erkölcsi felfogás és politikai célzatosság jellemzi munkáját, amely különösen Bethlen Gáborról és a Rákócziakról nyújt érdekes adatokat. Vonzóbb olvasmány

Bethlen Miklós (1642—1716) erdélyi kancellár *Önélet-írása*, amelyben a maga élete történetét írja meg I. Rákóczi György korától II. Rákóczi Ferenc fölkeléséig. Egy nyíltszívű, jóakarátú, művelt főúr egyénisége nyilatkozik meg e könyv lapjain, amely Erdély politikai és művelődéstörténetének egyaránt becses forrása.

A latinnyelvű munkák közül messze kimagaslanak II. Rákóczi Ferenc (1676—1735) fejedelemnek *Vallomásai*, amelyekben Szent Ágoston példájára nyilvános gyónás alakjában, bűnbánó lélekkel és Istenbe vetett mérhetetlen bizalommal tárja fel életének történetét. Vallomásait mély katolikus meggyőződés és lángoló hazafiság hatja át.

5. §. Zrinyi Miklós.

Míg Pázmány Péter lángelméje és rettenthetetlen akaratereje végrehajtotta a katolikus restaurációt, a kor másik legkimagaslóbb alakja, Zrinyi Miklós gróf egész életét a nemzeti restauráció szolgálatába állította, és mint államférfiú, hadvezér és költő örök hírnevet szerzett történelmünkben. Pályája fenséges torzó; gazdag tragikus mozzanatokban, de személyisége a katolikus szellemnek és erkölcsiségnek, az eszményi hazaszeretetnek hódító erejét testesíti meg; vallás és hazafiság egybeolvad lelkében és tetteinek épen úgy ihletője, mint költészetének. Irodalmunk a legmélyebb koncepciójú hősi eposzt köszönheti neki.

A zágrábmegyei Ozaly várában született 1620-ban. Atyja, György, a szigetvári hős unokája, horvát bán volt. Zrinyi Miklós szülei korán elhaltak, s ekkor egyik női rokona, majd Pázmány Péter irányította nevelését, de maga a király, II. Ferdinánd is gondját viselte. A jezsuiták gráci iskolájában kezdte tanulmányait, később a nagy prímás maga mellé vette Nagyszombatban, ahol

személyesen is sokat foglalkozott vele, és alakította szellemi és lelki fejlődését. A bécsi egyetemen végzett tanulmányok után Pázmány egy kanonok társaságában Olaszországba küldte, ahol a klasszikus ókor emlékei, a renaissance és a megújult katolicizmus alkotásai mély nyomot hagytak lelkében. A modern olasz irodalom is érdekelte; megismerte Tasso eposzát, Marino pásztori költeményeit, Macchiavelli politikai és hadi munkáit. Hazatérvén Csáktornyan telepedett meg, ahol folytonos önműveléssel készült hivatására, a hadvezéri pályára, a török elleni harcokra. Korán kitüntette magát és félelmessé tette nevét a török előtt. A közéletben is gyorsan emelkedett; apja érdemeiért a király már gyermekkorában zászlósúrrá nevezte ki, majd a Muraköz főkapitánya és több vármegye főispánja lett. Mint a horvát hadak fővezére dicsőséggel küzdött a harmincéves háborúban; huszonhétéves korában már Horvátország bánja. Közben megnősült, feleségül vette Draskovich Eusébiát, akit azonban korán elveszített; 1652-ben új házasságra lépett Löbl Zsófia grófnővel.

1651-ben Bécsben jelentek meg nyomtatásban verses munkái *Adriai tengernek Syrenája* cím alatt. Ez a gyűjtemény foglalja magában a *Szigeti Veszedelem* című epopoeáját is, amelyet Zrinyiász néven szokás emlegetni. A nemzet világtörténelmi harcát ábrázolja benne a törökkel szemben; éleszti honfitársai hitét a nagy cél iránt, hogy a török uralmat lerázza, és megfesti benne a jó magyar hadvezér és magyar sereg eszményképét. Ebben az időben egyre határozottabban kialakul az a meggyőződése, hogy a nemzetnek a maga erejéből kell kivennie a törököt és felszabadítania az országot. Észre vette az ozmán hatalom belső gyengeségét és tapasztalásból tudta, hogy a török nem legyőzhetetlen; csak jól szervezett, bátor és fegyelmezett hadsereg, képzett és rátermett hadvezér kell és aránylag kis erővel is nagy

eredményeket lehet elérni. A szellemi és erkölcsi felsőbb-ség és hazaszeretet pótolja a számbeli különbséget. Zrinyi állandó magyar hadsereg felállítását óhajtotta, magyar vezérlettel és a pusztán védekező háború helyett támadó hadjáratot sürgetett. A közvélemény megérezte, hogy Zrinyi egyénisége nagy nemzeti programot testesít meg; az 1655-iki országgyűlésen a hazafiak nagy többsége Zrinyivel akarta a nádori méltóságot betölteni, de az udvar mellőzte a jelölésnél és így Wesselényi Ferenc lett a nádor. Zrinyit mélyen sértette a mellőzés, de tovább is küzdött nagy céljaiért. Erdéllyel való szövetségben szerette volna a felszabadító hadjáratot megindítani. De II. Rákóczi György seregei elvérzettek a lengyelországi hadjáratban, a török leigázta Erdélyt és Magyarország védtelenebb lett, mint valaha. Midőn a török Váradot szinte ellenállás nélkül bevette és a magyarságnak ez a fontos bástyája elesett, Zrinyi megírta *A török áfium ellen való orvosság* című röpiratát, amelyben lángoló lelkesedéssel hívja fel a nemzetet a török ellen való szervezkedésre. Maga pedig mindent elkövetett, hogy az ozmánoknak ártson; több kisebb ütközetben megverte az ellenséget, új várat épített Kanizsával szemben a Mura mellé, Új-Zrinyt. Az 1664-iki téli hadjáratban aratta legfényesebb diadalait; Berzence, Babocsa, Barcs, Türbék várait, Pécs városát feldúlta, az eszéki hidat felégette, temérdek veszteséget okozott a töröknek. Hírneve bejárta Európát; a pápa és az uralkodók elhalmozták kitüntetésekkel és mindenki tőle várta a felszabadító hadjárat intézését. A fővezérletet azonban nem ő, hanem Montecuccoli kapta meg, aki nem támogatta Zrinyi terveit és Szentgotthárdnál aratott győzelmét sem használta ki a nemzet javára, hanem megkötötte a vasvári békét, amely mindent az előbbi állapotban hagyott, sőt a töröknek biztosított előnyöket. Az ország elégedetlenkedett, a háttérben megindult az

a szervezkedés, amely később a Wesselényi-féle összeesküvésben nyert kifejezést. Nem igazolja semmi, hogy Zrinyinek a készülő kalandos tervekről tudomása lett volna. A nemzetnek mérhetetlen kárára 1664 november 18-án a kursaneci (zrinyifalvai) erdőben vadászat közben egy sebzett vadkan megölte. A halálát sirató verseknek, beszédeknek és panegyriseknek egész gyűjteménye maradt ránk, amely mutatja honfitársainak, sőt az egész európai kereszténységnek mély gyászát és érzetét a hősnek nagyságát, aki még nagyobb alkotásokra lett volna hivatva. Egyéniségének kiválóságáról nemcsak honfitársai, hanem a külföldiek is csodálattal szóltak; észre, szívre, műveltségre, jellemre és önzetlen hazafiságra valóban minden kortársa fölött messze kimagaslott. Hozzá mérhető nagy emberünk nem is akadt többé Széchenyiig. Küzdelmeikben, céljaikban, törekvéseikben és tragikus sorsukban sok a közös vonás, de Zrinyi még kevesebbet tudott megvalósítani terveiből, mint Széchenyi. «Sors bona, nihil aliud» volt a jeligeje, és mindene megvolt, csak ezt az egyet tagadta meg tőle a Gondviselés, a jószerencsét.

Irodalmunkban a *Szigeti Veszedelem* tette halhatatlanná nevét. A XVI. századi kezdetleges verses elbeszélést, a históriás éneket a lángelme erejével a nemzetközi viszonylatban is jelentős, fenséges ihletű eposz magaslatára emeli. Ez a mű magyar nyelven keletkezett akkor, mikor az európai nemzetek irodalmában eposz alig volt; az egykorú francia, német és spanyol költészet nem mutathat fel hasonló jelentőségű epikai alkotást; az angol Milton Elveszett paradicsoma is csak egykorú vele. A kereszténység és az izlám évszázados küzdelmeinek költői emlékei közül a legjelentősebbek egyike; a Roland-ének, a Cid-románcok, Tasso La Gerusalemme liberata című barokk eposzának méltó társa, amely az alapeszme fensége, a szerkezet tökéletessége, a lelki élet változatos

és eleven rajza, a költői érzés heve és egysége tekintetében a legművészebb alkotások közé tartozik.

Tárgya Szigetvár 1566-iki védelme és Zrinyi Miklós dicső halála. A szigetvári hőst azonban nemcsak mint bátor, rettenthetetlen daliát, hazájáért élni és halni egyaránt kész vitéz várkapitányt állítja elének; nemcsak halhatatlan emlékü őset akarja a költészet koszorújával megkoszorúzni, hanem egy új hőstípust teremt meg benne, a barokk-kor eszményét, a katolikus értelemben vett hőroszt, Krisztus bajnokát, aki nemzeti hős és a kereszténységnek, Krisztus hitének is vértanu bajnoka egyúttal. Szigetvár veszedelmét pedig, ezt a nemzeti történeti eseményt minden realisztikus részletével együtt a misztikus fenség régiójába emeli. Eposzának ez a csodás eleme, az isteni beavatkozás, élő hit ihletében fogantatott és az ugyancsak hittel teremtett katolikus hitvalló hőrosművészetnek szükségképeni velejárója.

Eposza elején a költő a boldogságos Szűzet hívja segítségül; az eposz cselekvénye az égből indul ki és az égben végződik. Isten letekint az égből a földre és látja, hogy a magyar nemzet hálátlanul elfordult tőle, eretnek vallásokat fogad be kebelébe és erkölcstelenségbe süllyed. A Mindenható ezért haragra lobban és elhatározza, hogy Szulimán szultánt reá bocsátja a magyarokra és mindaddig töri, rontja őket a török hatalmával, míg vissza nem térnek elhagyott Istenükhöz. Szulimán megindul Magyarország ellen. Szigetvár kapitánya, Zrinyi Miklós horvát bán, hallva a szultán rettentő készülődését, a feszület előtt imádkozik önmagáért, kéri keresztényi alázattal bűnei bocsánatát és hogy az Úr vegye magához lelkét; de imádkozik bűnös nemzetéért is; ki akarja engesztelni könyörgésével a haragvó Istent. Az Úr meghallgatja Zrinyi könyörgését és a feszület tudtára adja, hogy rövid idő múlva vértanuságot szenved, de kezétől előbb elvész Szulimán és sok ezer török halála után fog

Zrinyi lelke az égbe szállani. E perctől kezdve Zrinyi Istennek kiválasztott vitéze, akire az a hivatás vár, hogy nemzetéért és hitéért hősi halált haljon s a pogányság erejét megtörje. Maga ingerli harcra a törököt. Szulimán egész hadierejével ostromolni kezdi Szigetet. Rettenthetetlen hősök küzdenek mindkét félen : Deli Vid a bán oldalán, Delimán és Demirhán a török táborban. A keresztény hősök erejük megfeszítésével, hittel és lelkesedéssel küzdenek, dicső haditetteket hajtanak végre, de a pokol minden hatalma ellenük esküszik. Isten végül megelégteli a szigeti hősök szenvedéseit, elküldi angyalait Szigethez, hogy égi sereggel üzzék el az ördögi népet és az elesett keresztények lelkét vigyék trónusához. A bán megmaradt ötszáz vitézével kitör a várból, rettenetes pusztítást végez a pogányok soraiban ; Delimánt levágja, elejti magát a szultánt is, de végre ellenséges golyótól találva a földre hanyatlik és társaival együtt vértanúhalált szenved. Lelküket az angyali sereg nagy örömmel viszi Isten trónusa elé.

A Zrinyiász a nemzeti restauráció eposza, amelynek a katolikus restauráció szellemében van ihlető gyökere. A költő a katolikus hívő világnézetével szemlélte nemzetének állapotát ; a természetfeletti világrend örök törvényeihez akarta visszatéríteni nemzetét, ebben látta jövő felemelkedésének biztosítékát. A jelent az örökkévalóság tükrében szemlélte. A köztudatban benne volt az a hit, amit Zrinyi eposza is hirdet, hogy a török veszedelemmel vétkeiért sujtja Isten a nemzetet. Ezek a bűnök a Zrinyiász szerint az egy igaz vallástól, a katolicizmustól való elfordulás nyomában burjánzottak fel. Azonban a szabadulás útja nyitva áll a nemzet előtt ; Isten várja, hogy hozzá térjünk, és ha visszatérünk régi hitünkhöz és erényeinkhez, maga segít eltörni haragja vesszejét. Ezt az utat a szigetvári hős példája mutatja, aki ellentéte annak a nemzedéknek, amelyet az Úr

haragja fenyít ; Isten útjain jár, az ő nevéért harcol, saját bűneit töredelmesen bánja, nem kap az új vallásokon, hanem megmarad az igaz hitben és erkölcsben. Ezért tetszik meg Istennek és lesz megszentelt hadnagya Jézusnak és a magyarság erkölcsi megújulásának képviselője, aki imádságával, jócselekedeteinek és vértanuhalálának érdemével közbenjár Istennél nemzetéért, kieszközli számára kegyelmét és megtöri a török hatalmát. De a Zrinyi érdemével szerzett kegyelmi állapotot a nemzetnek magának kell saját javára értékesítenie ; közre kell működnie vele. A török rajtunk való hatalmának alapja a mi belső gyengeségünk ; ha ismét erősek tudunk lenni, akkor ez a hatalom megtörik. Erőnk feltétele pedig az istenfélelem, tiszta erkölcs, összetartás, áldozatos hazaszeretet, ősi hadi erényeink feltámadása.

Az eposz nagyszerűségét a fönséges alapeszmén kívül fokozza a csodás elem, amely az egészet áthatja. A költő a szigeti várvédelmet mint az isteni gondviselésnek nagy művét fogja fel, egy nagy isteni tervnek középpontjává avatja. Ami Szigetvárnál történik, az nem egyszerű várvédelem, hanem a magyar nemzet életének sorsdöntő fordulata, amelyet maga Isten irányít; a kereszténység döntő küzdelme a pogányság ellen, két világérdek hatalmas összeütközése, amelyben ég és föld egyesül a pokol hatalmának megtörésére. Az elhatározó fordulatokban mindig megnyilvánul a természetfeletti beavatkozás, mégpedig belső és így művészi igazsággal, mert a költő egész lélekkel hiszi, hogy csakugyan Isten keze működött a szigeti eseményekben. Nála tehát a csodás elem nem külső dísz, sem hideg machina, hanem valóság, szerves része a cselekvénynek, amelyet halandó szem nem lát, de a hittől megvilágított értelem felfogja a mélyebb okozati összefüggéseket a földi élet és a metafizikai valóság között. Az örökkévalóság kerete fogja körül a szigeti ostrom történetét, amelyet zárt és egységes kompozíció-

ban, öntudatos művészettel épített fel a költő. Uralkodik anyagán, az eseményeket úgy csoportosítja, rendezi és emeli ki, ahogyan eszmei és művészi célja kívánja. A cselekvény minden szála a főhős kezében fut össze ; az epizódok (Demirhán és Deli Vid párviadalai, Radivoj és Juranics története, Delimán és Kumilla szerelme) szervesen illeszkednek bele az alapgondolat köré épített egészbe. A főcselekvényt kibővítő és megelevenítő részletekben kettős világkép rajza bontakozik ki. A magyar és horvát vitézek életét, a török tábor mozgalmas és színes képeit eredeti megfigyeléssel, erős képzelettel jeleníti meg előttünk.

E kettős világképben a költő a szereplők hosszú sorát vonultatja fel ; lelki életüket, jellemüket megkapó hűséggel és igazsággal ábrázolja. Az egyéni lélekállapotnak épen olyan kitűnő ismerője, mint a tömeglélek indulatainak. Különös gonddal festi meg a főhősök jellemét ; Zrinyi alakját úgy mintázza meg, hogy bár erkölcsi és vitézi nagyságát mindvégig fokozza, rendkívüli vonásai mellett is ember marad. Szulimán alakjában szerencsésen összeolvad a nemzeti és egyéni jellem a történelem és hagyomány szellemében ; nagy uralkodónak festi a költő, aki a keresztények között is legnagyobb lehetne, ha kegyetlenség nem bélyegezné. A többi hősnek jellemét is egyéníti, faji és egyedi vonásokat olvaszt össze bennük ; az ellenséget is vitéznek festi, de a szigeti vitézeket még inkább, s ez a fokozat csak még élesebben kitünteti Zrinyinek valamennyi fölé emelkedő nagyságát. A magyar hősök tetteinek bemutatásában szorosabban ragaszkodott a történeti adatokhoz, de a törökök dolgainak elbeszélésében szabadabban csapong képzelete és a történeti tényeket mesés elemekkel szövi át.

Meseanyagának forrásai a még élő szájhagyomány és történeti munkák voltak. Legtöbb hasznát vette Istvánffy Miklós latinnyelvű históriájának (Historia-

rum de rebus Ungaricis libri XXXIV), de más egykorú krónikákat is felhasznált. Az erdélyi Schesaeus Keresztély latinnyelvű hexameteres eposza Szigetvár elestéről, a zárai Karnarutics Bernát horvátnyelvű költői elbeszélése is anyagot és részben mintát szolgáltatott a költőnek. Az átvett motívumokat azonban önállóan, művészi céljának szolgálatába állítva használta fel. Igazi mintáit az eposz régi mestereinél találta meg; Homeros, Vergilius, Ariosto és Silius Italicus hatása egyaránt felfedezhető eposzán, de legtöbbet Tassótól tanult; a *Megszabadított Jeruzsálem* példájára alkalmazza a csodás elemet, de hite és tárgya iránt való lelkesedése őszintébb, erkölcsisége mélyebb, mint Tassóé. Az átvett epizódok tárgyának megfelelően módosulnak nála, a harci élet reális rajzában pedig felülmúlja mesterét. Az előadás és verseselés külső díszére elmarad Tasso mögött, de az olasz költő gazdag irodalmi hagyományra támaszkodhatott hazájában, míg Zrinyi előtt csak históriás énekek, bibliai tárgyú verses elbeszélések és széphistóriák voltak nálunk és pusztán ezeknek szerény nyelvi és formai eredményeit értékesíthette hatalmas koncepciójú eposzában.

A Zrinyiásznak egyetlen nagy fogyatkozása van: előadása. Megtartotta a magyar elbeszélő költészet előtte uralkodó versformáját, a tizenkét szótagú sorokból összetett négyesrímű versszakot, amelyet az ő eposzáról Zrinyi-strófának nevezünk; de nála a gondatlan rímelés és a sorközépi metszet gyakori elhanyagolása nem egyszer zavarja az olvasó élvezetét. Stílusa nem elég hajlékony, nem tudja követni képzeletének röptét; de ódon-szerűségében és darabosságában, a kifejezés tömör erejében is jellemzetes és egyéni s néha nemcsak a zordonabb részletekhez illő hangulatot tud teremteni, hanem a pátosz, a nagyszerű lendület s a belső megindultság megfelelő hangnemét is meglepően eltalálja. Nyelvében a zala-göcseji nyelvjárás sajátosságaira ismerünk. Szép

inverziók, alliterációk, szóképek, szó- és gondolatalakzatok nem ritkán fordulnak elő nála.

A Zrinyiász a maga korában nem keltett nagyobb figyelmet; szerzője csak egyszer nyomatta ki és a magyar nemességnek ajánlott művet ajándékképpen küldte szét ismerőseinek. De az eposznak mégis támadtak hajtásai; öccse, Zrinyi Péter, lefordította horvátúra; Listius Lászlóra, Gyöngyösi Istvánra, Kőszeghy Pálra kétségtelen hatással volt Zrinyi költői művészete; a családi eposz divatában az ő hatása mutatkozik. Az olvasóközönség a XVIII. században már elfelejtette a Zrinyiászt, de követői akkor is akadtak. Ráday Gedeon lett a XVIII. század közepén Zrinyi kultuszának első szószólója, Kazinczy folytatta a munkát s azóta a Szigeti Veszedelem, mint a magyar közműveltség állandóan ható tényezője szüntelenül hirdeti a magyar katonai és költői géniusz dicsőségét.

Nagy eposzán kívül kisebb költeményeket is írt Zrinyi. *A fészületre* írt vallásos költeményében az emberiség bűneiért kínhalált szenvedett Üdvözítőt magasztalja. Vergilius, az olasz költészet divatos pásztorkölteményei, Tasso Amintája, Marino barokk idilljei és allegorikus versei voltak a mintái *idilljeinek* (*A vadász, Violához, Tityros és Viola, Vadász és Echo*), amelyekben mint a Dráva erdeiben busongó vadász szerelmi vallomásokat tesz, mitológiai személyek álarcában siratja reménytelen szerelmét (*Arianna sírása*) és korán elhunyt első feleségét (*Orpheus keserve, Orpheus Plutónál.*) E helyzetkölteményeiben az őszinte érzés, a szerelmi pátosz, a képes beszéd sok leleménye egészen az övé; a műfaj egyénivé válik nála. A nyelv és verselés szépségére nézve természetesen mesterei mögött marad. Megható elégiáján kívül, amelyet fia halálára írt, epigrammái is vannak, amelyekben Attilát, Budát és a szigetvári hősöket magasztalja.

Mint politikai és hadtudományi író is kimagaslik Zrinyi kortársai közül. Enemű munkái a maguk idejében nem jelentek meg nyomtatásban, de egy részük kéziratban terjedt és hatással volt korára. *Vitéz hadnagyában* a hadvezetés elvi kérdéseiről szól. *Mátyás király életéről való elmélkedéseiben* utolsó nagy nemzeti királyunk politikáját és haditetteit méltatja és az állandó hadseregek, a nemzeti szellemű vezérletnek szükségét hirdeti. A nemzeti erő szervezésére és a török ellen való fegyverkezésre buzdít valóságos prófétai hévvel *A török áfium ellen való orvosság* (1660) című röpiratában. Felhívja a nemzetet, hogy ne keresse a békét régi ellenségével, a törökkel, hanem szedje össze minden erejét, teremtsen állandó nemzeti hadsereget és vívja meg élet-halálharcát az ozmán hódítóval. Idegentől nem várhatunk segítséget. A nagy világon e kívül nincsen számunkra hely. De nem kell kétségbeesnünk, míg csontjainkban velő, kezeinkben vér, Istenben bizodal-munk lehet és míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk. Csak ne legyünk kishitűek! Eddigi kísérleteink azért nem sikerültek, mert nem volt kellő hadi készületünk. Ha az állandó, fegyelmezett katonákkal és tanult vezérekkel bíró hadsereg alapját megvetjük s így bebizonyítjuk élni akarásunkat és erőnket, a török mindjárt másképp viselkedik s az idegenek is szívesebben támogatnak bennünket. Akiben van hazaszeretet, az az íróval együtt Istenhez kiált, fegyvert ragad és készül a nagy harcra.

Tüzes hazafiság, nemes pátoz hatja át Zrinyinek ezt a szózatát, amely a későbbi nemzeti mozgalmak idején, II. Rákóczi Ferenc korában és a II. József abszolutizmusa nyomán támadt nemzeti felbuzduláskor újra éltető eleme lett a hazafiúi érzésnek. Prózai munkáiban Zrinyi sok eszmét átvész különösen Busbequius XVI. századi flandriai tudós és Macchiavelli műveiből, de éles ítélettel,

széles látókörrrel alkalmazza az idegen eszméket a sajátos magyar viszonyokra. Csak azt fogadja el, amit célszerűnek, hasznosnak és egyúttal erkölcsösnek lát. Stílusára is rányomja bélyegét a tárgy iránt való lelkesedés: kifejező, fordulatos és lendületes, csattanós példabeszédek élénkítik, de sok benne a latin szó és kifejezés.

Zrinyi élete és költészete egyetlen nagy cél szolgálatában áll: a nemzet lelki egysége az az eszmény, amelyért élt és küzdött s amelyet írásaiban hirdetett. Költészete nemcsak esztétikai, hanem erkölcsi érték is egyúttal, a legbecsesebb hagyatékok egyike irodalmunk történetében. Ő az első magyar klasszikus, aki írói művészetével világirodalmi magaslatra emelkedett.

Zrinyinek, mint epikusnak, utánpótlója is akadt *Listius László gróf* (1628—1663) személyében. Ez a fiatal mágus *Magyar Márs* (1653) című verses krónikájában megénekelte a mohácsi csata történetét. Balassa-strófákban írt költeménye Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról írt XVI. századi latin krónikáját foglalja versbe művészi alakítás nélkül. Csak verselése érdemel figyelmet. A főrangú epikus szomorú véget ért; válogatott gazságai miatt vérpadon fejezte be életét.

6. §. Gyöngyösi István.

Zrinyi Miklós halálának évében, 1664-ben lépett fel a régi magyar irodalom legnépszerűbb epikusa, Gyöngyösi István, a világias barokk költészetnek nálunk legjellegzetesebb képviselője.

Gyöngyösi 1624-ben született felvidéki református földbirtokos családból. Mint ügyes és szorgalmas ügyvédet már széles körben ismerték, midőn Wesselényi Ferenc nádor szolgálatába lépett, akinek bizalmas titkára volt. Ezt az állását az 1667-ben özvegységre jutott Wesselényiné, Széchy Mária mellett is megtar-

totta. A Wesselényi-összeesküvés felderítésekor fogságba került, de Szelepcsényi György esztergomi érsek közbenjárására kiszabadult. Valószínűen ebben az időben tért át a katolikus vallásra. Ekkor az Andrásyok jogtanácsosa lett, de más előkelő családok is szívesen fordultak hozzá jogi ügyekben. Tekintélye és tudása Gömörmegye vezetői sorába emelte. Ismételten megválasztották országgyűlési követnek, hosszú ideig volt a vármegye alispánja és mint ilyen halt meg 1704-ben Csetneken.

Költői hírnevét a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* című verses elbeszélésével alapította meg. (1664.) Azt az országszerte ismert eseményt dolgozta fel benne, hogyan jutott Wesselényi Ferenc, mint füleki várkapitány, 1644-ben Murány várának birtokába és miképen nyerte el a vár úrnőjének, Széchy Máriának kezét. A történetet valószínűen magától az esemény főhősétől hallotta, midőn szolgálatában állott; a feldolgozásban azonban, bár az események sorrendjét megtartotta, saját költői leleményét is bőven értékesítette.

A cselekvény történeti háttérét I. Rákóczi György erdélyi fejedelem III. Ferdinánd magyar király ellen indított felkelése alkotja. A nádor megbízza Wesselényit, hogy foglalja el a felkelők pártján levő Murány várát, amelynek Széchy Mária az egyik úrnője. A füleki kapitány hozzáfog a bevehetetlennek látszó vár megvívásához. Az olimpusi istenek tanácsot tartanak és elhatározzák, hogy Wesselényinek és a szép özvegynek házasságával intézik el az ostrom nehézségeit. Vénus és Cupido vállalják magukra a feladatot; a pajkos Cupido nyílat lő az ostromló vezér és az ostromlott özvegy szívébe, mire ismeretlenül is egymásba szeretnek. Wesselényi levelet ír Máriának, aki a vár alatt találkat ad a szerelmes vezérnek és megígéri, hogy kezére játssza a várat. Sok akadály és nehézség gördül tervük elé, de az istenek továbbra is segítik őket; Wesselényi éjjel embereivel

kötélhágcson bejut a várba, az öröket lefegyverzi, találkozik Máriával és nemsokára megtartják az esküvőt.

A Murányi Vénus előtt és után is sok költői munkát írt Gyöngyösi, de ezek csak 1690-től kezdve jelentek meg nyomtatásban, egy részük pedig kéziratban maradt. Legnevezetesebbek a *Porábul megéledett Phoenix avagy Kemény János emlékezete*, a *Palinodia*, a *Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról való ének*, *Csalárd Cupido* és a *Rózsakoszorú*.

A *Kemény János emlékezete* (1693) három könyvben beszéli el Kemény János erdélyi fejedelem házasságát Lónyai Annával, lengyelországi harcait, tatár rabságát, hazatérése után fejedelemmé választását és hősi halálát. A *Palinodiát* (1695) akkor írta, midőn az 1681. évi országgyűlés Eszterházy Pált nádorrá választotta. A szöke Duna partján kesereg benne egy nimfa, Magyarország megszemélyesítője és könnyhullatással panaszolja szomorú sorsát, de megjelenik Hermes és megvigasztalja, hogy a kardos griff, azaz Eszterházy Pál, védőszárnyai alá veszi; Magyarország újra felvirágzik. Alig írta meg Gyöngyösi a nádort dicsőítő művét, átpártolt Thököly Imre híveihez; az 1683-ban tartott kassai országgyűlésen mint Gömörmegye követe hódolt a kuruc vezér előtt. Kéziratban maradt költeménye, a *Thököly házassága*, ebben az időben készült. Első részében Vénus megjelenik Thököly előtt és az olimpusi istenek meghagyásából tudatja vele, hogy hazája érdekében házasságra kell lépnie Zrinyi Ilonával; így éri el azt az állapotot, amelyben majd «kalpag szab rendet a kalapnak», vagyis a magyar parancsol a németnek. A frigy létrejön, az esküvőn Cupido és Hymen is résztvesz, de megjelenik Mars is; Thököly nem maradhat nejjénél, háborúba indul és a nemzet bizalommal tekint reá és feleségére.

Ezekben a regényes elbeszélésekben Gyöngyösi közelebb áll a magyar epikai hagyományokhoz, mint kor-

társa, Zrinyi. A históriai énekekhez hasonlóan ő is egykorú eseményeket választ tárggyul és megőrzi a történeti hűség, a hiteles értesítés látszatát. Országos érdekűnek tünteti fel történeteit, de a valóságban a szerelmi bonyodalom áll érdeklődésének középpontjában. Főhőseiben megteremti a profán barokk-ízlés eszményét, az antikizált hős típusát. Midőn Zrinyi eposzában megnyitotta az eget és a cselekvény intézésében főhelyet juttatott az isteni beavatkozásnak, hittel és belső meggyőződéssel járt el; természet és természetfelettség harmóniában van nála. Gyöngyösi családi eposzaiban olimpusi istenek járnak-kelnek; élő kortársak érintkeznek az antik istenek világával; Vénus, Mars, Hermes, Cupido intézik az emberek sorsát, de maga a költő megvallja, hogy ezek csak allegóriák. Nála a csodás elem csak dísz, ékítmény, sallang, nincs szerves összefüggésben a cselekvénnyel; nem akar hitet kelteni, csak a költő deákos tanultságának és különösen Ovidius szeretetének bizonyítéka; a valóság és költészet nem olvad organikus egységbe, hanem egymással párhuzamosan halad és egymástól minden nehézség nélkül elválasztható. Ugyanez az allegorizáló társítás mutatkozik a szerkezetben; a közlés rendjében megtartja a történeti egymásutánt, de minduntalan megszakítja egy-egy antik fabula vagy allegória kedvéért, amelyet történetével bármiféle asszociatív kapcsolatba hozhat. Valamint a késői barokk-építészet alkotásaiban a szerkezeti elemet egyre jobban elnyomják buja gazdagságukkal a dekoratív hatást kereső részletek, természetellenes, keresett cikornyák, ékítmények, Gyöngyösi műveiben is egyre jobban a túlhajtott diszító apparátus uralkodik az erős szerkezet rovására. Még verselésében és költői nyelvében is gyakran a járulék elemekhez igazítja a lényegeset. Kitűnő verselő; a költői dikció kiképzésében mulhatatlan érdemei vannak, de gyakori nála a mesterkéeltség, a felesleges körülményeskedés, körül-

írás, a belső oknélküli kép- és szóhasználat, ami mind a barokk-stílus külsőségeihez tartozik. A személyek jellemzéseiben sincs belső igazság; hőseit és hősnőit nem egyéntí, nem gondolat- és érzésvilágukból vagy cselekedeteikből ismerjük meg őket, hanem a költő dicsérő és magasztaló jelzőiből, amelyekkel alakjait elárasztja.

Gyöngyösi műveiben a fő érdek nem is a jellemekben van, hanem az eseményben. Elbeszélő módja érdekfeszítő; ügyesen alkalmazza a cselekvény fejlődését hátráltató módszert, a retardációt, bár nem egyszer visszaél vele. Igazi költőiség nyilatkozik lírai részleteiben és leírásaiban. Ezekben Ovidiusnak tanítványa; szereplő személyeinek ajkáról páratlanul meleg és bensőséges érzelmi megnyilatkozások hangzanak el, különösen a szerelmesek érzését tudja hajlékony, árnyalataiban is finom és kifejező nyelven tolmácsolni. Külső leírásai találó jelzőivel, képeivel és hasonlataival szemléletesek és színesek. Fejlett ritmusérzéssel alkotja meg könnyedén gördülő négyütemű tizenkettes verssorait, a szabályos sorközépi metszetet pontosan megtartja; a négyes rím azonban gyakran szószaporítótá teszi előadását. Dallamos verseléséről Arany János is a legnagyobb elismeréssel szólt és sokat tanult tőle. Tudatos nyelvújító; bőven merít a népnyelv szó- és szóláskincseiből, sőt a régi nyelv készletét is felhasználja.

Hazai tárgyú történeti költeményein kívül más műveket is írt Gyöngyösi. Átdolgozta Heliodorus ókori görög írónak *Aethiopica* című regényét, amely egy aethiopai királyleánynak, Charicliának szerelmi történetét beszéli el. Verses feldolgozásában Czobor Mihálynak 1600 körül készített fordítását is felhasználta. Ezt a munkáját *Új életre hozott Chariclia* címmel 1700-ban adta ki. Ujabban került elő Claudianus római költő nyomán írt mitológiai tárgyú verses elbeszélése: *Proserpina elragadtatása*. Kéziratban terjedt el, nyomta-

tásban nem jelent meg a költő életében *Csalárd Cupidoja*, amely erkölcsjavító ürügye ellenére a régi magyar irodalom legerotikusabb költeménye. A költő a vadonban barangol és rejtett tájakon találkozik a bűnös szerelem rabjaival; elbeszéli történetüket és szomorú végükkel el akarja riasztani olvasóit a végzetes szenvedélytől, de a kicsapongások részletező leírásával inkább az érzékiséget korbácsolja fel. Ettől az ürügyes, leplezett erotikától más költeményei sem egészen tiszták.

Egészen más jellegű költemény a *Rózsakoszorú*. (1690.) A szentolvasó titkairól elmélkedik benne; három részben öt-öt rózsát köt koszorúba a mennyország királynéjának, a boldogságos Szűznek tiszteletére: az örvendezés, keserűség és dicsőség rózsáit. Lélekben végig akarja szenvedni a Megváltónak gyötrelmeit, hogy így korábbi életéért vezekeljen és megtisztuljon. Jellemző, hogy még ebben a munkájában is antikizál: Krisztust mint mennyei Herkulest, Szűz Máriát mint igazi szűz Diánát emlegeti. Költeményciklusának részleteiben sok szépség van; a Szűzanya és a kisdéd Jézus viszonyát a népies kedveskedés naiv bájával rajzolja, viszont a szenvedés jeleneteit kíméletlen verizmussal idézi fel. A mű második részében van egy Mária-siralom, amely a lelki fájdalom részletező rajzán kívül azért is figyelemreméltó, mert a legrégibb magyar verstől kezdve egész Gyöngyösiig nem ismerünk más verses Mária-síralmat. A Rózsakoszorú népszerűségét bizonyítja, hogy a XVIII. században többször is kiadták.

Gyöngyösi költői stílusa versíró kortársai közül *Kőszeghy Pálra* hatott legjobban. Kőszeghy Bercsényi Miklós grófnak volt titkára; urának életét három részből álló elbeszélő költeményben énekelte meg. A négyes-rímű tizenkettősökben írt trilógiának csak a befejező része jutott korunkra: *Bercsényi házassága*. Kőszeghy költői alakítás nélkül, krónikás hűséggel beszél el az

eseményeket; érdeme, hogy az akkori főúri életről, vendéglátásról, mulatozásról, szórakozásokról eleven és művelődéstörténeti értékű leírásokat szőtt családi eposzába.

7. §. A széppróza és a dráma.

Eredeti szépprózai elbeszélés nem maradt ránk ebből a korból. Német eredeti nyomán készült *Fortunatus históriája* (1651); egy szerencsés ifjú a bűvös erszény és süveg segítségével nagy boldogságra jut, fiait azonban az örökség szerencsétlenné teszi. Az ismeretlen fordító a külföldön nagyon népszerű mesét germanizmusokkal kevert, de elég folyékony előadásban tolmácsolta. Ugyancsak németből fordított Tesseni Vencel egy keleti eredetű mesét értékesítő, provençal nyelven készült lovagregényt, a *Szép Magelonát* (1676); a regényben két szerető szív hűsége diadalmaskodik a sorstól útjukba vetett akadályokon és sok viszontagság és szenvedés után megtalálják egymásban a sóvárgott boldogságot. A művészi szerkezetű regényt, amely át van szöve a két szerelmes lelki vívódásainak rajzával és hangulatos, bájos képekkel, Tesseni korához képest választékos nyelven, határozott stílusérzéssel ültette át magyar nyelvre.

Két lovagregényt is fordított latinból egy előkelő erdélyi főúr, Haller János (1626—1697) *Hármas história* (1695) című könyvében. Műve három, egymással össze nem függő részből áll; az egyik Nagy Sándorról szól és ugyanazt a lovagregényt adja, amely már az előző században is megjelent magyarul, valószínűen Heltai Gáspár fordításában. A második rész a középkor híres elbeszélésgyűjteményének, a *Gesta Romanorum*-nak fordítását tartalmazza, a harmadik pedig egy XIII. századi író, Colonnai Guido Trója veszedelméről szerzett lovagregényének fordítását. Haller stílusának nincs különösebb

egyéni színe ; nyelve egyszerű és magyaros. Könyve nagyon népszerű olvasmány lett, különösen a második rész elbeszélései ragadták meg a magyar olvasóközönség képzeletét.

A híres indiai állatmesegyűjteménynek, a Pancsatantrának magyar fordítása is készülöben volt. Rozsnyai Dávid kéziratban maradt könyve, a *Horologium Turcicum* (1682) tartalmaz belőle néhány részletet. Rozsnyai, aki Apafi Mihály fejedelemnek volt a török deákja, török szöveg alapján dolgozott ; mondatai hosszúak, kacskaringósak, latin nevekkal és kifejezésekkel vannak megtűzdelve, úgyhogy a mai olvasó sok helyen alig érti őket.

A XVII. század elejétől hazánkban az iskolai színielőadások divatja az eddiginél sokkal nagyobb virágzásra jutott a jezsuitarend kollégiumaiban. A magyarországi jezsuita dráma nem hazai hajtás ugyan, hanem a külföldi jezsuita drámaköltésből sarjadt ki, azt utánozta, de mégis nagy jelentősége van : nemzeti közéletünknek fontos tényezője lett és magyar drámaírókat képzett. Évenként több színielőadást is tartottak a jezsuita iskolákban ; a darabok nyelve a latin, céljuk pedig egyrészt, hogy az ifjakat a latin nyelvben, a kiejtésben és mozdulatokban, a nyilvános fellépésben gyakorolják, másrészt pedig, hogy a darabok vallásos és erkölcsi tartalmával hódítsanak a tanítványok és a nézőközönség lelkében. Akár a klasszikus ókorból, akár a bibliából vagy saját koruk és nemzetük történetéből veszik tárgyakat a jezsuita drámák, szellemük mindig valláserkölcsös irányzatú. Hőseik a vértanúk és szentek, a történelem nagy jellemei ; e hősök erényei között a vallásosság az uralkodó ; látjuk az imádság csodatevő erejét, a hit-szegés bűnhődését ; csodáljuk a királyi sarjat, aki a trón helyett a remeteséget választja és koronáját Krisztusnak ajánlja ; majd látunk fejedelmeket, akiket gonosztettük ragad a halálba ; látjuk a halálnak megrendítő és térítő

hatalmát. Más erények közül a jezsuita drámák különösen a barátságot és hazaszeretetet dicsőítik. A komoly darabok mellett a farsangi időben vígjátékokat is adtak elő a jezsuita iskolákban. A művészi szerkezet, ügyesebb bonyolítás, gazdagabb jellemábrázolás hiányát az előadásban kifejtett ragyogó pompával pótolták; valóságos látványosság volt egy-egy előadás, amely mindig nagy közönséget vonzott és mély hatást gyakorolt a nézőkre. A nemzeti nyelv is egyre gyakrabban érvényesült a jezsuita drámában.

Valószínűen a jezsuita iskolai színpad virágzása volt hatással a protestáns iskolai színjáték újraéledésére. Ennek a nyelve is túlnyomóan latin a XVII. században, de a következőben mindjobban magyarosodik. Vannak bibliai és vallási tárgyú, sőt vitatkozó élű iskolai drámáik a protestánsoknak; a hazai tárgyúak között figyelmet érdemel két magyar nyelvű korjellemző dráma: a *Komédia Erdély siralmas állapotáról* (1668) és az *Actio curiosa* (1678.) Az előbbi a szerencsétlen lengyel hadjárat után a pártviszályok következtében beállott szomorú állapotoknak egyik mérgét, a görög kereskedők önzését, kapzsiságát, visszaélését ecseteli. Drámai értéke csekély, alig van benne cselekvény, de jellemző adatokat nyújt a kor életére, nyelve pedig magyaros, élénk és tele van közmondásokkal. Az *Actio curiosának* sincs cselekvénye, elmés párbeszédéből épül fel. Főszereplője Gaude uram, egy kifogyhatatlan humorú, csúfolkodó, szabadszájú protestáns kurtanemes, aki a latin idézetek és vaskos mondások gazdag tárházával rendelkezik és maró gúnnyal szól mindenről, ami nyelvére kerül; különösen azok ellen irányul haragja, akik a haza romlását emlegetik, de saját önző érdeküket keresik. A sivár szellemű dialógusok jellemző világot vetnek az akkori viszonyokra.

A világirodalomban a középkor óta szeltében diva-

tozó moralitások egy késői magyar példánya egy ismeretlen szerzőtől származó *Comico-tragoedia* (1646.) A Lázár-drámák csoportjába tartozik; a nyugateurópai drámaírók a XV. század vége óta szívesen dolgozták fel az evangéliumnak a fősvény dűsgazdagról és a szegény Lázárról szóló paraboláját; a bibliai példázathoz rendszeresen bővítéseket is fűztek. A mi moralitásunkban is nemcsak a dűsgazdagot ragadja el a halál, hanem a gonosz szegénylegényt és a kegyetlen tisztartót is. E hármas cselekvényt egy allegorikus előjáték tartja némiképp össze, amely a bűnnek és erénynek a főhatalomról való versengését adja elő. A darabnak közvetlen mintáját nem ismerjük, de aligha eredeti magyar alkotás; értékét emelkedett stílusa, könnyed verselése és a hangulatot nem egyszer sikeresen megszólaltató nyelve adja meg. Ebből a szempontból különösen a gazdagnak pokolbeli siralma érdemel figyelmet.

A század végén egy másik *Comico-tragoedia* (1693) is keletkezett, amely Plutónak, az alvilág istenének Jupiterrel való versengéséről szól. Pluto az istenek osztzkodása után megcsaltnak érzi magát, fájlalja, hogy kicsiny országot kapott. Alkudozni kezd Jupiterrel a pokol határainak kibővítéseért és midőn elutasító választ kap, arra törekszik, hogy senki se jusson az égbe. A darab ott szakad meg, ahol a voltaképeni cselekvény megindulhatna: mikor Pluto az emberi lelkek pokolba csábítására követeket küld. Az elhibázott szerkezetű, de elég ügyes verselésű és fordulatos nyelvű moralitásban látja újabban a kutatás az első magyar operaszöveget. Szerzője Felvinczi György erdélyi unitárius papjelölt, aki több darabot is írt, de neve nem ezekért emlékezetes irodalmunk történetében, hanem mert ő tette meg az első lépést világi színészetünk megteremtésére. 1696-ban I. Lipót királyhoz engedélyért folyamodott, hogy néhány maga mellé veendő és erre alkalmas társával Magyar-

országban és Erdélyben s a kapcsolt részeken színjátékokat adhasson elő, «melyek kiválók tisztességes tanulságaikkal és az ész kimívelésére, belátására, javítására, felvidámítására szolgálnak». Az engedélyt meg is kapta Felvinczi, de nincs nyomunk arra, hogy élt is vele.

8. §. A líra. A katolikus énekköltés. A kuruc költészet.

Balassa Bálint lírai hagyománya a XVII. század folyamán lelkes folytatókra talált. Előkelő származású lírikusoknak egész csoportja énekelt az ő költői stílusában és versformáiban; eszméik, indítékaik is ugyanazok voltak, mint a mesteré. Ezeket a költőket főrangú lírikusok néven emlegeti az irodalomtörténet.

Leghívebb tanítványa Balassának *Rimai János* (1573—1631), Bocskay István belső tanácsosa. Már gyermekkorában ismerte a nagy költőt, aki később szeretettel irányította írói terveiben és utódát látta benne. Rimai szerényebb tehetségű, de vonzó egyéniségű lírikus; költeményei vallásos lélekre, komoly erkölcsi felfogásra és szemlélődő kedélyre vallanak. Vallásos verseiben az erkölcsi megújulás szükségességének hangoztatása mellett az Istenben való rendíthetetlen bizalom nyilatkozik. Bölcselkedő- és tanítóverseiben dicsőíti az erényeket és szatirai éllel ostromozza a bűnöket. Hazafias és vitézi énekköltésében a nemzetért valló aggodalom a jeremiádokra emlékeztető büntudat érzésével és az isteni segítségre való utaltságunk gondolatával párosul. Szerelmi dalaiban nem olyan heves és szenvedélyes, mint Balassa, inkább a melegen érző szív csendes borongásai szólnak meg bennük.

A buzgó katolikus és lelkes Habsburg-párti *Beniczky Péter* (1606—1664) aranysarkantyús vitéz Balassa és Rimai hatása alatt írta vallásos énekeit; ezeknek eszmei

tartalmát azonban nagyrészt Pázmány Péter imádságos könyvéből merítette. Balassa-strófákban szerzett nagyszámú példabeszédében magyar közmondásokat, bibliai szentenciákat, latin szállóigéket foglalt oktató versekbe. Vallásos és elmélkedő költő *Koháry István gróf* (1649—1731) is, aki szintén mélyen ragaszkodó fia volt a katolikus egyháznak és tántoríthatatlan híve a dinasztianak. A Habsburg-házhoz való hűsége miatt három évig selymőltött Thököly Imre rabságában és ekkor írta *Munkács kővárában szerzett verseit*, amelyekben Istenben való bizalmának, királyhűségének megnyilatkozása erkölcsi tanításokkal és elégikus szemlélődésekkel váltakozik. *Barakonyi Ferenc* a szerelmi költészetet művelte; virágénekeiben mesterének, Balassának gondolataival és képeivel öntötte versformába vallomásait; sorai helyenkint üdék és hangulatosak. Gróf Pekri Lőrincné, báró *Petrőczy Kata Szidónia* († 1708) férjének elhidegülése miatt érzett fájdalmát panaszolta költeményeiben. A vallásos lelkű asszony költészete azért is nevezetes, mert a németországi pietista irány hatása érezhető benne.

Nagy számmal maradtak fenn ismeretlen szerzőjű népies versek XVII. századi kéziratokban; mivel ezekben az énekekben a népies elem antik reminiscenciákkal elegyedik, valószínű, hogy szerzőik nem annyira az egyszerű nép köréből, mint inkább deákokból, tanítók-ból, bizonyos klasszikus műveltségű egyénekből kerültek ki. Legnevezetesebb ilyen kéziratgyűjtemény a *Vásárhelyi daloskönyv* 1675 tájáról; szerelmi, tréfás és gúnyos verseket tartalmaz; a benne található virágénekek egy részének feltűnő vonása az erős érzékiség, a leplezetlen erotikum. Érthető, hogy az egyházi körök katolikus és protestáns részről egyaránt megbélyegezték az ilyen énekek szerzőit és terjesztőit.

Az ellenreformáció küzdelmeinek tűzében újraéledt és megedződött katolicizmus szellemét Pázmány mű-

vein kívül az egyházi énekköltészet fejezi ki leghívebben és legteljesebben. Tárkányi Béla szerint «a XVII. századi katolikus énekeskönyvekben találjuk megőrizve a nemzeti vallásos költészet azon terményeit, melyek mint a rét egyszerű, de szép virágai léteznek, termettek anélkül, hogy ismernők a szerzőt, akitől, a helyet, ahol először keletkeztek; s melyeket a nép buzgalma, amely szeretettel vett át őseitől, mint becses örökséget, oly hagyományos kegyelettel ad át zengedezve utódainak».

Már az 1629. évi nagyszombati zsinat kimondotta, hogy a papok válogassák össze a kifogástalan katolikus énekeket és az egyházi hatóságok gondoskodjanak hibátlan kinyomatásukról. Így jelent meg Hajnal Mátyás jezsuita imádságos és énekeskönyve (1629), amely azonban nem elégtette ki a várakozást, azért az 1638. évi esztergomi zsinat újra foglalkozott egy nagyobb énekeskönyv kiadásának előkészítésével. 1651-ben meg is jelent a század leghíresebb katolikus énekeskönyve, a *Cantus catholici*. Nevezetes énekgyűjtemények még: Szegedi Ferenc egri püspök (*Cantus catholici*. 1674), Kájoni János csiki ferencrendi szerzetes (*Cantionale catholicum*. 1676), Illyés István esztergomi kanonok (Zsoltári énekek. 1693) és Náray György esztergomi kanonok (*Lyra coelestis*. 1695) énekeskönyvei.

Míg a XVI. század protestáns vallásos-hazafias költészete az Ótestamentum eszme- és képzetvilágát szövi át sajátos magyar indítékokkal, addig az új katolikus líra az Újszövetség szellemében fogant és a középkori keresztény magyar énekköltészet hagyományait fejleszti tovább. De a reformáció lírájának hatását is mintegy magába olvasztja; ettől örökli azt a bánatos, melabús hangulatot, amely a magyar vonatkozású énekeken előmlik. A büntudat élénk érzete, bár csiráját már Vásárhelyi András énekében megtaláljuk, a protestáns korban ki-

fejlődött erejében csendül fel a katolikus énekekben. Az új egyházi líra hazafias vonatkozású termékeiben is uralkodó a panasz, bánat és fájdalom hangja, de több reménnyel vegyülve, mint az előző kor énekköltészetében. A protestáns kor lírája Istennek inkább sujtó, büntető igazságosságát domborítja ki, a katolikus líra az úr irgalmas szeretetét.

A katolikus énekköltészetnek nagy érdeme a középkori Mária-tiszteletnek és nemzeti szentjeink kultuszának újraélesztése, kapcsolatban a hazafias érzéssel. E kor magyarjának Isten után a haza a mindene, ez a megtépett, lerongyolódott szegény haza, mely évszázados küzdelmeiben elgyengülve, megfogyatkozva, jóbarát és támasz nélkül áll sok ellenségének közepette. E forrón szeretett haza számára csak Istenétől remél még segítséget. Nem bízik már a németben, törökben, hiszen ezekben oly sokszor csalódott és ezek csak eszközök a büntető Isten kezében. De legtöbbször Istenhez sem fordul közvetlenül, hanem mennyei pártfogóink, a boldogságos Szűz és nemzeti szentjeink útján, akik ismerik minden erényünket, hibánkat, velünk éreznek, megértik könnyörgésünket és közbenjárnak nemzetünkért. Szűz Mária, Szent István, Szent László király, Imre királyfi, Szent Erzsébet és a többi magyar szent égi alakját ismét fénykoszorú koronázza, a magyar zászlókon ott leng a magyarok Nagymatyjának képe és a tiszteletükre szerzett énekek mint az egyetlen és végső remény fohászzkodásai szállnak égi trónusuk elé.

Egy sokat szenvedett nemzet zokogó keservét, fájó bűnbánatát, aggódó reményét és hódoló alázatát olvasztja össze a legszebb magyar Mária-ének, a *Boldogasszony Anyánk*. Gyermeki, együgyű, alázatos szívvel, ahogyan az édesanyához illik fordulni, úgy esdekel benne a Szűzanyához közbenjárásért a XVII. század magyarja. Kitarja előtte keserűségét, hogy inségben vagyunk, el-

lenség dűlja hazánkat, testvérharc választja el egymástól véreinket s pusztuló földünkön «sírnak és zokognak árváknak szívei, özvegyek lelkei». És egy-egy felcsukló panasz végén szívbe markolóan sír fel a könyörgő imádság : «Magyarországról, romlott hazánkról, ne felejtkezzél el, szegény magyarokról !» Ez az ének nemzeti fohászkodásunk lett és évszázadok óta visszhangzik katolikus templomainkban.

A magyar szentek tiszteletére készült nagyszámú ének között az érzés mélysége tekintetében a Boldogasszony Anyánkkal szinte vetekszik a Szent István királyt magasztaló *Ah, hol vagy magyarok tiündöklő csillaga* kezdetű egyházi ének. E költemény szintén egy fájdalmas hang abból a válságos korból, midőn a nemzet bajai között már csak Istennél és a szenteknél remélhetett segítséget. A hazafias bánat és remény a vallásos érzéssel épen oly megkapó harmóniában csendül fel benne, mint a többi magyar szenteket dicsőítő énekekben.

Valamint a vallásos költészet alkotásaiba minduntalan beleszövődik egy-egy nemzeti motívum, akként a hazafias lírában, amelynek e korbéli kivirágzása a kuruc költészet, jelentékeny szerepük van a vallásos indítékoknak. Az Istenben, gondviselő oltalmában, pártfogásában, osztó és büntető igazságosságában való gyermeki hit és bizalom hangja megszólal a csapások, nehéz küzdelmek, aggodó kétségek lesújtó hangulatában épúgy, mint a dicsőség és reménykedés ritka perceiben. E bánatos alaphangú, vallásos és politikai színezetű költészetben ritka erővel fejeződik ki a nemzet érzésvilága és jelleme : faji büszkesége, izzó hazaszeretete, szilaj harci kedve és féktelen bosszúvágya, dacos haragja, sírva-vigadó jókedve, keserű gúnyja, vérző bánata és lemondó kétségbeesése. Kor szerint a kurucvilág költészete három részre oszlik : a Wesselényi-féle összeesküvés után elszaporodott bujdosók, a Thököly Imre felkelése és II. Rákóczi Ferenc

szabadságharca korabeli költészetre. A kurucvilág énekei kéziratokban származtak korunkra. Szerzőik nagyjából ismeretlenek : protestáns papok, tanítók, íródeákok vagy a harcoló kuruc katonák ; katolikus szerzőktől is eredtek e költészet körében szép Mária-dalok. Sok költeményben a verssorok kezdőbetűi nyújtanak adatokat a szerző személyéről és az ének keletkezésének körülményeiről.

A Wesselényi-féle összeesküvés felfedezését követő valósi és politikai üldözés sok magyart bujdosásra kényszerített ; ezek az 1670-es években az erdélyi fejedelem és a török szultán területére menekültek és innen támadták időközönként a királyi Magyarországon garázdálkodó idegen katonaságot. Az e korból származott vallásos és politikai versek a jeremiádokra emlékeztető hangon panaszolják a protestánsok üldözését, a magyarság eltiprását, a császári zsoldosok kegyetlenkedéseit ; gyűlölettel emlegetik a Habsburg-házat és a hozzá ragaszkodó katolikus papságot. (*Magyarország romlásáról, Üldözött protestánsok éneke, Rab prédikátorok éneke, Árván maradt magyar Sion* stb.) Csakhamar felhangzott azonban a bujdosók között a gyújtó dallamú és szövegű tábori dal (*Te vagy a legény, Tyukodi pajtás*) és 1677 végén, midőn Thököly Imre személyében vezérük akadt, lelkesedéssel állottak zászlója alá. A hadi események változatos fordulatait állandóan nyomon kísérték a költészet termékei, amelyek tárgyuknál fogva vallásos, elbeszélő, hadi, bujdosó és egyes nagy embereket dicsőítő énekekre oszthatók. A kezdetben erős protestáns színezetű II. Rákóczi Ferenc idején elhalványul, a nemzeti érzés lángja pedig ekkor csap föl legmagasabbra a kuruc énekekben.

Megszólal e költeményekben a mély vallásosság (*Rákóczi Ferenc könyörgése*), az őszinte jókedv és leplezetlen vidámság (*Csinom Palkó*), a németgyűlölet (*Ne higgy magyar a németnek*), a győzelmi öröm (*A szomolányi dia-*

dal emléke), a csatavesztésen érzett szégyen és fájdalom (*Siralmas ének a gyömörei harcról, Gyászenek a koroncai harcról*), de nem pihen a szerelmi dalköltés sem (*Menj el, édes fecském.*)

Rákóczi csillagának hanyatlásával egyre inkább a hazafias fájdalom érzése ihleti a kuruc költészetet. A nemzeti ügy bukásának tragikus hangulatában született meg e korszak leghatalmasabb lírai darabja, a *Rákóczi-nóta*, a «Sasnak körmei közt elfonnyadt» Turul siralmas éneke. Talán a legkétségbeesettebb jajszó, mely magyar földön valaha elhangzott: «fájdalomkiáltása egy szerencsétlenségektől sujtott, balsorstól vert hősi nemzetnek; keservdala, fölsóhajtása, imádsága s vigasztalása egy hosszú, szenvedéssel teljes korszaknak, melyet aki egyszer halott, soha többé el nem feledhetett», írja róla Thaly Kálmán. Gyászos és komor, mint a szemfödél és vigasztalan, mint késő ősszel a letarolt mezők képe. Tompa kétségbeesésének éjjelébe csak egyetlen fénysugár reszket bele, az is félénken, bátortalanul: bizalom az Úrban.

Szívhez szóló, megindító versek a bujdosó énekek. A szétszóródott, hontalanná vált vitézek sírva búcsúznak egymástól és hazájuktól, bánatukat csak a keserű humor egy-egy felcsillanása vagy az árvák Atyjába helyezett bizalom enyhíti. (*Mit búsulsz kenyeres, Egy bujdosó szegénylegény, Gondviselő édesatyám, Őszi harmat után, Ó szegény magyarság, Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet stb.*)

A kuruc epika krónikás-énekei a régi magyar énekmondás folytatásának tekinthetők és csak történeti értékük van. Néhány e korból származó népies ballada (*Oláh Gerő éneke, Kerekas Izsák*) azonban művészi szerkezetével, hangulatos, drámai előadásával e műfaj legelső remekei közé tartozik. A legtöbb kuruckori költeményt Thaly Kálmán nyomozta ki és bocsátotta közre 1864-től kezdve; a lelkes kutató ezek között jelentette meg saját remek

kuruc költeményeit is, dalokat, elégiákat és balladákat, amelyeket kuruc indítékokból a kuruc kor átvett szókincsével és jól átérzett hangulatával szerzett. Mióta Tolnai Vilmos és Riedl Frigyes 1913-ban e téves hazafiúi buzgóságból eredő hamisításra felhívták a figyelmet, csak azokat az énekeket lehet kétségtelenül kuruckori eredetűeknek elfogadni, amelyeknek egykorú szövege megvan.

V. RÉSZ. A NEMZETI SZÉPIRODALOM HANYATLÁSÁNAK KORA. (1711—1772.)

1. §. Általános jellemzés.

A szatmári béke (1711) után új korszak következett nemzetünk életében. Az évszázados vallási és nemzeti küzdelmek erőfeszítései és vérvesztései után Magyarország most hosszabb ideig a béke nyugalmát élvezte; államjogi kérdések nem akadályozták azt a lassú, de fokozatos gazdasági és művelődési előrehaladást, amely III. Károly és Mária Terézia uralkodását jellemzi. A közműveltség legfontosabb tényezője, a közoktatás, majdnem teljesen a szerzetesrendek, elsősorban a jezsuiták és kegyesrendiek kezében volt és ennek következtében a szellemében és szervezeteiben megerősödött katolikus egyház az állami hatalom támogatását is élvezve, nagyban virágzik. Főpapjaink és főuraink bőkezű támogatói voltak a barokk és rokokó művészetnek, amelynek e korból különösen számos építészeti emléke maradt. Azonban a nemzeti közérzés és öntudat, amelyet az előző évszázadok élet-halál küzdelmei ébren tartottak, elerőtlenedett. A jobbra külföldön élő főnemesek elnémetesedtek és elfranciásodtak, itthon a közélet, az oktatás és a tudomány nyelve a latin volt; nemesseink ezt használták a nagy ritkán tartott országgyűléseken, nagy jezsuita történetíróink, Hevenesy Gábor, Pray György, Katona István, latinul írják hatalmas forrástanulmányaikat és feldolgozásait, s a nyelvészet, teológia, jogtudomány

művelői is ezen a nyelven vetik meg a későbbi magyar-nyelvű tudomány szilárd alapját. A nemzeti nyelv ebben a korban csak a köznapi élet, a társalgás eszköze volt. A könyvnyomtatás fejlődését akadályozta a szigorú cenzúra; a legtöbb vármegyében nem is működött állandó nyomda. Magyar nyelvű újság vagy folyóirat meg sem indult ebben a korban. Bél Mátyás alapított 1721-ben Pozsonyban egy latin nyelvű hetilapot, a *Nova Posonien-sát*, de sem ez, sem pedig a német nyelvű hírlapok nem tudtak nagyobb olvasóközönséget szerezni. Irodalmi szempontból még sem nevezhetjük ezt a korszakot nemzetietlennek, mert a pihenés, a látszólagos csend ellenére is jelentős dolgok történtek. A nagy erővel felébredt történelmi eszmélkedés hangyaszorgalommal kutatja a nemzeti múlt adatait; ez a kutatás a magyar irodalom múltjára is kiterjed, megindul irodalmunk saját tudománya, az irodalomtörténet, amely nemcsak a több százados múlt hagyatékát igyekszik összegyűjteni és rendszerezni, hanem teendőket vesz észre és célokat tűz ki: teljes végrehajtását a latin kiszorításának, a magyar nyelv megtisztításának és kizárólagos irodalmi nyelvvé emelésének. Maga az irodalom kevés újat termel ebben a korban, de viszont most válik ösztönző és tápláló hagyománnyá Pázmány és Gyöngyösi, a régi magyar próza és a régi magyar vers két klasszikusa. A későbbi fejlődés számára oly rendkívül fontos irodalmi népiesség gyökerei pedig szintén ebbe a korba nyúlnak vissza.

2. §. A tudományos irodalom.

A XVIII. század a latin nyelvű tudományos irodalom aranykora. Munkásai közül különösen a történetírók válnak ki. Hevenesy Gábor (1656—1715) jezsuitának száznegyven kézíratos kötetre terjedő anyaggyűjteménye rendtársának, Kaprinay Istvánnak gyűjtéseivel együtt a

magyar egyháztörténetnek nélkülözhetetlen kútforrása. Bél Mátyás (1684—1749) pozsonyi evangélikus lelkész gondos kritikai kiadását adta számos történeti forrásmunkának. (*Adparatus ad historiam Hungariae*, 1735—1746.) Pray György (1723—1801) jezsuita hat kötetben (*Annales veteres, Annales regum Hungariae*) megírta a húnok, avarok és magyarok történetét I. Ferdinánd király haláláig, 1564-ig. Korának tudományos színvonalán álló műveiben önálló levéltári és könyvtári kutatásainak eredményét közli; sok tévedést helyreigazít és az elmúlt századok eseményeit új megvilágításba helyezi. Rendtársa, Katona István (1732—1811), negyvenhárom kötetes *Historia critica*jában a legrégibb időktől a XVIII. századig írta meg a magyar nemzet történetét. Hatalmas művében, mely a legterjedelmesebb magyar történelem, felhasznált minden munkát, amit az ő koráig hazánkban és a külföldön a magyarok történetére vonatkozóan írtak. E két halhatatlan érdemű jezsuitatanár történetírói munkássága segítségével indult meg a XIX. század magyarnyelvű történetírása.

A nyelvtudományi irodalomban nevezetes Sajnovics János (1748—1785) jezsuita tudós munkája. (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, 1770.) E kiváló csillagász és matematikus a lapp földre tett utazása alkalmával észrevette, hogy a magyar és lapp nyelv egyezéseket mutat; szóegyeztetések és grammatikai szempontú összehasonlítások alapján a két nyelv rokonságát vitatta. Annak bizonyítására pedig, hogy a nyelvek az idők folyamán megváltoztatják alakjukat, művének magyarországi kiadásához csatolta a Faludi Ferenc szerinti kiejtést is, mellékelve a Halotti beszédet, amelynek teljes szövege az ő könyvében jelent meg először.

Az irodalomtörténeti anyaggyűjtés szintén latin nyelven indult meg. Első érdemes munkása, *Cvittinger Dávid* († 1743) külföldi iskolázása idején, 1711-ben adta ki

Specimen Hungariae literatae című írói életrajzgyűjteményét, amelyben közel háromszáz magyarországi, horvát- és dalmátországi írot sorol fel betűrendben; elmondja életük történetét, közli munkáik címjegyzékét és a róluk szóló véleményeket. Bár adatai hiányosak, kritikája gyarló, övé az úttörés érdeme. Tiszteletet érdemel hazafias szándéka; azért írta munkáját, mert azt tapasztalta, hogy a külföldön lenézik a magyarok műveltségét és be akarta bizonyítani, hogy nekünk is vannak íróink. Cvittinger példáját mások is követték. Spangár András jezsuita különösen a katolikus szerzőkre vonatkozó adatokat gyűjtötte; rendtársa, Árvay Mihály, már nem betűrendben, hanem időbeli egymásutánban tárgyalta a koráig ismert magyar írókat. Rotarides Mihály evangélikus papjelölt is buzgón szedegette össze az adatokat irodalomtörténetének megírásához, amelyben szakok szerint akarta csoportosítani anyagát és a könyvek megbírálását is tervezte. Korai halála meghiusította szándékát és művének csak latinnyelvű tervezete jelent meg. (*Historiae Hungariae literariae lineamenta*, 1745.)

A magyarnyelvű irodalomtörténetírás Bod Péter (1712—1769) magyar-igeni református lelkész *Magyar Athenásával* (1766) kezdődik. Ez a betűrendes életrajzgyűjtemény már körülbelül ötszáz magyar íróról számol be. Az írók rövid életrajza után felsorolja munkáikat és olykor néhány általánosságban mozgó bíráló megjegyzést is csatol hozzájuk. Mivel olyan könyvekről is tudósít, amelyek elvesztek és ismeretlen életrajzi adatokat is megőrizett, műve értékes irodalomtörténeti segédkönyv.

Az emlékiratok közül nevezetes Cserei Mihály (1667—1756) magyarnyelvű *Históriája*, amely érdekes feljegyzéseket nyújt a Wesselényi-féle összeesküvés, a bujdosók, Thököly és Rákóczi korából. Szerzője a Habsburg-háznak rendületlen híve és buzgó református; nem mindig tudja elfogulatlanul megítélni kora eseményeit, amelyeket vagy

személyesen élt át, vagy szavahihető emberektől hallott. Előadása élénk, sőt helyenkint vonzó. *Apor Péter* báró (1676—1752), Cserei kortársa, konzervatív gondolkodású és katolikus vallásához lelkesen ragaszkodó erdélyi magyar úr *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájával a művelődéstörténetnek tett hasznos szolgálatot. Midőn a Habsburg-ház uralomra jutásával új szokások kezdődtek Erdélyben és a régieket kivészés fenyegette, a hagyományokat féltő öreg báró altorjai udvarházában megírta művét és megörökítette benne Erdély régi egyszerű társadalmi és erkölcsi életét. Gyökeres magyar nyelven, majd jóízű zsörtölődéssel, majd keserű gúnnyal szól a «nájmódi»-ról és ezekkel szemben elbeszéli az ő korában már kihalóban levő régi szokásokat, címzéseket, lakomákat, táncokat, ruházatot, társadalmi szokásokat. Munkája, amelyet versben is feldolgozott, Cserei Históriajával együtt kéziratban maradt, de másolatokban elterjedtek és az erdélyi nemesi családok körében szívesen olvasták őket.

3. §. *Amade László és Faludi Ferenc.*

A vallásos énekköltés ebben a korban a hagyományok szellemében folytatódik. A katolikus vallásos költők közül báró Amade Antal érdemel említést, a reformátusok közül kiválik *Rádai Pál* (1677—1733), II. Rákóczi Ferenc titkára, aki *Lelki hódolás* című énekeskönyvében adta ki hajlékony nyelvű, folyékony verselésű énekeit. Kéziratban maradt népies stílusú virágénekei Balassa Bálint hatását éreztetik; a feleség iránt érzett szerelem megénekélése nála jelentkezik először irodalmunkban. A kéziratos daloskönyvek számos katonaeéneket, bordal-félét, tréfás verseket, pajzán szerelmi dalokat, bölcselkedő költeményeket őriztek meg ebből a korból ismeretlen szerzőktől, akik nagyjából latin nyelvű műveltségű egyének lehettek,

mert a népies elem idegennel vegyül verseikben. Virágkorát érte az alkalmi és oktató költészet, de a versbe szedett felköszöntők, dicsőítések és búcsúztatók áradatában nincs kiemelkedő művészi alkotás. Ebben a korszakban csak két igazi lírikus tehetség válik ki, báró Amade László és Faludi Ferenc.

Báró Amade László (1703—1764) az ősi Guthkeled-nemzetségből származott. A jezsuiták nagyszombati és gráci iskolájában végezte tanulmányait és a filozófia doktora lett. Eleinte gazdálkodott, azután katona lett és hosszabb szolgálat után generál-adjutánsi minőségben vált meg a hadseregtől. Mint a pozsonyi udvari kamara tanácsosa és a király arany sarkantyús vitéze halt meg. Költeményeiből világosan áll előttünk egyénisége. A szülői házban és az iskolában vallásos nevelést kapott, de nyugtalan, könnyen hevülő, változékony és szenvedélyes természete sok könnyelmű kalandba keverte. Mindkét házassága boldogtalan volt és szívesen keresett feledést a mulatozásban és szerelemben. Érzéseit, hangulatait a pillanat hevében őszintén, közvetlenül szólatatja meg lírájában; sok verse valóságos rögtönzés, érezzük rajtuk az alkalmiságot, de nélkülözzük a költői eszményítést. Élet és költészet néha oly szorosan kapcsolódik nála, hogy ott ragad a valóságban és nem jut el a költészet magaslatáig.

Lírájának leggyakoribb tárgya a szerelem, legszokottabb műfaja a dal. Istenes énekei közül az érzés ereje és az indítékok igazsága kiemeli a *Szűz Máriához* intézett fohászkodást, amelyben a katolikus magyarság évszázados ragaszkodásával könyörög hazánk Nagyasszonyához, hogy véres sebeinket orvosolja. Egyetlen katonadala (*Az szép fényes katonának arany, gyöngy élete*) a vitézi élet örömei mellett az árnyoldalait sem hallgatja el, de élvezi azokat is. Gúnyversei közül legcsípősebb a *Nőtelen és házaselet*, amelyhez a saját tapasztalása szol-

gáltatott neki anyagot. Legnagyobb számmal vannak szerelmi költeményei. Nem az eszményi szerelem ihleti ezekben, hanem léha szerelmeskedései; nyíltan hirdeti, hogy nem érdemes egyet szeretni; érzése hirtelen fellobbanás, felszínes és állhatatlan. Ostromolja választottját, követelődzik, majd kétség és remény között vergődve panaszkodik és szemrehányásokat tesz, szakítással fenyeget és átkozódik. Féltekenysége, távollevő kegyese után való sóvárgása, az elválás fájdalma, irigyeinek áskálódása többször fakaszt ajkán dalt, mint céljának elérése. A boldog szerelmet nem is énekl meg, a pillanatnyi öröm hangulata inkább jókedvű ömlengésre és enyeltetésre készíti. Mélyebb és tisztább érzést, nemesebb gondolatot alig találunk dalaiban; képzelete eleven ugyan, de szűk körben mozog, erotikus leírásai visszatetszők. A tartalmi anyag viszonylagos egyhangúságával szemben viszont meglepően fejlett a dalhang és dalforma iránt való érzéke. A világi líra formakészletét számos új és dallamos formával gazdagította; alkalmazott egykorú hazai népdalritmusokat és ezek stíljében új szerkezeteket alkotott, énekei nagyrészt azonban az akkori külföldi dalok ritmusaira szerzte. A verset dallamostul költötte; a strófák alkotásában, a rímek elrendezésében, a ritmusok változatosságában igen nagy leleményt fejtett ki. A változatosság hajhászása azonban nem egyszer játékos szertelenségbe hajtja; műgondja általában csekély, ízlése tisztulatlan, nyelve gondatlan. Költészetére a hazai költők közül csak Balassa Bálint stílusa hatott, egyes költeményeiben pedig korabeli német gáláns versek mintáját követte. Nevezetesebb szerelmi költeményei: *Én anygalkám; Kinek lehet hinni; Már gondolok szíveddel; Ah, már egyszer engeszteld meg; Búsul szívem érted, hívem.*

Amade irodalomtörténeti jelentősége egyrészt az, hogy a Balassától Csokonaiig terjedő két évszázadnak legkivá-

lőbb lírikusa, másrészt, hogy az ő költészete vezet át a magyar költészet elvilágiasodásához.

A rokokó-korszak szellője érzik *Faludi Ferenc* néhány versén. Faludi 1704-ben született Németújvárott, nemesi szülőktől. Tizenhat éves korában belépett a jezsuita rendbe; a Bécsben töltött kétévi próbaidő leteltével elüljárói Grácba küldték, ott végezte a hároméves bölcsészeti tanfolyamot és megszerezte a doktorátust. Pozsonyi és pécsi tanársága után Bécsben tanulta a teológiát és 1734-ben áldozópappá szentelték. Sokoldalú és alapos képzettségét bőven kamatoztatta különböző munkakörökben. Budán a vízivárosi német lakosság hitszónoka volt, a bécsi egyetemen a katolikus erkölcs-tant adta elő, Grácban a bölcsészet, Linzben a hittudomány és mértan tanára volt, Rómában öt évig mint a magyar zarándokok gyóntatója működött. A nagyszombati egyetemen a Szentírást magyarázta, a bécsi Teréziánumban első aligazgató volt s a római és német jogtörténetet adta elő, vezette a jezsuiták nagyszombati nyomdáját, igazgatta a rend kőszegi házát és kollégiumát s a pécsi rendházat. Végre 1759-ben a jezsuiták pozsonyi könyvtárának igazgatójává nevezték ki és ebben az állásában munkálkodott rendjének feloszlatásáig, 1773-ig. Mély fájdalommal vonult vissza Rohoncra, ahol a Batthyányak birtokán még hét évig élt csendes munkásságban. 1779-ben halt meg.

Faludi prózai munkái oktató és erkölcsnemesítő irányú fordítások és átdolgozások. A buzgó és művelt szerzetes látta, hogy Nyugateurópa nemzeteinél, különösen a franciák között egyre jobban szaporodnak a szabadgondolkodás, a szkepticizmus és materializmus hívei, s a felvilágosodás bölcslete rombolóan hat a társadalom valóságos és erkölcsi életére. Hogy a bajt nálunk megelőzze, lefordította Darell József angol jezsuitának munkáit, amelyeknek szerzője a modern hitetlenséggel élesen vitat-

kozva megrajzolja dialógusokban a katolikus férfi, úrnő és ifjú erkölcsi eszményképét. Faludi nem az eredetiből, hanem olasz fordítás alapján készítette magyar átdolgozásait. (*Nemes ember*, 1748; *Nemes asszony*, 1748; *Nemes úrfi*, 1771.) Gracián Boldizsár jezsuita spanyol eredetijének német és francia fordítása után készült az *Udvari ember* három kötete (1750, 1770 és 1771), amely keresztény életbölcseési tételek tárháza előkelő emberek számára. Ma még ismeretlen a *Szent ember* (1773) és a németből fordított *Bölcs ember* (1778) forrása; az előbbi a szent életre vezető istenes oktatásokat, az utóbbi az erkölcsös bölcseségre vezérlő rövid tanításokat nyújt. Csak a költő halála után, 1787-ben adta ki Révai Miklós a *Téli éjtszakák* c. keretes novellagyűjteményt, Faludinak egyetlen szépirodalmi tárgyú munkáját. A keret magyar; a nagy olvasottságú, beteg Hollósi, egy gazdag földesúr, látogatására érkezett barátait nyolc téli éjtszakán át mulattatja egy-egy elbeszéléssel, amelyeknek kapcsán különféle tárgyak vetődnek fel: természet-tudományi, földrajzi és társadalmi témák, végül három kalandos lovaghistória. Ez utóbbiak: Mauritius, Dardanús, Kazimir és Iréne, eddig ki nem derített francia forrásokra vezethetők vissza; az öt első elbeszélés Antonio da Eslave spanyol író Noches de invierno (1609) című novelláskönyvének Drummer Máté-féle német fordításából készült. Faludi fordításaiban nem követte szorosan az eredetit; valláserkölcsei és életbölcseleti munkáiban gyakran a sajátos magyar viszonyokhoz módosította az elveket és oktatásokat, a Téli éjtszakák elbeszéléseit szintén szabadon dolgozta át.

Mint prózaíró a legjelesebb stilisztáink közé tartozik. Minden munkája öntudatos művészi gonddal készült, Midőn a népköltészetnek Európa-szerte nagy propagálója Herder még meg sem írta híres műveit, Faludi már eljárógatott a köznéphez, figyelte, gyűjtötte és hasznosí-

totta írói gyakorlatában a gyökeresen népi szavakat, szólásokat, velős, jelzős kifejezéseket és közmondásokat. Nemzeti formahagyományt keresett a népnél, de értékesítette az irodalmi régiséget is, különösen Pázmányt és nemzeti stilisztikai eredetiségre törekedett. Nem riadt vissza a nyelvújítástól sem; sok új szót alkotott, de nem erőszakosan, hanem helyes analógiával. Minden igyekezete arra irányult, hogy az idegenszerűségekkel telt és eldurvult magyar prózai stílust megtisztítsa, simává és kifejezővé tegye. A terjengős körmondatokat és a közbevetett mondatokat kerülte, világos rövidséggel és velős tömörséggel írt. Stílusának művészi fegyelmezettsége és választékossága hajlékonysággal és kellemes numerozitással párosul. A Pázmánytól Kazinczyig terjedő kornak Faludi a legnagyobb prózaírója.

Faludi irodalomtörténeti jelentősége még fokozódik, ha verses műveit is figyelembe vesszük. Nem volt ugyan eredeti költő; énekeinek legnagyobb része kölcsönzött tartalmú és sok esetben formailag is idegen, olasz, francia, német és latin dallamokat követ. Az erősebb érzelmek is hiányoznak költészetéből; inkább a csendes szemlélődő bölcsnek komoly intelme vagy derűs tréfálkozása szól dalaiból. Nem igazi belső szükségből írta őket, hanem mulatságból és nem volt termékeny költő. Azonban ízléssel és nagy verstechnikai készséggel rendelkezett s majdnem minden költeményében van valami figyelemreméltó. *A fészülethez* és az *Úr Jézushoz* írt vallásos énekei a katolikus líra legszebb termékei közé tartoznak s templomainkban még ma is éneklik őket. Életbölcseisége a *Forgandó szerencse* c. gnomikus költeményében s az allegorikus *Tarka madárban* szólal meg, míg hazafias érzése szinte ódai lendülettel nyilatkozik *A győzedelmeskedő Nádasdyban*. Leíró költeményeiben a természet szívet vidító szépségeit fejtegeti, tréfás verseiben a humor és komikum iránt való érzékéről is tanuságot tesz. Idilljeiben

Vergilius Eklogáit és az akkor Európa-szerte divatos pásztorkölteményeket utánozza ; míg más költeményei a gáláns költészet hatását éreztetik, idilljeivel belekapcsolódik a rokokó mesterkélt, finomkodó világába, amelynek egyik illúziószükséglete volt az igénytelen és természetes élet szomjazása, amilyennek a szalonokban az antik aranykori pásztorok világát elképzelték. Faludi józan valóságérzékelével mérsékli a rokokóeszményítést, az antik szerkezetű és személyzetű idillnek magyarosabb szint ad a hazai pásztorélet egyes vonásainak felhasználásával és népies nyelvvel. (*Pásztorversengés, Megint pásztorversengés, Az aggódó pásztor, Kesergő pásztorok.*) Olasz mintára ő írta nálunk az első szonettet. (*A pipárul.*)

Faludi dalformáiban kétféle elem egyesül: egyrészt idegen dallamra valló strófiképletek, amelyeknek megalkotásában azonban sohasem téved szertelen formabujaságba, mint Amade ; másrészt — néhány időmértékes jambusos, trocheusi és daktilusi kísérletet nem tekintve — a strófikát alkotó sorfajoknak éles szabatosságú magyar ritmusa. Énekei között nincsenek népdalutánezatok ; de azt a nemzeti versidomot, amelynek ritmusideálja a népdalokban élt, az ő dalszövegei sokszor oly tökéletesen valósítják meg, mint később Arany János. Miközben tehát tudatosan újít, a magyar formahagyományt is őrzi, sőt itt is, mint prózájában, ízlés és műgond által oly tökéletességre emeli, hogy mintául szolgálhatott azok számára, akik a század végén, műköltészetünk formai elidegenedése, a szótagmérő németes dalritmus uralma idején a kor új irodalmi feladatait a nemzeti hagyományok tiszteletben tartásával akarták megoldani. Faludi oly nagy művésze volt a formahagyomány irodalmi értékesítésének, mint később Kazinczy a modern európai formakincs meghonosításának. Hatása alatt egész sereg énekszerzőnk működött, akik részben Amade és Faludi mintáira, részben idegen dallammintákra alkotják strófaikat, de el-

hagyják a szótagmérést és magyaros irányzatúak ; a népdalnak komolyabb megismerése és a műköltői gyakorlatban mintául vétele azonban csak később történt meg.

4. §. *Mikes Kelemen.*

Míg Faludi Ferenc öntudatos művészi készséggel fejlesztette a magyar műprozá, Mikes Kelemen, a régi magyar szépprózának legnagyobb művelője, öntudatlan bájt és kellemet, természetes humort és könnyedséget vitt előadásába.

A háromszékmegyei Zágonban született 1690-ben, előkelő székely nemzetségből. A kolozsvári jezsuita gimnáziumban tanult. Tizenhétéves korában mint nemes apród II. Rákóczi Ferenc fejedelem szolgálatába lépett s ettől fogva urának haláláig hűséges embere maradt. Annyira szerette a fejedelmet, hogy a szatmári békekötés után elkísérte bujdosásába, Lengyelországba és Franciaországba és végül rodostói számkivetésében is osztozott. A Márvány-tenger partján meglehetősen egyhangúságban teltek napjaik ; a török kormány gondoskodott ugyan ellátásukról, de a honvágy szüntelen kínozza őket. A fiatal Mikes keserű szerelmi csalódáson is ment keresztül ; heves vonzalom ébredt benne Kőszeghy Pál leánya, Zsuzsika iránt, de a leány az özvegyé lett Bercsényi Miklós grófhhoz ment nőül és mikor férje két év múlva meghalt és Mikes újra remélt, megint visszautasította ajánlatát és Lengyelországba költözött. Mikest szüntelen haza hívogatta az édesanyja azzal a biztatással, hogy kegyelmet eszközöl ki számára, de ő állhatatosan megmaradt fejedelmével. Rákóczi halála (1735) után megnehezült a száműzöttek sorsa, sok hiányt és nélkülözést szenvedtek. Mikes csak egyszer hagyta el Rodostót három évre, midőn a török ijesztőnek akarta felhasználni Rákóczi Józsefet és társait a német császár ellen s Magyarország felé küldte őket.

A vállalkozás sikertelenségének Mikes örült legjobban, mert féltette Erdélyt a török-tatár rabláncoktól. Mária Terézia trónraléptekor a bujdosók amnesztiát reméltek. Mikes is folyamodott hazatérési engedélyért, de hiába. Társai lassankint elhaltak mellőle, 1758-ban már csak ő volt életben a régiek közül és ekkor reá szállt a básbugi méltóság, a szultán alatt élő magyarok elüljárósága. Vallásos megnyugvással viselte sorsát és 1761-ben halt meg pestisben. Midőn 1906-ban a nemzet hazaszállíttatta Rákóczinak és társainak hamvait, Mikes csontjait nem találták meg; a rodostói örmény temetőben porladtak el.

Mikes mint ember és író a magyar irodalom történetének egyik legrokonszenvesebb alakja. Egyénisége úgy vésődött be a köztudatba, mint a hűség megszemélyesítése. Fejedelméhez való önzetlen ragaszkodása, amelyért saját céljairól, vágyairól és boldogságáról lemondva elszenvedte egy hosszú életen át a hontalanság keserűségét, nemes férfi jellemnek mutatja. Sokat szenvedett, súlyos lelki vívódásokon ment át, de mély vallásosságában megnyugvást talált, hitével felülemelkedett minden válságon és bajon s a bölcs ember józanságával és derűjével szemlélte az életet.

Irodalmunkban *Törökországi levelei* tették nevét halhatatlanná. E levélsorozat 207 levélből áll; ezek közül az első 1717 október 10-én, a Gallipoliban történt partraszállás napján kelt, az utolsó pedig Rodostóban, 1758 december 20-án. A leveleket Mikes egy, állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, Groff P. E-hez intézi és hűségesen beszámol bennük mindarról, ami e négy év-tized alatt lelkét megragadta, érdeklődését felkeltette. Legnagyobb teret foglal el bennük Rákóczi és a bujdosók sorsának, életük folyásának leírása; vonzó epizód e körben Kőszeghy Zsuzsihoz való reménytelen szerelmének története és mélyen megindító a fejedelem halála. A vallás-erkölcsi részletek annak a benső hitéletnek bizonyosságai,

amely Rákóczi rodostói udvarában uralkodott. Megismerkedünk a rodostói népszokásokkal, a törökországi viszonyokkal; megtudjuk, milyen visszhangot keltettek a bujdosó kurucok lelkében a külpolitikai események. Érdekes adomákat és elbeszéléseket, hasznos gyakorlati ismereteket is beleszó Mikes olvasmányaiból és emlékeiből a Törökországi levelekbe.

A leveleskönyv tartalma tehát nagyon is változatos, de bizonyos belső egységbe olvasztja őket írójuk egyénisége. Az évek múlása, a sok tapasztalat, megpróbáltatás és csalódás erős nyomot hagy Mikes hangulatán és e változás alapján a leveleskönyv három szakaszra osztható: az elsőben (1717—35) az ifjúkornak bízó, derültebb fel fogása, a másodikban (1735—40) az érett férfiúnak komoly, reális világnézete, a harmadik részben (1740—58) az öregkor vallásos megnyugvása, praktikus életbölcse sége, szelid humora tükröződik. E változó hangulatnak gyökere azonban ugyanaz a tiszta, szemérmes, közlékeny lélek, amilyennek Mikest mindjárt első leveléből megismerjük.

Mikes szeretetreméltó egyéniségéből fakad előadásának varázsa. Olyan hangot ütött meg, amely az ő koráig szinte egészen ismeretlen szépprózában: a természetes, közvetlen, bizalmasan csevegő tónust, amelyből hiányzik minden póz, keresettség és mesterkéeltség. Mikes egy képzelt nőrokonához ír, de olyan őszinteséggel, annyi átérzéssel, hogy bizalmasának élő volta felől csalódásba tud ejteni bennünket. Gondolatai szíven keresztül jutnak el hozzánk; könnyedén, élénken, a fesztelen beszélgetés kellemes stílusában közli őket. Könnyen síklik egyik tárgyról a másikra és jókedvével, tréfás fordulataival, ellentéteivel és hasonlataival életet ad valamennyinek. Kedélye ritkán borul el, de akkor sem válik kesernyéssé vagy világfájdalmassá, annál gyakrabban felcsillan játszi humora. Gördülékeny, arányos mondataiban gyökeres

és minden idegenszerűségtől ment, székelv ízü nyelv él, amelyet nem rontott meg sem évtizedes külföldi tartózkodása, sem a sok idegen forrás, amelyből gondolatait merítette.

Hosszú ideig vitatkoztak irodalomtörténetíróink arról, vajjon Mikes e leveleket csakugyan elküldte-e vagy pedig csak műforma gyanánt használta a levélalakot. Ma már Király György és Zolnai Béla kutatásai alapján egészen bizonyos, hogy a Leveleskönyv nem misszilis levelek gyűjteménye, hanem francia divatú műforma, amelyet Mikes ültetett át irodalmunkba. Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át a korában uralkodó francia ízlés hatására és benső ösztönzésre levelekké, vagy pedig már eredetileg is ebben az alakban szerkesztette memoireját. Nem a legkiválóbb francia levélírók voltak rá hatással, mint a híres Madame de Sévigné, hanem az ismeretterjesztő közlésekkel és novellákkal tarkított leveleskönyvek, egyebek között Rákóczi egyik rodostói vendégének, César de Saussure diplomatának törökországi leveleskönyve. Ami Mikes leveleinek anyagát illeti, a személyes élményi mozzanatok kivételével ez is jórészt francia könyvekből került ki.

Mikesnek számos vallási és erkölcsi tárgyú fordítása maradt még fenn, azonkívül megpróbálkozott egy XVII. századi francia heroikus regény átültetésével és lefordított egy kis részt Gomezné Poisson Magdolna Angelica francia íróő *Les journées amusantes* című keretes novella-gyűjteményéből. A *Mulatságos napok* hat elbeszélését egy Erdélyben játszódó falusi történet keretébe helyezte: három menyasszony és ugyanannyi vőlegény mulat vidéken és zálogosdi közben kerülnek elmondásra a novellák. Átdolgozásának stílusa nem közelíti meg leveleinek vonzó előadását.

Mikes művei kéziratban maradtak s így nem hatottak korukra. A Törökországi levelek szövegét először Kulcsár

István nyomatta ki 1794-ben ; kiadása nem keltett fel-tűnést és csak Toldy Ferenc óta méltányolja a magyar közönség Mikes írói érdemeit.

5. §. Az iskolai dráma.

A XVIII. század Magyarországon az iskolai dráma virágzásának kora. E műfaj fő művelői ebben az időben is a jezsuiták, mellettük azonban a pálosok és a piaristák, kisebb mértékben a minoriták is érdemes munkásságot fejtettek ki az iskolai darabok szerzésében és előadásában. A latinnyelvű drámák mellett a magyarnyelvűek is egyre szaporodnak.

A jezsuita szerzők között a legkiválóbb drámaíró tehetség Illei János (1725—1794.) Szomorújátékainál (*Salamon, Ptolemaeus, Titus*) jelentősebb farsangi játéka, a *Tornyos Péter*. Egy jómodú, fukar komáromi gazdáról szól, aki öregségében olyasmire vágyik, amit pénzzel nem lehet megszerezni : deák tudományra, műveltségre, befolyásra ; agyafurt legénye azonban egy szélhámós diák segítségével mindenből kifosztja a korlátolt öreget. Bohózata megírásában Illei Molière *Bourgeois Gentilhomme*jára, vagy ennek valamely átdolgozására támaszkodott ; Holberg dán író *Don Ranudójának* hatása is megérzik rajta. Olasz eredeti nyomán készült Kunits Ferenc *Szedeciása* és Faludi Ferenc két drámája : *Constantinus Porphyrogenitus* és *Caesar Aegyptus földjén*. A jezsuiták és a pálosok nagyon kedvelték Mária Terézia udvari költőjét, az olasz Metastasiót, akinek rokokó ízlésű színművei, oratoriumai, melodramái valláserkölcsi szempontból alkalmasnak látszottak az ifjúság nevelésére ; darabjai közül több megjelent magyar fordításban és átdolgozásban.

Pálos szerzőktől négy magyarnyelvű darab jutott korunkra ; valamennyit Táncz Menyhért pálos szerzetes-tanár kézírata őrizte meg. A *Pál* című szomorújáték a

pálosrend alapítójának a kísértéseken való győzelmét tárgyalja. A *József* az ismert bibliai történetet dramatizálja; ennek a darabnak Táncz Menyhért a szerzője. A *Bakhus* című farsangi játékban Jupiternek és részeges istentársának civódását dolgozta fel az ismeretlen pálos szerző. A *Kocsonya Mihály házasságának* hőse egy ágrólszakadt falusi nemes, aki háztűznézőbe indul és egy csúnya vénleányt vesz feleségül. Otthon ki akarja próbálni az asszony hűségét és megsugja neki, hogy gyilkosságot követett el. Kocsonyáné hallgatást ígér, de csakhamar megosztja titkát a szomszédasszonnyal és ennek biztatására bevádolja férjét a bírónál. Kiderül azonban, hogy a férj csak egy gazdátlan borjút ölt meg. Kocsonyáné nemsokára meghal, iszákosságának lesz áldozata; környezete siratja, a kántor már a búcsúztatót éneklifölötte, midőn egyszerre csak föléled holtrészségéből az asszony, ledobja a koporsófedelelet és a pintes korsót kéri. A szerencsétlen férjnek nem sikerült tőle megszabadulni, Kocsonyáné mindjárt veszekedéssel kezd az új életet. Az alantas komikumra épített, lazán összefüggő jelenetekből álló darabot gyökeres magyarsága, jóízű és a későbbi vígjátékokban is kedvelt alakjai teszik érdekessé: a parlagi nemes, az iszákos asszony és a nagyokat mondó és ivó falusi kántor. A magyar bohózat első érdemes őseit ebben a darabban találjuk meg.

A piarista drámaírók közül Pállya István tűnt ki két vígjátékával, amelyeket németből dolgozott át magyarra. A *Ravasz* és *Szerencsés* meséjét Gottsched német színműtárából, a *Deutsche Schaubühn*-éből merítette; forrása Holberg németre fordított darabja, a *Bramarbas* volt. A *Pazarlay* és *Szűkmarkosy* cselekvényét pedig Destouches és Gottschedné egy-egy vígjátékából állította össze. Átdolgozásai azonban annyira magyarosak, hogy alig lehet észrevenni idegen eredetüket. Népies stílusban írt, gyökeres magyar nyelven; hősei között

már megjelenik a külföldieskedő magyar úr félszeg alakja. A piarista dráma a század ötvenes éveiben magyarosodott meg; erkölcsi célzata mellett erősen kidomborodik benne a hazafias szándék. Benyák Bernát piarista darabjában, a *Joasban* fordulnak elő először női alakok. Az iskolai dráma a piaristák munkásságával jutott legközelebbi kapcsolatba a világi drámával és színészettel; az első magyar színjátszó társaság, amely 1790-ben Pesten kezdte meg működését, piarista tanárnak darabjával, Simai Kristóf *Igazházijával* mutatkozott be. Az iskolai színjátszásból fejlődött ki irodalmilag és színpadi tekintetben is a magyar színmű.

A minorita iskolai drámák szerzői a Kézdivásárhely melletti Kanta faluban és a Csíksomlyón levő gimnázium minoritarendi tanárai voltak. Csíksomlyón a nagypénteki ájtatosságok alkalmával diákjaikkal misztérium-játékokat is adattak elő, amelyek Krisztus kínszenvedését mutatták be a székely búcsújáró nép áhitatának emelésére. Legsikerültebb Juhász Máté minorita szerzetes misztériumdramája *Krisztus kínszenvedéséről*. (1761.)

A protestáns iskolákban sem nélkülözhatték a nevelésnek és egyúttal a mulattatásnak ezt az évszázados eszközét; különösen az 1770-es évektől kezdve vett náluk nagyobb lendületet az iskolai színjátékok divata. Darabjaik sorában az ókori klasszikusok elbeszéléseinek párbeszédes feldolgozásai köznapi történetekkel váltakoznak. A népies humor és sokszor vaskos komikum rendesen gyökeres magyar nyelven jelenik meg bennük; a kifejezésben nem egyszer durvák és illetlenek, de ez a pálos és piarista farsangi játékokban is előfordul; a kor csiszolatlanabb ízlése nem ütközött meg rajta. A protestáns diákok alkalomadtán nemcsak az iskolában, hanem lakodalmakon, névnapokon és más ünnepélyeken is játszottak; az ilyen előadásokban jártas diákokból verődött össze 1790-ben az első magyar világi színtársulat.

VI. RÉSZ. A FELÚJULÁS KORA. (1772—1820.)

1. §. Általános jellemzés.

Magyarországnak modern állammá való átalakulása *Mária Terézia* (1740—1780) királyné uralkodásának második felében kezdődik. E nagy uralkodó sohasem felejtette el, amit nemzetünk a dinasztia megmentéséért tett és háláját bőkezűen érezte az országgal, amely szellemi és gazdasági téren egyaránt lendületes fejlődésnek indult alatta. Közműveltségünk emelésére korszakalkotó hatással volt az oktatásügy állami felügyelet alá helyezése, tankerületek és tanfelügyelőségek létesítése. Mély katolikus meggyőződése ellenére szabadgondolkodó tanácsosainak hatása alatt olyan cselekedetre is elhatározta magát a királyné, amely mérhetetlen erkölcsi kárt okozott és a racionalista világnézet terjedése idején egyik legnagyobb erősségétől fosztotta meg a magyar katolicizmust: 1773-ban feloszlatta a jezsuitarendet.

Nemzeti önállóságunk nagy veszélyben forgott a királyné tapintatos, ügyes politikája miatt. Főnemességünket vonzotta a bécsi udvar fénye, vagyonukkal az osztrák főváros művészeti kultúráját növelték, az idegen légkörben elnémetesedtek. A magyar nemesi ifjúság színe-javát válogatták ki az 1760-ban alapított bécsi magyar testőrgárdába, amelyből át lehetett lépni a rendes hadseregbe. Ebből a körből indult ki a magyar irodalom felújulása.

Míg Mária Terézia a felvilágosult abszolutizmus eszméinek megvalósításában óvakodott minden erőszakosságtól és a magyar rendi alkotmányt legalább külsőségeiben reformjai ellenére is megőrizte, addig zseniális, de a sajátos magyar helyzetet nem ismerő fia, *II. József* (1780—1790), kíméletlen erélyességgel akarta megvalósítani családjának régi nagy tervét, a szervezetében és nyelvében is egységes birodalmat, amelynek uralkodója rang és nemzetiségi különbség nélkül egytormán törekszik népei boldogítására. Hogy a koronázási eskü és hitlevél ne akadályozza az alkotmány átalakításában, nem koronáztatta meg magát s országgyűlések nélkül, rendeletekkel kormányzott. Mint *II. Frigyes bámulója*, Voltaire és Rousseau híve, vallási közömbösségében durva érzéketlenséggel csorbította meg a magyar katolikus egyház ősi jogait; eltörölte a szerzetesrendeket, az állami mindenhatóság biztosítására pedig felügyelet alá helyezte a papnevelést és a szemináriumokban meggyökereztetette azt a jozefinista szellemet, amelynek káros következményeit egy évszázadon át megérezte a katolikus hitélet. Türelmi rendeletével a protestánsoknak és görög nemegyesülteknek egyenjogúságot biztosított a katolikusokkal szemben. Voltak korszerű és szükséges intézkedései is, de az alkotmány ellen intézett támadásai végre oly heves ellenállásra ingerelték a nemzetet, hogy a nyílt felkelés veszélye miatt halálos ágyán kénytelen volt rendelkezéseinek legnagyobb részét visszavonni.

Utóda, *II. Lipót* (1790—92), rövid uralkodása alatt biztosította az alkotmányt. Az 1790-iki országgyűlés a rendek felfogásának megfelelő reformok kidolgozására bizottságokat küldött ki, amelyek a nemzet anyagi és szellemi életének minden ágát érintő, mérsékelten haladó jellegű törvényjavaslatokat készítettek. *I. Ferenc király* (1792—1835) uralkodása elején hajlandó is lett volna ezek megvalósításához segítő kezet nyújtani, de a fran-

cia forradalom réme, a Martinovics-féle összeesküvés, amely a dinasztia, a királyság és fennálló társadalmi rend létrejöttéhez, korán elidegenítették az uralkodót még a konzervatív szellemű reformoktól is. A fantaszta forradalmárok megsemmisítése után a kormányzat mereven ragaszkodott a meglevőhöz. A francia háborúk alatt a nemzet óriási pénz- és véráldozattal mutatta ki hűségét a dinasztia iránt. Az évtizedes háborút követő elszegényedés hosszú időre megnehezítette a gazdasági téren való haladást, a szellemi téren pedig Metternich abszolutizmusa akadályozott minden komoly megmozdulást. A cenzura és a rendőrség önkényesen uralkodott. Míg a II. József halála után következő nemzeti felbuzdulás alatt divatba jött a magyar szó, a rendek az országgyűlésen magyarul kezdtek tárgyalni és kimondták, hogy a magyar nyelvet az összes közép- és főiskolákon tanítani kell, Metternich uralma alatt az iskolák az abszolút uralom és a németesítés szolgálatában álltak. 1812 után tizenhárom évig nem volt országgyűlés és nem is nyílt alkalom arra, hogy a rendek megfelelő helyen kifejezhessék reformkívánságaikat.

E kedvezőtlen külső körülmények ellenére is vannak olyan mozzanatok, amelyek a nemzeti kultúra haladását jelentik. Bár a tudományos akadémia terve egyelőre csak «jámbor szándék» marad, az országban többfelé is alakulnak nyelvművelő társaságok, újságok és folyóiratok indulnak meg, kísérlet történik állandó magyar színészársulat alapítására. Széchenyi Ferenc gróf fejedelmi adománya megveti alapját a Nemzeti Múzeumnak.

Az első magyarnyelvű hirlapot, a *Magyar Hirmondót*, Ráth Mátyás indította meg Pozsonyban, 1780-ban. A folyóiratok sorát a Kassai Magyar Múzeum nyitotta meg; Kazinczy Ferenc, Bacskányi János és Baróti Szabó Dávid szerkesztették. Mindössze nyolc füzet jelent meg

belőle. (1788—1792.) Az első magyar színtársulat Kelemen László joghallgató vezetésével 1790 október 25-én kezdte meg működését a budai vár német színpadán Simai Kristóf piarista tanár vígjátékának, az Igazházinak előadásával. Néhány évi küzködés után azonban a színészek elszéledtek a vidéken. Jobb helyzetben volt a magyar színészet ügye Kolozsvárt; itt az idősebb Wesselényi Miklós báró nagy költséggel hosszú ideig fenntartotta a magyar színpadot és az erdélyi rendek 1821-ben itt építették fel az első magyar állandó színházat.

Irodalmunkban Bessenyei György kezdeményezése nyomán eleven, mozgalmas élet indult meg. Az a szellemi légkör, amelyben e kor írói élnek, a *felvilágosodás* korának eszmevilága. A geocentrikus világnézet, amely az élet súlypontját a földre helyezi, ebben a korban ver tartós gyökeret a magyar földön. A felvilágosodás embere minden hagyományos tekintélytől függetleníteni akarja magát és az észet ismeri el egyetlen tekintélynek. A szabad kritika jogát követeli az ész számára a lelki és szellemi élet minden vonatkozásában. Elveti a kinyilatkoztatott igazságokat, a dogmatikus, pozitív vallást, az egyházi tekintélyt és a logika csinálta deizmust vagy a materialista pantheizmust állítja helyébe. A természetfeletti világrendbe vetett hit helyébe a haladásban való hitet állítja. A természettudományok nagyarányú fejlődésével határtalannak látszó lehetőségek világa nyílt meg az ember előtt s ez táplálta önbizalmát és optimizmusát, hogy az új igazságok meghozzák az általános emberi boldogságot. A felvilágosodás embere szerint a tudás erkölcsi tekintetben is jóvá teszi az embert, azért tehát legfőbb kötelessége mindenkinek, aki az emberiség boldogulását kívánja, a tanítás, felvilágosítás; aki a jót belátja, nem cselekedheti a rosszat, mert ezzel árt önmagának. Ezek az új dogmák, amelyeket a felvilágosodás apostolai a régiek helyébe akarnak állítani.

Az új eszméket íróink *Montesquieu, Voltaire, Rousseau* műveiből és az *Encyclopédie* szerzőitől vették át.

Hatásuk alatt fejlődött ki sajátos történetiszemléletük. Bessenyei és azok a magyar írók, akik közvetlenebbül érezték a felvilágosodás légkörét s a magyar protestáns vallási és iskolai hagyományokban nevelkedve, hirtelen a teljesen világias nyugati bölcséleti kultúrába kapcsolódtak, igazságtalanul ítélik meg a magyar multat és sötétnek, barbárnak tartják különösen a középkort. De szerencsére a vezér nem elégszik meg a mult kritikájával, hanem a haladásban való hite és a világosság terjesztésére érzett kötelessége tevékeny munkára ösztönzi. Nem válik egy pillanatra sem kozmopolitává ; a magyar nemzetet akarja boldogítani azzal, hogy az új, profán műveltség részesévé teszi. A kultúra általánosítása csak a nép nyelvén történhetik, ezért szükséges a magyar nyelv kiművelése, hogy alkalmassá legyen az új eszmék kifejezésére. A felvilágosodás, tökéletesedés, haladás gondolata így lett megindítója a magyarnyelvű irodalom fellendülésének.

Íróink lángoló hazafisággal igyekeztek mindazt, amit idegen népek műveltségében, irodalmában értékesnek találtak, honi nyelvünkön közölni, hogy nemzetünket a nyugati műveltebb népek kulturális színvonalára emeljék. 1772-től kezdődő irodalmunkat a régibb korszakoktól a szervezkedő, erőgyűjtő, tudatos és propagáló tevékenység különbözteti meg. Az író tudatosan a nemzeti művelődés ügyét szolgálja azzal, hogy ír és az irodalom ettől az időtől kezdve helyet foglal a nagy nemzeti feladatok sorában. Míg intézményes irodalmi központ nem jöhetett létre, személyi központ irányítja az irodalom életét : Kazinczy Ferenc zemplénmegyei otthonából. E kor irodalmának tartalomban és formában egyaránt nagyon is utánzó jellege van. A fejlődésnek formai oldala áll előtérben ; különféle ízlésirányok keresik a

szébb, művészbibb nyelvet, versalakot, kifejezés- és alakításmódot. A franciás műveltségük közvetítésével meghonosodnak nálunk a XVII. századi francia klasszicizmus kedvelt műfajai, különösen a dráma és bölcselkedő költemény, de a felvilágosodás gondolatvilágát közvetítve. A francia klasszicizmus stíluselveit *Boileau* foglalta rendszerbe *A költészetről* szóló tanítókölteményében. Jellemző vonásai a drámai hármas egység, a jellemzés tipizáló iránya, az előadásnak választékos, kimért szabatossága, finomsága és ünnepélyes pátosza. Kazinczy Ferenc, Kölcsey és a többi németes műveltségű író a korabeli szentimentális és Anakreon-utánzó német költészetben keresik mintáikat. A rímes-időmértékes nyugateurópai verselést ők művelik ki. Az ókori klasszikusok, különösen a római költészet tanulmányán nevelkedett szerzetes tanárok egy kis lelkes csoportja a latin-görög rímtelen időmértékes verselésnek meghonosításán fáradozik; a németesekkel együtt különösen a lírai műfajokat művelik. Végül vannak a teljesen nemzeti irodalmi hagyománynak is folytatói, akik az epikában Gyöngyösit vallják vezérüknek, a lírában a kuruc költészettől és a népdaltól tanulnak. Ezek a kor legnépszerűbb írói.

A különféle ízlésirányok között tehát a klasszicizmusnak háromféle megnyilvánulásával találkozunk. Ezek az antik, a franciás és a görög-német neoklasszicizmus. Közben egyre inkább jelentkeznek praeromantikus törekvések, hogy a korszak végén uralomra jussanak.

2. §. A tudományos irodalom.

A felújulás korában egyre több kísérlet történt a tudományok magyar nyelven való művelésére. A történettudósok nagy része még latinul bocsátotta közre kutatásai eredményét, a magyarnyelvű munkák inkább népszerűsítő szándékkal készültek. Székér Joákim cisz-

tercita, Budai Ézsaiás debreceni református tanár összefoglaló magyar históriát írtak; a történetírói stílus emelkedése tünteti ki Virág Benedek történeti munkáját, a Magyar Századokat.

A maga korában nagy történettudós és nyelvbúvár hírében állt *Horvát István* (1784—1846) múzeumi könyvtárőr és egyetemi tanár. Hazafias lelkesedésében ki akarta mutatni, hogy a magyar nemzet a világ legrégebb és legnagyobb múltú nemzete. Ábrándos szószármaztatásokkal igyekezett bizonyítani, hogy Ádám, Herakles, Dareios magyarok voltak és nemzetünk kritikai története már az Ábrahám előtti századokat is felölelheti. Búvárlatai rendkívül nagy forrásanyagra terjedtek ki, de kritikai érzékének hiánya és sovínisza elfogultsága tudományos szempontból értéktelenné tették őstörténeti kutatásait. Tiszteletet érdemel azonban rajongó hazaszeretete, amelyet tanítványainak nagy számában is meggyökereztetett oly időben, midőn a nemzetnek igazán szüksége volt odaadó hazafiakra.

Az irodalomtörténetírók ebben a korban is még nagyobbraért inkább csak az életrajzi adatok és könyvcímek összegyűjtésével foglalkoztak. *Horányi Elek* piarista tanár már körülbelül ezerkétszáz magyarországi író sorol fel *Memoria Hungarorum* (1775—1777) című latinnyelvű életrajzgyűjteményében. *Wallaszky Pál* (1742—1824) latinnyelvű *Conspectusa* (1785) a magyar irodalom történetének első rendszeresebb vázlata; tudományszakonként csoportosítja az írók neveit és jegyzetekben nyújtja az életükre és munkáikra vonatkozó adatokat. Az első korszakos beosztású magyar irodalomtörténetet *Pápay Sámuel* (1770—1827) írta, mégpedig magyar nyelven. (*A magyar literatura esmérete*, 1808); könyvében három időkerületre osztja irodalmunk történetét: az első a hitújítás koráig terjed, a második innen II. József koráig, a harmadik ettől a saját koráig. Az addigi szokás-

tól eltérően mellőzi a magyarországi latinnyelvű irodalmat és csak a magyar nyelvűt ismerteti; érdeme, hogy a fejlődésről is igyekezett képet nyújtani, bár az összefüggések mélyebb vizsgálata és az igazi oknyomozó szellem az ő munkájából is hiányzik. Kazinczy Ferenc is írt egy irodalomtörténeti tanulmányt (*A magyar literatura története*, 1814.), amelyben röviden áttekinti irodalmunk multját; némi bölcséleti alapot is adott fejtegetéseinek. Sándor István, az első magyar bibliografus, *Magyar Könyvesházában* (1803) időrendi egymásutánban állította össze a koráig ismeretes magyar nyelvű könyvek címeit a könyvnyomtatás kezdetétől a XIX. század elejéig.

Sokkal nagyobb haladást tett a nyelvtudomány. A XVIII. század végén jelent meg a *Debreceni grammatika* (1795), amelynek nagy részét Földi János írta. Ez a nyelvtan pusztán az élő magyar nyelv ismeretén épült és jó megfigyelések mellett rengeteg tévedést foglal magában. A finn-ugor nyelvrokonságot Sajnovics János úttörő munkája után Gyarmathi Sámuel hirdette; vizsgálódásai már a finn-ugorság valamennyi nyelvére kiterjedtek.

Az alapvető tudományos magyar nyelvtan megírásának dicsősége Révai Miklós (1749—1807) piarista nevéhez fűződik, aki küzdelmes élete végén elnyerte a pesti egyetem magyar tanszékét. Korszalkötő munkái az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (1803) első kötete, amelyben a Halotti beszédet fejtegeti és az *Elaboratio grammatica Hungarica* (1806), amelynek befejezésében halála megakadályozta. Révai volt az első, aki az európai nyelvtudósok közül a nyelvi tények vizsgálatában a történeti módszert nagy tökéletességgel alkalmazta és ebben megelőzte a híres német nyelvészeket, Grimm Jakabot és Bopp Ferencet. Mivel a nyelvhelyesség kérdésének eldöntésében a nép ajkán élő magyar beszédnél többre becsülte a régi magyar nyelvemlékek tanuságát,

heves vitatkozásba keveredett kiváló nyelvtudós kortársával, a pálosrendi *Verseghy Ferenc*cel (1757—1822), aki a *Tiszta magyarság* (1805) című munkájában az élő nyelvet vallotta irányadónak a nyelv törvényeinek megállapításánál. Verseghy szerint a nyelv régi szabályai nem irányadók, mert a nyelv folyton változik; nem helyes például különbséget tenni az ikes és iktelen igék között, mert nem tesz a magyar nép sem. Míg Révai az etimológus helyesírás híve, Verseghy szerint a helyesírás legyen pontos másolata a beszédnek, vagyis fonetikus helyesírást sürgetett. Íróink e vitatkozás nyomán két pártra oszlottak: a Révait támogató jottisták és a Verseghyhez csatlakozó ipszilonisták táborára. A két csoport elkeseredetten harcolt egymás ellen; mivel Verseghy a nyelvnek mesterséges úton való fejlesztése, azaz a szándékos nyelvújítás ellen is küzdött, nagyon magára vonta Kazinczynak és híveinek neheztelését és így a harcban ő lett a vesztes fél. Az Akadémia Révai helyesírását fogadta el és a nyelvtudomány inkább az ő nyomdokain haladt tovább. Verseghy nyelvtudományi búvárlatainak összefoglalása, a *Magyar grammatika*, 1821-ben jelent meg.

3. §. Bessenyei György és a franciás irány.

Az új magyar irodalom megindítója, Bessenyei György, 1747-ben született a szabolcsmegyei Bercelen, nemes családból. Sárospataki iskoláztatását befejezetlenül megszakítva, négy évig otthon élt, majd tizennyolcéves korában Bécsbe került Mária Terézia testőrgárdájába. A ragyogó egyenruhájú, daliás testőrök dédelgetett kedveltjei voltak az udvarnak és az osztrák főváros előkelő köreinek. A nyugati műveltség e középpontjában Bessenyei megdöbbenve ismert önmagában egyúttal nemzetének elmaradottságára és miközben óriási szorgalommal pótolta neveltetésének hiányait, elhatározta,

hogy életét nemzetének művelésére szenteli. Komolyabb testőrtársait is megnyerte tervének és egész kis kör alakult az ő vezetésével, amely belemélyedt a külföldi irodalom tanulmányozásába. A bécsi udvarnak francia társalgási nyelve, színháza, franciás légköre érthetővé teszi, hogy a testőrök érdeklődése főképen a francia irodalom felé fordult. Maga Bessenyei Voltaire rajongójává szegődött, magába szívta eszméit és példáján nevelődött íróvá. Tépelődésre hajló, a protestáns vallásban megnyugvást nem találó világnézetére rombolóan hatott a francia bölcslő racionalista szkepticizmusa és míg fáradhatatlanul írta műveit, Akadémiát tervezett, lelkesített a magyar nyelv művelésére: lelki életében egyre jobban meghasonlott. Később áttért a katolikus hitre, de meggyőződés nélkül. 1772-ben jelent meg az *Ágis tragédiája*, amelytől Kazinczy Ferenc óta az új magyar irodalom korát számítjuk. A következő évben kilépett a testőrségből. Mária Terézia a császári könyvtár tisztségviselőjévé nevezte ki és évi díjat biztosított számára, de midőn ezt II. József megvonta tőle, kénytelen volt elhagyni Bécset. A biharmegyei Kovácsi-pusztán levő kis birtokára vonult vissza és a gazdálkodás gondjai mellett elmélkedéssel, irogatással töltötte napjait. 1811-ben halt meg, elfelejtve, s kertjében egy almafa árnyékában temették el, saját kívánságára egyházi szertartás nélkül.

Bessenyei irodalmi munkássága nagyon sokirányú, de műveinek csak egy része jelent meg nyomtatásban. Nem eredeti gondolkodó és munkái között nincs maradandó művészi értékű. Annál nagyobb kortörténeti jelentőségük; kitűzik a nemzeti nyelvű közművelődés programját és sürgetik a hazai nyelv irodalmivá tételét. Erős nemzetiséggel párosult művelt európaiság Bessenyei eszménye.

Mint drámaíró jelent meg először a nyilvánosság előtt.

Bécsnek nagy színházi kultúrája erősen hatott rá. Legjobb drámai művének, az Ágis tragédiájának tárgyát a német Gottschedtől vette, de Voltaire szellemében dolgozta fel. Főhőse egy hazájáért és népe boldogulásáért lelkesedő spártai államférfiú, aki a szegények érdekében szembeszáll a hatalmasokkal, de elbukik. A párosrímű alexandrinokban írt színműből hiányzik a művészi bonyolítás, a drámai lüktetés és tragikus hangulat. Az epikai terjengősséggel vontatott cselekmény hősei többet bölcsekednek mint cselekesznek. A színszerűség követelményeit sem tudja az író kielégíteni. Még két tragédiát írt, Budáról és Hunyadi Lászlóról, de ezekben sincs történelmi levegő és igazi drámai élet. A francia újklasszicizmus követelte hármas egységnek (idő, hely és cselekmény egységének) ügyetlen alkalmazása, az elvont, okoskodó párbeszéd, patetikus hang miatt hatástalanok.

Szerencsésebb a vígjátékban. A *philosophus* (1777), amelyet prózában írt, színre is került a maga idejében és elég sokáig népszerű maradt. A Destouchestól kölcsönzött tárgyat ügyesen értékesítette. Parmenio, a bölcse, az eszményi szerelem lehetőségében kételkedve elhatározza, hogy nem nősül meg. Szidalisz, a művelt, finomlelkű leány viszont nem hiszi, hogy magához méltó férjet talál. A két plátói lélek megismerkedik, megtalálja egymásban a keresett eszményt és házasságra lép. A nehézkes menetű darabnak fő erőssége egyik mellékalakja, Pontyi, a fonák helyzetekbe kerülő, esetlen fellépésű, maradi, de jólelkű nemesember, amilyen akkor sok volt Magyarországon. Ez a típus később is gyakran előkerül a magyar vígjátékban.

Epikus munkái szárazak, költőietlenek. *Hunyadi* (1777) című töredékes eposza Mátyás királyt énekli meg, de nem a hadvezért, hanem a béke és kultúra hőjét. *Tarimes utazása* címmel szatirikus hangú politikai regényt

írt; Mária Teréziát magasztalja benne és gúnyolja a felvilágosodás ellenségeit. A szabadgondolkodás, véleménynyilvánítás joga, általános emberszeretet, közjólét uralkodnak az ő eszményi államában. Műfaji szempontból azért érdekes ez a kéziratban maradt munka, mert ez az egyetlen államregény irodalmunkban.

Leíró költeményeken kívül bölcséleti tárgyuakat is írt Bessenyei. Alexandrinusokban írt tanítókölteménye, *A természet világa* (1794—1801) pesszimista világnézetet tükröztet. Az emberi élet különféle mozzanatairól, a testről, a lélek halhatatlanságáról, a különféle vallásokról, az erényekről és bűnökről, a társadalom fejlődéséről értekezik benne. Prózaí irata, *A bihari remete*, a lét és nemlét kérdésének feszegetése közben a legmélyebb bepillantást enged a kételkedés kínjaitól gyötört író lelkébe. Esze tiltakozik a pozitív hit ellen, de zaklatott szíve vágyódik a vallás vigasztalása után. Sajnos, sem életében, sem írásaiban nem sikerült megtalálnia a harmóniát.

Hazaszeretetének legszebb megnyilatkozásai azok a röpiratok, amelyekben a magyar akadémia felállításának szükségességéről értekezik, s a magyar nyelv művelése érdekében izgat. (*Jámbor szándék, Magyarság, Holmi.*) Kazinczy és Széchenyi évtizedes munkájára volt ugyan még szükség, hogy e lelkes reformátor eszméi testet öltsenek, de a kezdeményezés érdeme az övé marad.

Bessenyei példája és buzdítása munkára ösztönözte néhány testőrtársát és barátját. Ennek első eredménye egy kötet vers volt, amely *Bessenyei György Társasága* címmel 1777-ben jelent meg. Orczy Lőrinc, Báróczi Sándor és Barcsay Ábrahám a munkatársak. *Orczy Lőrinc báró* (1718—1789), Mária Terézia volt tábornoka, hevesmegyei földbirtokán gazdálkodva is élénk figyelemmel kísérte a francia társadalmi és költői irodalmat és levelezésben állott bécsi barátaival. A régi vallásos és nemzeti szellemű műveltségben gyökerező főúr bölcselő és leíró

költeményeiben harmonikus, derült életbölcse ség nyilatkozik, a természetes, józan élet szeretete és a sorssal való megelégedés. Rousseau tudományellenes erkölcsi idealizmusa is hatott rá. Ellensége a természettudományos oktatás kiterjesztésének. Szerinte a fizika elvonja az ember figyelmét a lélek nemesítésétől, kételyeket támaszt és megingatja a hitet. A nemzeti erkölcsök és szokások elhagyóit és ellenségeit erős szatírával ostorozza. (*Egy ifjúhoz.*) *Báránczi Sándor* (1735—1809) közel ötven évet töltött Bécsben és ezredesi ranggal vonult nyugalomba. Érdeme a szépprózai stílus fejlesztése. A heroikus regény legtehetségesebb művelőjének, La Calprenède-nek regényét, a Kassandrá-t, évekig tartó munkával magyar köntösbe öltöztette. Sok szót, szólásmódot, fordulatot vett át a franciából, ami idegenszerűvé teszi nyelvét, de az eredetinek barokk-stílusából a választékos, arányos körmondatszerkesztést is elleste; kellemlre, bájra, csínra és ízlésre törekedett. Kazinczy őt választja mesterének abban a törekvésében, hogy nyelvének alkalmassá igyekszik tenni az idegen költői műveknek mentül tökéletesebb és stílusosabb visszatükröztetésére. *Barcsay Ábrahám* (1742—1806), aki testőri és katonai szolgálata után szintén ezredesi rangban költözött vissza erdélyi birtokára, Bessenyeihez és Orczyhoz írt bölcse lkedő verses leveleket párosimű alexandrinusokban. Az ő hatása alatt csatlakozott a testőrök törekvéseihez a franciás irány legtehetségesebb költője: *Ányos Pál*, a korán elhunyt pálosrendi szerzetes. (1756—1784.) Csalódásai, hivatásában való kételkedése, betegsége, melancholiája a fájdalom költőjévé tették. A mindennel leszámolt lélek fásultsága, sivár boldogtalanság nyilatkozik elégiáiban (*Egy boldogtalan panasza i a halovány holdnál, Tünődés*); hangulatát a német szentimentális költők művei erősítik. A mulandóság gondolata, a közeli halál sejtelme, a csüggedt halálvágy indítékai

mellett azonban a vallás vigasztalása is megkapó őszinteséggel szólal meg lantján. Az ősi katolikus népének lelke nyilatkozik *A Boldogságos Szűz Máriához az édes Hazáért* intézett könyörgő énekében, amelyben hagyományosan olvad össze a vallásos és hazafias érzés. Ezt a megható fohászt épen úgy II. József erőszakos uralma miatt érzett aggodalma sugallta, mint a *Kalapos királyt*, amelyben féktelen szenvedéllyel ostromozza az uralkodót az egyház és nemzet alkotmányos jogait sértő rendeleteiért. Rövid élete végén már egészen betöltötte lelkét papi és szerzetesi hivatásának felemelő tudata és megbékélve halt meg. Az itthon működő franciás írók között a legnagyobb tevékenységet *Péczei József* (1750—1792) komáromi református lelkész fejtette ki; városában egész kis tudós kört szervezett és folyóiratot is adott ki, a *Mindenes Gyűjteményt*. Párosrímű tizenkettősökben lefordította Voltaire *Henriade*-jét, Lafontaine modorában pedig verses meséket írt bőven részletező tanulsággal. Kedvelt versformáját aránylag magas fokra fejlesztette.

A francia felvilágosodás eszméi nemcsak szépirodalmunkra hatottak feltűnő erővel, hanem rövid idő alatt számos társadalombölcseleti és politikai iratot hívtak életre. Voltaire magyar hívei már II. József uralkodása elején az izgatás terére léptek; egymás után alakultak a szabadkőműves páholyok, ezekből irányították a társadalmi rend lerombolásának előkészületeit. Lefordították a külföldi forradalmi röpiratokat; magyar, német és latinnyelvű gúnyiratokban támadták a katolikus egyházat, papokat és szerzeteseket, mint a felvilágosodás epikureista gyökerekből táplálkozó független erkölcsének ellenségeit, a haladás akadályait. *Szacsuai Sándor*, a bécsi Magyar Kurir szerkesztője volt a lehangosabb rágalmazó. Vele szemben *Szaicz Leó* (1746—1792) szervitarendi szerzetes vette fel a harcot, aki alapos írói és tudós felkészültséggel, a meggyőződés erejével védte meg

a katolikus egyház hitelveit és intézményeit az aufkláristákkal szemben. Pázmány hagyományában gyökerező tiszta magyar nyelve, előadásának élénk fordulatossága és egyéni jellege a magyar próza fejlődéstörténetében is helyet biztosítanak számára.

Laczkovics János és *Martinovics Ignác* forradalmi iratai már szembetűnően mutatják a magyar jakobinusok céljait, a szabadság, egyenlőség, és népfeltség elvén felépítendő köztársaság megteremtését. Az államhatalom közbelépett és Martinovics Ignácot összeesküvő társaival együtt lefejezték. Azok az életrevaló eszmék, amelyek a felforgató szándékok mellett ebben a törekvésben felszínre kerültek, a nemzeti élet természetes fejlődése folyamán idővel megvalósultak. A francia irodalom erősebb hatását azonban azóta hosszú ideig nem érezte nemzeti irodalmunk.

4. §. A deákös irány. *Virág Benedek.*

Bessenyeivel egy időben, az ő példájától bátorítva néhány lelkes szerzetestanár az antik költői hagyományok követésére buzdult és klasszikus görög-római versformákban írt magyar verseket. A klasszikus versformák ritmusa a modern, de különösen a magyar fülre idegen; a hosszú és rövid szótagok váltakozására alapított verselés ellentétben áll a nemzeti formáinkban szokásos és a természetes hangsúlyt értékesítő verselés móddal. Merész lépés volt tehát ezektől a deákös költőktől, midőn nemzeti versformáinkat idegen technikával cserélték fel. A klasszikus verselésre Sylvester János XVI. századi kísérletei óta állandóan találunk példákat irodalmunkban, de a megújhódás korában felvirágzó deákös iskola ezektől függetlenül keletkezett. Az a latin irodalom, amelyet deákösaink kiaknáztak, nem annyira a római klasszikus irodalom, Vergilius, Horatius, Ovidius és az

elégiaírók költészete, mint inkább a XVIII. században különösen jezsuita írók műveiben felvirágozott újlatin barokk-irodalom. A római költészet mestereitől gondolatokat, hasonlatokat, szólamokat vettek át; újlatin mintáiktól megtanulták, hogyan lehet saját koruk érzéstartalmát, eszmevilágát az antik formákban kifejezni. Azokat a műfajokat és versformákat honosították meg a magyar irodalomban, amelyeket az újlatin költészet művelői kedveltek; azokat a fogásokat és különösen ékességeket használták, amelyekben ez a költészet bővelkedett. Elárasztották verseiket a klasszikus mitológia isteneivel, nimfákkal, dryadokkal és faunokkal, antik reminiscenciákkal, de ennek a sok ékességnek csak díszítő szerepe volt, nem állott szerves kapcsolatban a tartalommal, amely messze jár az antik szellemtől. A deákos irány kezdői nem is voltak igazi költői tehetségek, inkább a hazafias lelkesedés, a használni akarás készítette őket írásra, mint belső szükséglet. De érdemük, hogy a görög-római versformákat meghonosították irodalmunkban; új műfajokat műveltek: az ódát, elégiát, epigrammot és az antik formájú eposzt; nyelvünket tömörebbé és hajlékonyabbá tették, az erő és fenség irányában fejlesztették; klasszikus fordításaikkal feltárták a görög-római költészet kincseit és így az ízlést fejlesztették. Az ő úttörő munkásságuk nyomán haladtak tovább erősebb költői tehetségek, Virág Benedek és különösen Berzsenyi, aki a klasszikus ódát művészi fokra emelte és költészetében az antik szellemet meg a magyar érzésvilágot többször megkapó harmóniában olvasztotta össze.

A deákosok közül először *Baróti Szabó Dávid* (1739—1819) kassai jézustársasági tanár lépett a nyilvánosság elé 1777-ben *új mértékre vett külömb verseinek* gyűjteményével. Kötetének előszavában költői programot ad, prozódiai bevezetésében pedig verstechnikai útmutatás-

sal szolgál ; ezután következik három részre osztott versgyűjteménye. Az első részt a hexameterekben, a másodikat a distichonokban, a harmadikat a lírai formákban írt költemények foglalják el. Könyvének sikere fokozottabb tevékenységre serkentette és még néhány kötetre való ódát, elégiát, költői levelet, leíró költeményt, idillt, epigrammát, mondát, adomát és mesét írt. Leghosszabb munkája egy kis eposz : *A komáromi földindulás*, amely az 1763. évi komáromi földrengést az antik csodálatosnak szerepeltetésével énekli meg ; barokk színezetű kis eposzát telehinti Vergiliusnak, Ovidiusnak és Gyöngyösinek műveiből vett képekkel és szólamokkal. Költeményeinek legnagyobb része alkalmi jellegű. Legszebb közülük *Egy ledőlt diófához* című hazafias ódája ; a közélet romlottsága mély fájdalommal tölti el a hazájáért aggódó költőt és az ősi magyar átok, a pártviszály láttára szemléletes allegóriába rejti érzelmeit és ostromozza a haza legveszedelmesebb ellenségeit, ön fiait. Izlésének fogyatékossága és csekély költői tehetsége megakadályozta abban, hogy maradandó művészt alkosson, de fellépésének így is nagy a fejlődéstörténeti jelentősége. Eredeti nyelvtehetség ; nyelve színes, fordulatos, változatos, tele van szemenszedett magyaros fordulatokkal és népies szólamokkal ; merész inverziói, latinos szórendje miatt sokan gáncsolták, de lendületes és jellemző dikciója még Vörösmartyra is hatással volt. Első stílromantikusaink közé tartozik. Mint műfordító is kiválik ; irodalmunkban ő fordított először alaki és tartalmi tekintetben híven óklasszikai költeményeket. Átültette Horatius több ódáját, Vergilius tíz eklogáját és egész Aeneisét. Hosszú ideig ez volt az egyetlen fordítás, amely a nagy római epikust az eredetihez méltó hangon tolmácsolta.

Baróti Szabó fellépése után egy évvel jelentek meg *Révai Miklós* (1749—1807) kegyesrendi tanárnak, kora legnagyobb nyelvtudósának *Magyar alagyái* (1778),

amelyeket később *Elegyes versei* (1787) követtek. Költeményeit az érzés kimértsége, józan, okoskodó hang, biztos formaérzék és ügyes verselő készség jellemzik. A lelkesedés csak hazafias költeményeiben ragadja magával; elfogja az öröm, midőn a szent korona, a magyar alkotmány szimboluma, visszatér az országba és midőn újra a magyar ruha ékesíti a honfiakat és honleányokat. Az önkényuralom láttára keserű haraggal ostromozza azokat, akik békóba akarják verni a magyar szabadságot. Révai az antik versformákon kívül a nemzeti versidomot és a legmodernebb versnemet, a nyugateurópaiat is művelte. Ez utóbbi formában írta Anakreon hangulatát utánzó dalszerű rímes énekeit, amelyekkel a deák mértékektől idegenkedő magyar nőknek akart kedveskedni. Mint műfordító a római lírának legnagyobb mestereit vezette be irodalmunkba: Catullus, Ovidius, Propertius, Tibullus és Horatius műveiből fordított, de Sappho két énekét és Anakreon több dalát is tolmácsolta a görög költészetből, inkább tartalmi hűségre törekedve, mint formaira.

Legutoljára lépett fel a «klasszikai triász» harmadik tagja, *Kőszegi Rájnás József* (1741—1812) győri jezsuita tanár, aki *A magyar Helikonra vezető Kalauzban* (1781) eredeti és fordított lírai költeményeihez teljesen kidolgozott prozódiaát csatolt; különböző versformájú költeményes példái bemutatták az óklasszikai verselésnek csaknem valamennyi formáját. Őt is inkább tüzes magyar érzése ösztönözte munkára, mint igazi költői tehetség. Előbb kezdett verselni, mint két társa, de megvárta a kiadással a Horatius követelte kilenc évi próbaidőt és így a kezdet dicsősége Baróti nevéhez fűződött. Mind a három költő megállapította kiadványaiban a klasszikus mértékű magyar verselés elveit és szabályait. Rájnás Kalauzában megtámadta Baróti Szabó verseit és prozódiai elveit; szemére lobbantotta, hogy székely szülő-

földjének tájszólása szerint versel és latinossá teszi a magyar szórendet. Ez a támadás indította meg azt a heves tollharcot, amely *prozódiai harc* néven ismeretes és amelyben a két vitázó félen kívül mások is résztvettek. Révai Miklós Rájnis mellé állott, Baróti Szabót pedig Bacsányi János védelmezte. Az elvi természetű vitatkozás végül heves személyeskedéssé fajult, de hasznos eredménye is lett, mert szélesebb körben érdeklődést keltett az irodalom ügye iránt és segítette tisztázni a magyar költészetten több vitás kérdését. Rájnis szorgalmas műfordító is volt; Vergilius Eklogáit és Georgiconját nagy technikai készséggel és az eredeti értelemhez ragaszkodva ültette át magyar nyelvre.

A deákos iránynak első nagy költője *Virág Benedek* (1754—1830.) A zalamegyei Dióskálon született egyszerű jobbágycsaládból. A pálosrendbe lépett és szoros baráti viszonyban állott rendtársával, Ányos Pállal, akinek hatása alatt eleinte párosrímű alexandrinokat írt, de csakhamar Baróti Szabó Dávid latinos iránya vonzotta. Rendjének pécsi és székesfehérvári gimnáziumaiban tanított. Midőn II. József 1785-ben feloszlatta a pálosrendet, világi pap lett, de gimnáziumi tanári állásában továbbra is megmaradt. Gyenge egészsége miatt korán nyugalomba ment, Budára költözött és csekély nyugdíjából éldegélt szegényes lakásán, ahol sűrűn látogatták írói barátai: Vitkovics Mihály, Horvát István, Szemere Pál, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály; a régi írók és a fiatalok egyaránt tisztelték és szerették a «szent öreget», aki magányában nélkülözését és nyomorúságát felejtve fáradhatatlan kedvvel írta tüzes hazafiságú költeményeit és történeti munkáját. Egyhangú életének legkedvesebb órái voltak azok, amelyeket Vitkovics Mihály vendégszerető pesti házában töltött, ahol a magyar irodalomnak legkiválóbb alakjai szoktak időközönként találkozni. Ebben a meghitt társaságban

Virágot a figyelem és szeretet minden jelével elhalmozták. Hetvennyolc éves korában halt meg teljes szegénységben és elhagyatottságban. Egy jólelkű úriasszonynak, Ürményi József országbíró özvegyének költségén temették el.

Az antik méretű költeményeknek Virág Benedek szerzett igazi népszerűséget. Legkedveltebb műfaja az óda, leggyakoribb tárgya a hazafiság; lantjával végig kísért a XVIII. század végének hazafias mozgalmait. A nemzet lelke szólal meg költeményeiből, méltán nevezték őt a nemzeti lélek tüzes ébresztőjének. Majd a nemzet egyetemességéhez intézte szózatait és buzdításait, majd a közélet vezető férfait intette a nemzeti erények gyakorlására. Korholta az elpuhultságot és sürgette az erkölcsök megújulását, mint az ország jövődő boldogulásának biztos alapját. A hazafias ódákon kívül bölcselő tárgyuakat is írt, amelyekben különösen a barátságot és a függetlenséget dicsőíti. Episztoláit barátaihoz és jótavőihez intézte; néhány verses levele nemes tartalmával, a hazaszeretet, a nemzetért hozott áldozatok, az erény és jó hírnév magasztalásával, lendületes stílusával válik ki. Szatiráiban kevés az ötlet és a szellemesség. Epigrammákat, gnómákat és állatmeséket is írt. Leghíresebb költeményei: *A múzsához, Bátorítás, Változás, Egy hajóhoz*. Ódái eleinte külön lapokra nyomva terjedtek el az országban, de a század végén összegyűjtve is megjelentek. (*Virág Benedek poétai munkái*, 1799.)

Virág Benedek költői példaképe Horatius volt; eszméi, gondolatai, kifejezései gyakran emlékeztetnek mesterére, de amit átvett tőle, saját érzéseivel, gondolataival szötte át. Hangja egyszerű; előadásában erő és tömörség párosul, a fenséget is tudja éreztetni; stílusa hajlékony, de képzeletének nincs elég merész röpte; képei ma már színtelenek, nyelve megfakult. De a maguk korában újszerűen hatottak Virág költeményei, amelyek erkölcsi

tisztaságukkal, a bennük nyilatkozó józan életbölcsessel, rajongó hazaszeretettel igazi nevelő hatással voltak a nemzet közvéleményére. Horatius fordítása pedig, amelyen egy negyedszázadig dolgozott, ma sem avult el.

A történetírás terén is szerzett érdemeket Virág Benedek. Pray György és Katona István monumentális latin nyelvű munkáinak alapján a legrégibb időktől a mohácsi vészig összefoglalta a nemzet történetét. A *Magyar századok* (1808—1816) Tacitus magyar tanítványának mutatja; pártatlanul, részrehajlás nélkül kíván ítélkezni; stílusában klasszikus tömörségre törekszik. Hazafias szelleme, erkölcsi alapon álló kritikai felfogása hosszú ideig hatással volt történetíróinkra.

A deákos iránynak korcsajtása is támadt a *leoninizmus*ban, a hexameter és pentameter versközépi és versvégi rímeltetésében. Ennek a mesterkedő iránynak *Gyöngyössi János* a megindítója. Követője, *Édes Gergely* egyforma magánhangzókából álló párverseivel híressé vált. A fejlettebb ízlésű írók erősen támadták a mesterkedőket és így törekvéseiknek nem akadt folytatója.

A deákos költészet fejlődésének legmagasabb fokát Berzsenyi Dánielben érte el, akinek működését külön méltatjuk.

5. §. A magyaros irány.

A kor legnépszerűbb írói nem külföldi mintákat követtek, hanem a hazai irodalom hagyományaiba kapcsolódtak; tárgyban, szellemben és nyelvben konzervatív magyarok akartak maradni. Az epikában Gyöngyösitől, a lírában a kuruc költészettől és a népdalokból merítettek ösztönzést, a verselésben a Zrinyi-strófáért harcoltak. Kedvelt műfajuk a prózai és a verses elbeszélés. Lelkes, izzó hazafias szellem hatja át munkásságukat; a nemzeti hagyományok őrzésével, az idegen szokások

és szellem terjedésének ostromozásával akarnak használni a magyarságnak. Költészetük tele van időszerű politikai vonatkozással. Fontos kezdeményezése ennek az irány-
nak az anyagi néphagyomány iránt való érdeklődés,
amely a következő században nagy lendülettel megindul
néprajzi irodalomhoz vezet. Formai tekintetben érde-
mük a hangsúlyos magyar verselés ápolása, de népies
stílusuk művelt ízlés hiánygában sallangosságba fajult.

Dugonics András (1740—1818) lépett fel közülük elő-
ször. Kegyesrendi tanár volt, a maga korában nagyra-
becsült matematikus; több mint harminc évig működ-
ött Budán és Pesten az egyetem mennyiségtani tan-
székén. Gyöngyösi hatása alatt először Homeros és Ver-
gilius hőskölteményeit dolgozta át népies ízű, négyes-
rimű alexandrinokban. (*Trója veszedelme, Ulisszesz ka-
landjai.*) 1788-ban jelent meg történeti regénye, az
Etelka, amely óriási népszerűséget szerzett neki; mint
«az első eredeti magyar regény» szerzőjét ünnepelték
országszerte. Az *Etelka* megjelenése volt irodalmunk-
ban az első országos siker, amely az egész magyar olvasó-
közönséget megmozgatta. A regény cselekvénye költött,
képzelteti, kerete történeti; a honalapító Árpád vezér
idejében indul és Zsolt fejedelem uralkodása alatt vég-
ződik a történet. A daliás Etele beleszeret Gyula kapi-
tány leányába, Etelkába, akinek kezéért Zalánfi, a le-
győzött Zalán fejedelem fia is verseng. A tót származású
Róka cselszövényeivel sok bonyodalmat okoz, a szerel-
mesek súlyos megpróbáltatásokon vergődnek át, míg
végre egybekelhetnek. Rosszakaróik megbűnhődnek,
Rókát egyenesen nyársra húzzák. A látszatra ártatlan
szerelmes történet mögött politikai tendencia rejtőzik;
az író Árpád-korát festi, de igazában II. Józsefről és
környezetéről szól; hevesen ostromozza a németesítő új
rendszert, pellengérre állítja az uralkodó tanácsosait.
Izzó sovinizmusa magyarázza meg nagy hatását. Mert

művészi erényei nincsenek Dugonics regényének. A háttérül használt kort meghamisítja, első két fejedelműnket erőszakos zsarnokoknak festi, a történelem kútfőinek adatait nem használja fel. Technikájára és felfogására a skót Barklay latinnyelvű politikai regénye, az Argenis volt hatással, de a XVIII. századi másodrangú német heroikus regények indítékait is bőségesen kiaknáztta. Meseszövése, szerkezete érzelgős, jellemzése kezdetleges, nyelve keresetten népies, előadása közmondásokkal és kacskaringós szólamokkal terhelt. De fejlődéstörténeti jelentősége így is van; az *Etelka* indítja meg a regény műfajának magyarrá válását és példát ad arra, hogy a magyar történet milyen alkalmas kerete az elbeszélő műveknek. Gyarapította a magyar könyv iránt érdeklődő olvasóközönséget.

Első sikerének hatása alatt több regényt is írt Dugonics (*Az arany perecek, Cserei, Jolánka* stb.); fejlődés nincs bennük, fogyatkozásai egyre szembetűnőbbek. Valamennyi külföldi eredetiből való átdolgozás, de nyoma sincs bennük a teremtő képzeteknek.

A világi színészet megalakulása (1790) után a színpadon is ért el sikereket a népszerű piarista író. Történeti drámái jobbra német érzelgős drámák önkényes magyarosításai. (*Etelka Karjelben, Toldi Miklós, Kún László, Báthori Mária.*) Haláláig buzgón gyűjtötte népünk közmondásait (*Magyar példabeszédek és jeles mondások*) és mennyiségtani kézikönyvében (*Tudákosság könyvei*) sikeres kísérletet tett e tudomány szakmájának megmagyarosítására.

Dugonicséhoz hasonló siker kísérte az olasz származású, de tüzes magyar *Gvadányi József gróf* (1725–1801) költői működését, aki «amennyit áldozott Mársnak, annyit Apollónak». Résztvett Mária Terézia háborúiban és negyven évi katonai szolgálat után lovastábornoki ranggal vonult vissza szakolcai otthonába. Konzervatív gon-

dolzkodású, buzgó katolikus főúr, olvasmánya a Biblia és Kempis Tamás könyve, Krisztus követése; az ősök romlatlan erkölceinek magasztalója és védője. Írói mintaképe Gyöngyösi, akinél nagyobb költőt, véleménye szerint, nem szült magyar anya. «Az elaludt vérű magyar szívek felserkentésére és multságára» írta 1790-ben megjelent verses elbeszélését, *Egy falusi nótárius budai utazását*, négyesrímű tizenkettősökben. Egy halhatatlan alakot teremtett meg benne, aki majd mint komikus hős, majd mint élesszemű kritikus jelenik meg előttünk.

Zajtay István nagypeleskei jegyző Budára indul «more patrio» lóháton, hogy meglássa ős Budavárát és tanulmányozza a törvénykező táblák szisztémáját. Utközben sok kaland éri: bikák és juháskutyák kergetik, vasasnémetek megtáncoltatják, végül lovastul belezuhan a Csörsz árkába. Midőn viszontagságai után célhoz ér, keserves csalódás vár rá. Azt remélte, hogy őszi magyar városba jut és ehelyett csupa idegen szokást, nyelvet, viseletet talál. Felháborodásában kiáll a hajóhídra, az arra menőket megszólíttatja; alaposan megleckézteti a régi hagyományokkal nemtörődő, idegen ruhákon és erkölcsökön kapkodó gavallérokat és dámákat, és miután egy mulatságon is kiöntötte keserűségét, hátat fordít az idegen városnak és hazatér falujába, ahol nagy örömmel fogadják. A magyar vidéki és elnémetesedett városi élet képeinek szembeállításával hatásos leleményt értékesített Gvadányi; a komikus és humoros részletekben sok találó megfigyelés van. A művészi szerkezet, következetes jellemfejlés hiányát érezzük, de viszont előadásában nyilatkozik valami természetes elhithető képesség. Nyelve a latinos műveltségű nemesség prókatori és a nép zamatos nyelvének keveréke. Hasonló írói sajátosságok érvényesülnek párosrímű tizenkettősökben szerzett másik népszerű elbeszélésében, *Rontó Pál* (1793) kalandjainak leírásában. Itt is maradandó típust teremtett,

a szökött katonáét. Rontó Pál, a természetes eszű, vásott parasztfiú sok csínytevés után felcsap katonának. De a huszárok között sem javul meg, hanem annyi gázságot követ el, hogy szöknie kell. Lengyelországban beáll Benyovszki Móric csapatába és vele együtt bekalandozza a félvilágot, míg végre visszakerül hazájába. Előbbi elbeszéléséhez hasonlóan ebben is idegen ötleteket használ fel Gvadányi, de értékesíti egyéni tapasztalatait is a magyar paraszt gondolkodásának és a magyar katona életének hű ábrázolásában. Politikai és társadalmi nézeteit hirdeti egy verses röpiratában, az 1790-iki országgyűlés «satyrico-critice» való leírásában. A magyar nyelv, viselet és hadsereg érdekében szólal fel benne.

Demokratikus gondolat, a földművelő jobbágyság védelme szólal meg leplezett irányzatossággal *Fazekas Mihály* (1766—1828) népies elbeszélő költeményében, a *Ludas Matyi*ban (1815.) Szerzője Debrecenben élt, a gazdálkodás mellett a növénytan és a költészet érdekelte. *Füvészkönyve* a szakirodalom nyelvének magyarosodását segítette előbbre, tréfás kis eposza pedig a magyarosok között szokatlanul fejlett műérzékről tanuskodik. Hexameterekben írta, ami komikus ellentétben van a népies tartalommal és előadással, de a szokatlan forma sem lett akadálya az egyszerű nép körében való kedveltségének. Ludas Matyi, egy agyafurt jobbágysuhanc, ludat árul a döbrögi vásáron. Az erőszakos földesúr elhajtatja a libákat, a jószág árát kérő fiúnak pedig bottal fizet. Matyi azzal fenyegeti meg a földesurat, hogy a kölcsönt háromszor adja vissza neki és először ácsnak, másodszor orvosnak öltözve, végre pedig cselled eltávolítva az úr cselédeit, beváltja ígését. A lelemény nem eredeti, az európai közös mesekincsből vette Fazekas, de a kerek szerkezet, könnyedén folyó előadás, tiszta magyar nyelv az ő érdeme. Fazekas mértékes dalokat is írt. (*Hortobágyi dal*, *Nyári esti dal*.)

Pálczi Horváth Ádám (1760—1820), a törzsökös magyarságára büszke földbirtokos, Hunyadi János küzdelmeiről írt eposzával, a *Hunniassal* tette ismertté nevét. A négyrímű versekben folyó történetet nem tartja össze erős szerkezet, hiányzik belőle az igazi költőiség, hatását csak lelkesítő tárgyának köszönhetette. Feldolgozásában sajátosságosan vegyülnek a Vergiliustól, Voltairetól és Gyöngyösitől tanult elemek. Több egyéni vonás nyilatkozik lírájában. Buzgón gyűjtötte a régi magyar énekeket és a korabeli népdalokat dallamaikkal együtt és ezek hangja és ritmusa eredeti dalaiban is érezhető. (*Búsuljon a ló; Sári rózsám, hová mégy!*)

A magyarosok szellemében dolgozott *Kónyi János* őrmester, a fáradhatatlan fordító és *Szekér Joákim* (1752—1810) cisztercita, akinek kalandos utazási regénye, a *Magyar Robinson* (1808), a komáromi születésű, török fogságba esett Újvári kapitánynak és inasának, Miskeinek kalandjait beszéli el; ezek között különös helyet foglal el a kapitánynak és a tuniszi herceggkisasszonynak szerelme. Az elhitetésre az író nagy gondot fordít és a változatos, mozgalmas cselekvényt ügyes kézzel szövi. Stílusa egyszerű, természetes és folyamatos. Műfaji szempontból az az érdekessége, hogy a robinsonádok rendes anyagát összeolvasztja a régi heroikus regények indítkaival és a reális életfelfogással romantikus szellemet vegyít.

Erős szálak fűzik a magyaros irányhoz a kor két kiemelkedő költői egyéniségét, Csokonai Vitéz Mihályt és különösen Kisfaludy Sándort, akiknek pályáját alább méltatjuk.

6. §. A németes irány. Kármán József.

A német irodalom hatása szórványosan már Bessenyei, Ányos Pál, sőt a magyarosok munkáiban is jelentkezett. Igazi jelentőségre azonban az 1780-as évektől kezdve emelkedett; ebben az időben nagyobb számmal lépnek fel olyan írók, akik az egykorú német költészetben keresik mintáikat és szellemben, kifejezésben egyaránt szorosan kapcsolódnak hozzá. A németesek a magyar hangsúlyos verselés helyett a nyugateurópai rímes időmértékes verselést művelték és különösen a lírai műfajokat kedvelték. Szellemük sokoldalúbb, ízlésük fejlettebb, mint a többi irány követőié. Munkáikban a felvilágosodás eszméi vegyülnek az antik költészet gondolatvilágával, de a német szentimentalizmus és magyar népies vonások egyaránt megtalálhatók bennük. Lelkes hazafiak, de egyúttal művelt európaiak akarnak lenni. Tudatosan törekeshnek alkotásaikban a művészi szép kifejezésre; a forma választékosságát, csinoságát mindennél többre becsülik. Az esztétikai érték tudatos keresése jellemzi törekvéseiket. A költői dikciót és a szép-prozai stílust a kellem és báj irányában fejlesztik tovább.

Ez az irány *Ráday Gedeon gróf* (1713—1792) műveiben jelentkezik legkorábban. *Ráday* gazdag és művelt földesúr volt, az irodalom bőkezű pártfogója. Péceli kastélyának legféltettebb díszét alkotta híres könyvtára, amelyben a magyar irodalom minden termékét össze akarta gyűjteni; levelezésben állott a nevezetesebb magyar írókkal, buzdította őket és szívesen kölcsönzött nekik könyveket gyűjteményéből. Dalokat, epigrammákat, tanítókölteményeket és meséket írt, de irodalmi jelentőségét nem ezeknek köszöni, hanem annak a körülménynek, hogy ezekben a verselési gyakorlatokban és műfordító kísérleteiben jelenik meg először a rím és időmérték összekapcsolására való igyekezet. Fejlett mű-

ízlésére jellemző, hogy a Zrinyiász költői szépségeire ő hívta fel kortársai figyelmét akkor, midőn az irodalmi közvélemény Gyöngyösi Istvánt tartotta a legnagyobb magyar költőnek.

Nem az eredeti költeményei és jó verstechnikával készült műfordításai miatt érdemes az emlékezetre *Földi János* (1755—1801) debreceni orvos, a *Debreceni Grammatica* szerzője sem, hanem a nyugateurópai rímes-időmértékes versforma használata miatt, amelynek jogosultságát német esztétikusok nyomán elméletben is vitatta.

Az új verstechnika követői között korán kitűnt *Versegly Ferenc* (1757—1822) sokoldalú munkásságával. Versegly pálosrendi szerzetestanár volt, neves egyházi szónok. Rendjének feloszlata után Budán telepedett meg és az irodalomnak élt. Elkéseredésében egyre közelebbi viszonyba került a francia forradalmi eszmék magyar híveihez; terjesztette a forradalmi kátét, lefordította a Marseillaisét és résztvett a Martinovics-féle összeesküvésben. Ennek felfedezésekor halálra, majd kegyelemből fogságra ítélték. Közel kilenc esztendeig raboskodott Kufstein, Grác és Brünn börtöneiben, míg végre 1803-ban szabadon bocsátották. Állandó anyagi gondjai és keserves nélkülözései ellenére fáradhatatlan művelője lett újra a tudománynak és irodalomnak. Révai Miklóssal vívott nyelvészeti vitatkozásai országszerte érdeklődést keltettek. Szegényen és elhagyatva halt meg Budán 1822-ben.

Lírai költeményeiben részint a korabeli német költők, részben Horatius és Anakreon hatása alatt áll. Kevés eredetiség, de fejlett ritmikai érzék, ízlés és formai csínosság nyilatkozik dalaiban, hazafias ódáiban és bölcselő költeményeiben. (*Lilla, Búcsúzás, Klárikához, A ne-felejts.*) Lágyhangú dalai közül sokat meg is zenésített és ezek a dallammal együtt széles körben elterjedtek. Szatirikus verses elbeszélései (*Rikóti Mátyás,*

Szentesiné) idegen minták után készültek ; a finomabb elmesség és humor hiányát alantas komikummal igyekeznek pótolni. A *Rikóti Mátyás* éle a tehetségtelen versfaragók ellen irányul, *Szentesiné*nek pedig egy könnyen megvigasztalódó özvegy a hőse. Történeti regényei (*Almarék*, *Vak Béla*) német eredetiből magyar külsőségekkel felruházott fordítások, családi regényei (*Külneki Gilméta*, *Gróf Kaczaifalvi László*) ugyancsak németből való átdolgozások ; az idegen cselekvényt magyar földre, magyar viszonyok közé helyezi és hőseit hazai köntösbe öltözteti. Mint elbeszélő kora színvonalán sem áll Verseghy ; regényeiben a párbeszédek lassan perdülnek, az elbeszélés menete vontatott, hangja régies, színtelen és száraz. De ha nem eredetiek is ezek a regények, megvan az a műfaji jelentőségük, hogy a társadalmi és lélektani regénynek első példái irodalmunkban. Drámai átdolgozásokat is készített a német Kotzebue divatos darabjából és az esztétikát is művelte (*A muzsikáról*, *A magyar versnek különféle nemeiről*) ; verselméleti fejtegetéseiben a régimódú magyar rímeléssel szemben a rímes-időmértékes verselésért szállt síkra.

Kazinczy és barátai igen nagyra értékelték a korán elhunyt *Dayka Gábor* (1768—1796) költői tehetségét. Csalódásai, szerencsétlen házassága és betegsége lelkileg is beteggé, világfájdalmassá nevelték ezt a fiatal költőt, aki az érzelmes német költészetben, különösen Hölty lírájában hajlamának megfelelő mintákra talált. A lelki vívódások, a panaszos busongás, vigasztalhatatlan szenvedés énekesé lett. Érzelmes dalai, bánatos elégiái az átéltség igazságával ragadnak meg (*Titkos bú*, *A rettenetes éj*, *Kesergés*, *Az esztendő első napján*.) Szerelmes tárgyú, hazafias, bölcselő versei, alkalmi költeményei művészi ízlés, tudatos műgond nyomait viselik magukon ; forma és tartalom kellemes összhangba olvad. Verselő készségével is kitűnik ; párosrímű tizenkettősei, klasz-

szikus strófái és a leggyakrabban használt mértékes-rímes versformák egyaránt tanuskodnak készültségéről.

Mint a Martinovics-féle összeesküvés elítélte a kufsteini vár börtönében halt meg fiatalon a tehetséges *Szentjóni Szabó László*. (1767—1795.) Érzelmes, bánatos hangú lírája a német Musenalmanachok szentimentális költészetéből táplálkozik (*Sirhalom*), de néha a népies magyaros hang is megcsendül verseiben. *Az együgyű paraszt* című víg elbeszélése természetes, jóízű humorával ma is elevenen hat. Töredékben maradt történeti regényét (*Első Mária magyar királyné élete*) gazdag, széles alapon felépített és nagyjából hű korrajz, a szereplő személyek lelki életének bemutatására törekvés, de száraz, hideg és nehézkes stílus jellemzi. Sokáig népszerű volt a színpadon *Mátyás királyról* (1792) írt történeti drámája, amely a nagy uralkodó trónrajutásáról szól és a magyar király eszményképét akarja megrajzolni. A szegényes cselekvényű, nehézkesen kifejlesztett dráma szónokias hangú prózában készült és mint nemzeti tárgy feldolgozása, eredetiségre való törekvésével érdemel figyelmet az idegenből fordított és átdolgozott színdarabok virágzása korában.

A németes irányynak Kazinczy mellett vezető alakja volt egy ideig *Bacsányi János* (1763—1845). Életpályája nem alakult szerencsésen. Egyszerű iparos szülőktől származott, tanulmányai elvégzése után a kassai királyi kamaránál kapott hivatalt. Kazinczy Ferencsel és Baróti Szabó Dáviddal megalakította a Kassai Magyar Társaságot és folyóiratot is indítottak, a kassai Magyar Múzeumot, amelybe a legkülönbözőbb irányú magyar írók dolgoztak. A *Franciaországi változásokra* című forradalmi hangú költeménye miatt 1793-ban elveszítette állását. A következő évben a Martinovics-féle összeesküvésben való részesség gyanúja miatt pörbe fogták és önvédelme közben elárult forradalmi elveiért bebör-

tönözték. Kufsteinben együtt raboskodott Verseggyvel és Szentjóni Szabóval. Kiszabadulása után Bécsben telepedett le, feleségül vette Bamberg Gabriella német költőnőt és mint udvari fogalmazó nyugodtan élt mindaddig, míg Napoleon 1809-ben el nem foglalta Bécset. Ekkor a franciák szolgálatába állott; ő nézte át a magyar nemes-séghez intézett francia kiáltvány magyar fordítását és lázító részletekkel egészítette ki. A franciák elvonulása után Párizsba költözött és csak Napoleon bukása után került vissza Ausztriába; az osztrák hatóság Linzbe internálta és rendőri felügyelet alatt tartotta egész haláláig.

Bacsányi a kassai Magyar Múzeumban megjelent költeményeivel és cikkeivel vonta magára a figyelmet. Szerkesztői programjában a nemzeti nyelv és költészet megbecsülését és tudós társaság létesítésének szükségét hirdette. *A fordításról* írt dolgozata a műfordítás elveinek első rendszeres magyar összefoglalása; Gatterer német esztétikus nyomán készült és a magyar íróknál megszokott önkényes eljárással szemben felállította a fordítás hűségének követelményét. Ezen elv alapján kezdett Ossian fordításába, de ebből csak töredékek készültek el. Költői munkássága alkalmi versekkel és barátaihoz intézett verses levelekkel kezdődik, de szenvedélyes, komor egyéniségét hívebben fejezik ki politikai költeményei, amelyekkel új és szokatlan hangot ütött meg a magyar lírában. A francia forradalom eszméi magukkal ragadták; lelkesedéssel üdvözölte a párisi eseményeket, dicsőítette a forradalom vezéreit és lázadó hangon támadta a királyokat. Kufsteini rabságában írt elégiái már a megtört és szenvedő ember megható panaszai; tépelődő, meghasonlott lélek szól belőlük az érzés igazságával, a kifejezés megkapó erejével. (*Tünődés, A szenvedő, Egy szerencsétlen ifjú sírjánál, Gyötrődés.*)

A németes irányhoz tartozik a szépprózai stílusnak kiváló művelője, Kármán József. Losoncon született

1769-ben. A pesti és bécsi egyetemen végzett jogi tanulmányai közben nagy irodalmi műveltségre és széleskörű társadalmi összeköttetésekre tett szert. Megszerezte az ügyvédi oklevelet és 1791-ben Pesten telepedett meg. Tagja lett a szabadkőművesek páholyának és sűrűn látogatta az előkelők szalonjait. Beleznay Miklósné grófné otthona gyakori találkozóhelye volt a magyar íróknak; valószínűen az ő szalonjából indult ki az az eszme, hogy Pestet az irodalom középpontjává kell tenni. A grófné és még néhány pártfogója anyagi támogatásával 1794-ben Schedius Lajos egyetemi tanár és Pajor Gáspár orvosnövendék közreműködésével negyedéves folyóiratot indított, az *Urániát*, amellyel elsősorban a nőket akarta a magyar irodalomnak megnyerni. Vállalatából csak három kötet jelent meg; a folyóirat a közönség részvétlensége miatt már 1795 elején megszűnt. Kármán betegen vonult vissza Losoncra és még ugyanabban az évben meghalt.

Művei mind az *Urániában* jelentek meg. Legbecsesebb alkotása egy kis regény, a *Fanni hagyományai* (1794), egy szerelmes fiatal leány gyászos hervadásának napló- és levélalakba foglalt története, a szentimentális irodalomnak egyik legkiválóbb magyar hajtása. Meséje rendkívül egyszerű: az ábrándos Fanni rideg atyja és szívtelen mostohája körében szeretet és megértés nélkül nő fel. Megismerkedik egy vele rokonérzésű fiatalemberrel és olthatatlan szerelemre gyúladnak egymás iránt. A leány atyja nem adja beleegyezését egyesülésükhöz, mert Fanni nem kérdezte meg az ő akaratát. Az ifjút eltiltja házatól és ezzel összetöri a leány szívét. Fanni elhervad bánatában, testi-lelki kínjai felőrlik gyenge szervezetét. Halálos ágyán viszontlátja szerelmesét, aki megédesíti utolsó perceit és lezárja a boldogtalan leány szemét.

Irodalomtörténetünk hosszú ideig megtörtént valóságnak tartotta ezt a szomorú cselekvényt és az író

személyes élményét kereste mögötte ; ma már egészen kétségtelen, hogy a Fanni meséjét Kármán Goethe Werthere nyomán alkotta ; egyes fordulatokat, sőt egész részleteket átvett belőle, különösen a hangulat- és érzelemfestő szólamokat. De azért nem szolgai utánzója világhírű mintájának. Nála a főhős nem a férfiú, hanem a leány ; ez nagyon szerencsés gondolat volt Kármántól, mert regénye, mint a szentimentális regények általában, a gyengéd természetnek az erős érzelem okozta pusztulását rajzolja, ennek bemutatására pedig alkalmasabb az érzelmeinek élő nő, mint a férfi, akinek természetéhez nem illik az akarat nélküli érzélgés. A környezet is új a Fanniban ; a rideg apa, a szívtelen mostoha, a leány barátnői Kármán leleménye. Egészen sajátos magyar vonás a regényben, hogy nem társadalmi különbség, rang, vagyon választja el a szerelmeseket, hanem a családfői jogára kényes apa zsarnoksága.

A Fanni szerkezete egyszerűségében, áttekinthetőségében is művészi. Hősnőjének lelki világába beleírta magát és ennek a naív, érző léleknek bánatát, bizalmas vallomásait, titkos hervadását stílusosan tudja kifejezni. Előadása többször vét ugyan a helyes magyarság ellen, de stílusát meglepő hajlékonysággal és választékossággal alkalmazza elbeszélésének hangulatához. Érzelem- és természetfestő részleteiben vett át legtöbbet a Wertherből, de a beteglelkű férfiú érzelmeit nagy érzékkel alkalmazza a gyöngé nőre, finom tónusu tájképei pedig hangulatosan aláfestik az érzelmek hullámozását. A sovány mese, a férfinő alakjának elmosódottsága, az eredetiségnek kisebb foka ugyan csökkenti ennek a kis regénynek jelentőségét, de sok művészi vonása, különösen a gondos lélekelemzés és a maga korában kiemelkedő stílus elévülhetetlen érdeme az írónak.

Kármán többi munkáiban nem mutatkozik ilyen ügyes stilisztának. A *módi* című szatirikus rajzában egy köny-

nyelmű divathölgy életét mutatja be ; az *Új házasság levelei*-ben egy fiatal férj ajkára adja a jó feleség dicséretét. *A fejvesztés* történeti regénytörredék ; Hunyadi János korában meginduló cselekvénye csak a bonyodalom küszöbéig jut el. Alakjai inkább típusok, mint egyének, de híven tükröződik bennük a kor szelleme. A kis törredék stílusa ódonszerű, tudatos archaizáló törekvés mutatkozik benne.

Művelődési programot ad Kármán *A nemzet csinosodása* című tanulmányában, amelynek részleteiben Herder erős hatása látszik. A felvilágosodás szellemében a közboldogságot tüzi ki a nemzet céljául és ennek legfőbb eszközeül a tudományt tekinti. A közműveltség elterjedésére a nemzeti nyelvet tartja alkalmasnak. Józan önismerettel, ámitás nélkül keresi művelődési hajlamunk csekélységének okait. Szerinte a magyar klíma ellensége a tudományoknak ; külföldről hazajövő ifjaink itthon elparlagiasodnak ; a földművelő élet, vadászat, agarászat foglalja le minden idejüket és lassankint elzárkóznak minden kultúrától. A kivételnek szomorú a sorsa, társatlanná válik, nem értik meg, tehetsége a sivár környezetben elkallódik : Magyarország a tehetségek sírja. Kármán kikel azok ellen az írók ellen, akik a nemzet hiúságának hizelegnek, önhittségét fokozzák ahelyett, hogy önismeretre nevelnék ; olyan írókat kíván, akik hivatott vezérei a nemzetnek ; nem koldulnak idegen eszméket, hanem eredeti műveket írnak, a magyar föld és magyar faj erejét aknázzák ki. Ha kiműveljük nyelvünket és önálló nemzeti tudományosság hordozójává tesszük, akkor majd a külföld is tudomást vesz rólunk. Kármán értekezésének jelentősége az eredetiség programjának hirdetésében van ; az a gondolata, hogy az író a nemzeti művelődés irányításában vezéri szerepre van hivatva, Kazinczy pályájában és a reformkor nagy íróinak munkásságában meg is valósult.

7. §. *Kazinczy Ferenc és követői.*

Bessenyei gondolatát, a magyar irodalom és nemzeti-ség megújítását legnagyobb hatással *Kazinczy Ferenc* valósította meg a gyakorlatban a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik elején. Fiatalkorában a felvilágosodás lelkes híve, később a német irodalom rajongója volt; ennek mintájára kívánt nemzeti nyelvű, előkelő tartalmú magyar irodalmat teremteni. Mivel látta, hogy a modern emberi érzés- és gondolattartalom művészi kifejezésére a magyar nyelv milyen készületlen, szókészlete szűk, nyelvtana ingadozó, hiányos, stílári volta fejletlen, elhatározta, hogy életét a magyar nyelv és irodalom megújításának szenteli. A magyarság boldogulásának útját ő is, mint legtöbb kortársa, a művelődésben látta; elmaradottságunkat a nyugati kultúra beoltásával akarta gyógyítani; a magyar társadalmat európai színvonalú műveltségre szeretne volna emelni. De ez a cél — felfogása szerint — csak a nemzeti nyelv kiművelésével érhető el; a kor szellemi áramlatait, mozgató eszméit, kultúráját csak nemzeti nyelven lehet nagyobb közösség kincsévé tenni. Kazinczy tehát megindítja, vezeti, irányítja és szívós, kitartó izgatással, lelkesítéssel diadalra juttatja a legnagyobb forradalmat, amelyet a magyar nyelv évezredek óta folyamán átélt: a nyelvújítást. Ezen a megújított nyelven megtermékenyítette a magyarság eszme- és érzéstartalmát a világirodalom legjelesebb alkotásainak eszméivel: műfordításaiban megismertette nemzetét Shakespeare, Molière, Goethe, Lessing remekeivel. Irodalmi és művelődési programot hirdetett, pezsgő irodalmi életet teremtett; de még az ő élete folyamán a megújulás és haladás gondolata sokkal hatalmasabb lendületet vett, mint amilyenről a nagy irodalmi vezér álmodott: az irodalmi harcokból nagyarányú nemzeti mozgalom keletkezett, amelynek irá-

nyítását már a politika vette kezébe, hogy alkotmányos reformjaival megteremtse a modern Magyarországot. Az irodalom ettől az időtől kezdve nemzeti közügy, a politikai és társadalmi élet alakulásának egyik leghatalmasabb tényezője; hogy erre a nemzeti jelentőségre eljutott, az nem kis mértékben Kazinczy Ferenc érdeme.

Kazinczy a biharmegyei Érsemlyénben született 1759-ben református nemesi családból. Nyolc éves koráig anyai nagyatyjának, Bossányi Ferencnek nemesi portáján nevelkedett. Az elemi ismeretekre édesatyja otthon, az abaujmegyei Regmecen taníttatta; a Szentírás olvasásában és zsoltárok éneklésében nagy öröme telt a nyílt-eszű, fogékony lelkű fiúnak. A német nyelvet Késmárkon tanulta, majd a sárospataki református iskolába került, ahol tíz évet töltött; az iskolai tanulmányokon kívül szorgalmasan olvasta a főiskolai könyvtár köteteit, a római klasszikusokat, görög remekírókat s a magyar és német irodalom költőit. A magyar perrendtartást és törvénygyakorlatot neves ügyvédektől sajátította el Kassán, Eperjesen és Pesten, ahol Ráday Gedeonnal, Orczy Lőrincsel és más magyar írókkal és tudósokkal személyes ismeretséget kötött. Családja kívánságára vármegyei, majd állami szolgálatba lépett. II. József kinevezte a kassai tankerület elemi iskoláinak felügyelőjévé; előkelő állásában több mint négy évet töltött. Működésében távol állott a németesítő törekvésektől; hivatásból szolgált, hogy a nemzeti nyelv és művelődés ügyét az iskolákban előmozdítsa. Midőn 1791-ben felmentették állásától, visszavonult özvegy édesanyja házába. Segítségére volt a gazdálkodásban, résztvett a vármegyei közéletben, de idejének legnagyobb részét irodalmi munkássággal töltötte. Szerencsétlenségére belekeveredett a Martinovics-féle összeesküvésbe és 1794 végén fogságba került. Mivel bebizonyosodott, hogy olvasta a forradalmi kátét és az összeesküvésbe bele-

egyezett, fejvesztésre és vagyona elkobzására ítélték és csak nagy családi összeköttetése mentette meg a haláltól. Hetedfél évig szenvedett Brünn, Kufstein és Munkács várának börtöneiben ; rabságának napjait, amikor tehetett, írói foglalkozással, korábbi műveinek, fordításainak javíztatásával tette elviselhetővé ; midőn megtiltották neki az írószerek használatát, börtöne vasajtájának rozsdájából készített tintát, sőt vérével is irogatott. 1801-ben végre kegyelmet kapott és boldogan sietett édesanyjához Regmecre.

Kiszabadulása után lázas buzgalommal folytatta irodalmi tevékenységét. Fogsága csak növelte tekintélyét az írók körében, ami annál jobban esett neki, mivel családja rossz szemmel nézte, hogy nem vállal hivatalt, hanem irogatással tölti minden idejét és könyvekre költi vagyonát, pedig fogsága ugyis jelentékeny anyagi áldozatába került a családnak. Hogy a viszálkodásoknak elejét vegye, megházasodott és feleségével, Török Zsófia grófnővel 1806-ban a zemplénmegyei Bányácskára költözött, amelyet Széphalomnak nevezett el. A gazdálkodás mellett az irodalom foglalta el minden gondját. Széphalom egy negyedszázadon keresztül a magyar irodalomnak egyik középpontja lett. Anyagi nehézségei között idealizmusában és családi boldogságában találta meg a vigasztalást. Hívó és emberszerető, minden szépért rajongó lélek volt ; protestáns vallása ellenére nagy fogékonysággal látta meg a katolicizmusban rejlő szépséget, és egyik legeszményibb barátsága katolikus paphoz, Guzmics Izidor bencés apáthoz kapcsolódik. De levelezésben állott korának majdnem minden magyar írójával ; lelkesítette, irányította, bírálta őket. Tekintélye folyton növekedett ; a nyelvújítási harc ugyan sok ellenséget szerzett neki, de kitartásával végre is diadalra juttatta törekvéseit. Széphalomról többször meglátogatta Pestet, ahol az írók mindig lelkes ünnepléssel

fogadták. Részvett a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályait készítő bizottság munkálataiban és rendszeres tagja lett a nyelv- és széptudományi osztálynak. Élete végén meglátogatta Pannonhalmán Guzmics Izidort, megírta úti élményeit és a legjobb egészségben sietett vissza családjához, de a Felvidéken kitört kolera-járvány őt is elérte és 1831-ben hetvenkét éves korában elragadta az élők sorából. Özvegyét hét gyermekével nagy szegénységben hagyta hátra: az Akadémia tagjai gondoskodtak segélyezésükről. Kazinczy születésének százados évfordulóját az önkényuralom idején nagy fénnel ülte meg az ország; mauzoleumot építettek, érmeiket verettek, szobrokat emeltek emlékezetére.

Kazinczy írói hajlama már sárospataki diák korában megnyilatkozott. Első munkája egy kis földrajz volt, *Magyarország geográfiája* (1775), amelyet Bessenyei György német novellájának fordítása követett: *Az amerikai Podocz és Kazimir megtérése.* (1776.) Erről a kísérletéről Bessenyeinek is beszámolt, aki válaszában megdicsérte és további munkásságra buzdította. Még nagyobb hatással volt írói fejlődésére Báróczi Sándor Marmontelfordítása és Baróti Szabó Dávid verses kötete. Báróczi stílusát igyekezett elsajátítani, az ő írói koszorújára törekedett. Baróti Szabó barátságába fogadta és azt szerette volna, ha fiatal író társa is a deákos verselést műveli; írói irányuk hamarosan különvált, de barátságuk megmaradt.

Első szerény sikerei nagyobb feladatok megoldására bátorították. Gessner Salamon svájci német író érzelmes idilljei és pásztorjátékai, amelyekkel írójuk páratlan sikert ért el az európai irodalomban, ugyancsak próbára tették Kazinczy tehetségét. Évekig javította, csiszolta, ismételten átdolgozta kéziratát, míg végre 1788-ban *Gessner idylliumi* címmel kinyomatta. Könyvével megalapozta hírnevét; az ismertebb magyar írók magasz-

taló levelekkel üdvözölték és mesterműnek ismerték el fordítását, amely a prózában írt német eredetinek még ritmikus lebegését is igyekezett utánozni. Még nagyobb hatást keltett a következő évben kiadott regénye: *Bácsmegyeinek összeszedett levelei*, amelyben egy Werthert utánzó német regényt dolgozott át úgy, hogy a cselekvényt megtartotta, de magyar földre, hazai viszonyok közé helyezte s pontosan helyhez és időhöz kötötte. Egy érzékeny szívű ifjúnak levelekbe foglalt szerelmi valomásait tartalmazza a regény. A kor hangulata volt a szentimentalizmus, hozzánk is eljutott már időközben s a Bácsmegyeinek nagy része lett abban, hogy uralma nálunk is megerősödött egy időre.

Midőn így Kazinczy nevet és tekintélyt vívott ki az írók és a nagyközönség körében, elhatározta, hogy folyóiratot indít és abban közös munkára egyesíti a tehetségesebb írókat. 1787-ben Baróti Szabó Dávid és Bacsányi János társaságában megindította az első magyar szépirodalmi és esztétikai folyóiratot, a kassai Magyar Múzeumot, 1790-ben pedig a maga szerkesztésében a kassai Orpheust. Mindkét folyóirat rövid életű volt a pártolás hiánya miatt és Helikoni Virágok címmel közrebocsátott költői almanachja is mindjárt az első számmal megakadt. Annál nagyobb feltűnést keltettek fordításai. Az első magyar színjátszó társaság számára, amelynek megteremtése érdekében sokat fáradozott, és amely 1790-ben Pesten kezdte meg működését, egész sereg színdarabot dolgozott át németből és franciából. Lessing, Goethe, Schiller, Molière, Metastasio, Shakespeare drámái mellett Herder, Wieland és Weber néhány szebb prózai művét is lefordította. A fogságból való kiszabadulása után kinyomatta *Marmontelnek szívképző regéit* (1808) és *Herceg Rochefoucaulnak maximáit* (1810), majd *Munkái* kilenc kötetét. (1814—1816.) Ez utóbbi gyűjtemény Goethe (Testvérek, Clavigo, Egmont, Római Carneval), Herder

(Paramythionok), Wieland, Lessing (mesék), Gessner, Weber (Vak lantos), Osszián, Marmontel, Sterne, Brydon munkáiból készített fordításait foglalja magában. Példákat akart bennük nyújtani a művészi fordításra, a nyelvet gazdagítani és a közönség ízlését nevelni; meggyőződése szerint nagyobb haszna van az irodalomnak az idegen remekművek művészi fordításából, mint a középszerű eredetiekből. Mivel az idegen munkák stílusának minden szépségét árnyalati finomságaival együtt igyekezett visszatükröztetni, változatosabbá, színesebbé és hajlékonyabbá tette a magyar szépprózát. A meglevő szókincs és szólásformák természetesen nem mindig szolgáltatott elégséges eszközt művészi céljainak megvalósíthatására, kénytelen volt újítani. Ebben Kazinczy nagy merészséggel és önkénnyel járt el. «A szép-író — úgymond — nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetét segítheti, az neki minden szabad, akár engedi a grammatika és szokás, akár nem... Az író parancsolja, hogy úgy legyen és úgy lesz.» Sőt szerinte «a nyelvrontás is tiszteletes, ha szépet, jót ad».

A szándékos szóalkotásnak nyomait a régi magyar irodalomban is megtaláljuk. Korábbi szórványos példákat mellőzve, csak Faludi Ferencet említjük, akit azonban helyes nyelvérzéke visszatartott a túlzásoktól. A felvilágosodás korának írói már nagyon érezték nyelvünk szókincsének szegénységét és szükségesnek látták az újítást; Dugonics András, Baróti Szabó Dávid, de különösen Barcafalvi Szabó Dávid, Helmezy Mihály és Bugát Pál tömegesen alkották az új szavakat, amelyek azonban sokszor nem a magyar nyelv szellemében készültek és sértették a helyes nyelvérzéket. Kazinczy már felépése elején is az újító irányhoz csatlakozott; fogsága alatt sokat foglalkozott a latin, német és francia nyelvújítással és kiszabadulása után teljes erővel hozzáfogott

a nyelv fejlesztéséhez. Elveit leveleiben igyekezett népszerűsíteni, fordításaiban pedig gyakorlatilag is érvényesítette őket. Újításai az írók egy részében nagy felháborodást keltettek, úgyhogy csakhamar két párt sorakozott egymás ellen: a *neológusok*, Kazinczy hívei és az *orthológusok*, a nyelvhelyesség védői, Kazinczy ellenfelei. Az újítókhoz tartoznak Kölcsey Ferenc, Szemere Pál, Vitkovics Mihály, Kis János; az orthológusokhoz Pálóczi Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor, Pázmándi Horváth Endre és Versegly Ferenc. Kazinczy, hogy a két pártot tanulságos tollharcba bonyolítsa, nyíltan síkra szállott az orthológusok ellen. Vitkovics Mihályhoz írt költői levelében és a *Tövises és virágok* (1811) című epigramma-gyűjteményében pellengére állította és csipős hangon támadta őket, mint a nyugati műveltség és a nyelvújítás ellenségeit. Az orthológusok a *Mondolat* (1813) című gúnyolódó irattal válaszoltak. Ennek szerzője Szentgyörgyi József debreceni orvos volt, aki Barcafalvi Szabó Dávidot és a túlzó nyelvújítókat akarta vele nevetségessé tenni; Kazinczyra nem is gondolt. A kéziratban elterjedt kis füzet Veszprémbe, a dunántúli orthológusok fészkebe is elkerült, Somogyi Gedeon veszprémmegyei esküdt kibővítette, megtoldotta Kazinczyt gúnyoló részletekkel és kinyomatta. A *Mondolat* a nyelvújítók rosszul képzett szavainak és mesterkélt kifejezéseinek kiélezésével akarta bebizonyítani, milyen kárhozatos a neológusok munkája. Kazinczy és hívei nagy felháborodással lapozták a kötetet; Szemere Pál és Kölcsey vállalkoztak a válaszadásra és megírták a *Feleletet* (1815), amelyben ugyancsak erősen vágtak végig a *Mondolat* szerzőin és terjesztőin. Szellemesen gúnyolták a maradi írók ízlésének durvaságát, esetlen stílusukat és műveletlenségüket. A küzdelem még folytatódott, de lassankint vesztett élességéből. Kazinczy *Az orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) című értekezésében még

egyszer összefoglalta elveit és bebizonyította, hogy a nyelvújításra elkerülhetetlen szüksége volt a nemzetnek. A fiatalabb írók már mind az ő felfogását vallották és résztvettek a szóalkotás munkájában; Vörösmarty költészetében pedig diadalra jutott a nyelvújítás és Kazinczy mozgalma céljához ért.

A nyelvújítók, különösen eleinte, sokat ártottak nyelvünknek. Idegen mondatszerkezeteket és szólásokat, németes szenvedő igealakokat használtak; helytelenül képeztek új szavakat és alkottak szóösszetételeket. Idegen szavakat honosítottak meg. De viszont helyes eljárással is bőven gazdagították az irodalmi nyelvet: régi szavak felújításával, tájszavakkal, helyes szóösszetételekkel és szabályos képzővel alkotott új szavakkal. A helytelenül alkotott szavak egy része nem is került bele az élő nyelvbe, de sokat közülük elfogadott és szentesített a közszokás. Ezeket ma már nem ütközik meg nyelvérzékünk, az irodalmi és a köznyelvnek szerves elemeivé váltak. A nyelvújítóknak elvülhetetlen érdeme, hogy munkásságukkal szebbé és gazdagabbá tették nyelvünket; színessé, hajlékonyá és kifejezővé a stílust. Kazinczy később maga is elismerte azokat a tévedéseket, amelyeket a nyelvújítási mozgalomban elkövetett, de viszont joggal mutathatott rá az elért nagy eredményekre, amelyek megbocsáthatóvá teszik túlzásait.

Kazinczy eredeti prózai munkáiban épen úgy kora egyik legkiválóbb stílusművészenek mutatkozik, mint műfordításaiban. Míg a régi magyar próza stílusát az erő jellemzi, Kazinczy hajlékonyságra és könnyed kecses-ségre törekszik, kellemet igyekszik adni előadásának. Írt kritikai cikkeket, útleírásokat, életrajzokat, önéletrajzi dolgozatokat és irodalmi műfajjá fejlesztett leveleket. Bírálati, amelyek újságokban és folyóiratokban jelentek meg, nem voltak népszerűek, mert az akkori írók idegenkedtek a kritikától. *A magyar literatura törté-*

netei (1814) című dolgozata irodalmunk fejlődését vázolja a legrégibb időktől saját koráig. Útleírásaiban finom megfigyeléseivel és hangjának változatosságával köti le az olvasó érdeklődését ; az *Erdélyi levelekben* 1816 nyarán lett erdélyi körútjának élményeit örökíti meg. *Pannonhalmi útja* pedig Guzmics Izidor otthonában töltött kellemes óráiról számol be. Ezek a művei az első magyar utirajzok, amelyek művészi igénnyel készültek. Életrajzi vázlatok és jellemképek, amelyeket történelmünk néhány nagy alakjáról és korának íróiról készített (*Magyar Pantheon*), értékes adatokat őriztek meg és felkeltették az érdeklődést az irodalom munkásai iránt. Önéletrajzában (*Pályám emlékezete*) nemcsak emberi és írói fejlődését írja meg, hanem bemutatja a kor irodalmi és művelődési viszonyainak legjellemzőbb mozzanatait is. Feljegyzései 1804-ig terjednek, de fogságáról, kiszabadulásáról és az utána következő néhány évről már csak töredékeket ad.

Egyénisége legközvetlenebbül és legjellemzőbben *leveleiben* nyilatkozik meg. Ezekben izgatott, lelkesített az irodalmi nyelv és az ízlés fejlesztésének kérdései iránt ; leveleivel teremtette meg az irodalom munkásai között azt az állandó kapcsolatot, amelynek nyomában virágzó irodalmi élet bontakozott ki. Levelezésével pótolta a folyóiratok és irodalmi egyesületek hiányait. A kezdő tehetségeket az ő elismerése avatta íróvá, az idősebbek tőle nyertek ösztönzést és buzdítást a további munkára. Magánéletének minden mozzanatát, a politika időszerű kérdéseiről való nézeteit, írókról és műveikről vallott felfogását egyaránt feltárja bizalmas barátai előtt. Így akaratlanul elárulja hibáit és gyengeségeit is ; közlékeny és őszinte, mint a gyermek, hiú a dicséretre és örül az elismerésnek. Nem anyagi érdekből dolgozik, ez a vonás teljesen hiányzik egyéniségéből, hanem a hírnévért, az utókor hálájáért, a halhatatlanságért, a jóbarátok sze-

retetéért és dícséretéért. A szép iránt való rajongó lelkesedése mellett hazafisága is megnyilatkozik leveleiben. Olvasottsága, irodalmi és esztétikai műveltsége lépten-nyomon kitűnik soraiból; kultúrájának egyetemessége tekintetében korának egyik magyar írója sem mulja őt felül. Kritikai megjegyzéseit, amelyekkel íróársainak munkásságát kíséri, sokszor megtéveszti a rokonérzés vagy az elfogultság; de mindig szívesebben dícsér, mint gáncsol és nincs nagyobb öröme, mint ha egy új tehetség felfedezéséről adhat számot. Minden megnyilatkozását érdekessé teszi leveleinek előadása; behizelgő hangon, kellemes, választékos stílusban, kecses eleganciával, tudatos műgonddal ír, úgyhogy levelei művésziességükkel méltán sorakoznak a külföld nagy levélíróinak művei mellé. Összegyűjtésük és kiadásuk jórészt Váczy János érdeme, aki több, mint húsz kötetben bocsátotta közre ezeket a kortörténeti szempontból is megbecsülhetetlen értékű leveleket.

Eredeti költeményt aránylag keveset írt. Mintái Horatius, a német szentimentális költők és különösen Goethe. A napoleoni háborúk után Európa művészetében uralkodó hellenizmus vagy újklasszicizmus német közvetítéssel Kazinczy lírájában honosodott meg nálunk; ezt az irányt az eszményiség, az általános emberinek kultusza jellemzi, formai tekintetben csiszoltság és választékosság. Kazinczy a kifejezésben következetesen ragaszkodik a nyugateurópai versformákhoz és csak kivételesen használja a nemzetit. Eszméi a szerelem, családi boldogság, életének szenvedései, a vallás és ritkábban a hazafiság. (*A szabad Erdély.*) Hangja érzelmes, szelíd, kimért, az erősebb szenvedély heve hiányzik lírájából. A népiességet kerüli; szerinte a költészet élvezése csak a kiválasztottak kis seregének való. Érzelmeit is arisztokratikus tartózkodással, nem pillanatnyi frissességükben, hanem mintegy lehűtve és megtisztítva fejezi ki,

s ennek folytán sokszor elveszítik életszerűségüket és elmosódottá, színtelenné válnak. A legnehezebb lírai formák egyikét, a szonettet, az ő buzdítása és példája nyomán kezdték művelni költőink. Kazinczy maga nyolc szonettet írt, amelyekben kortársai a magyar nyelv hajlíthatóságának diadalát ünnepelték; ma már csak fejlődéstörténeti értékük van; érezzük rajtuk, milyen nehézségekkel küzdött a költő, míg érzéseit ebbe a mesterként művészi formába tudta szorítani. (*Az én boldogítóm, A szonett muzsája, A sajka.*) Becsesebbek epigrammái és episztolái. Korának legszellemesebb epigrammáírója; e műfajnak mind a három ágát, a lírai, szatirikus és tanító jellegűt egyaránt művelte. A *Tövisék és virágok* című gyűjteményének csípős és elmés, rejtett célzásokban gazdag epigrammáit hatásban nem multa felül azóta egy írónk sem, bár a személyes vonatkozások ismerete és a klasszikus kor mitológiájában és régiség-tanában való jártasság nélkül alig érthetők ezek a kis költemények. Költői leveleiben viszont igyekszik elkerülni a személyes vonatkozásokat és elvi, eszmei magaslatra törekszik. Horatius a mintaképe, de Klopstock és Voltaire episztolái is hatással voltak rá. Míg a *Berzsenyihez* és *Vitkovics*hoz intézett leveleiben esztétikai, verselési és nyelvészeti felfogását fejtegeti, többi episztolájában életbölcselete, családi boldogsága és jóbarátai iránt való önzetlen szeretete nyilatkozik meg választékosan gondos formában, ötletes és fordulatos előadásban, finoman csiszolt nyelven.

Kazinczy költői irányához, esztétikai felfogásához és nyelvújító törekvéseihez sokan csatlakoztak. Egyik leg-hívebb követője *Kis János* (1770—1846) soproni evangélikus lelkész, akinek kétkötetes *Emlékezései* nemcsak írójuk lelki világát tárják fel, hanem Kazinczyval folytatott levelezésével együtt a kor írói törekvéseihez és a régi magyar élet ismeretéhez is érdekes adalékokat

nyujtanak. Kis János egyike legszorgalmasabb műfordítóinknak; a görög-római klasszikusok remekeiből és a korabeli francia, német és angol írók műveiből is sokat átültetett magyarra. Lírájában teljesen német hatás alatt áll; dalai, ódái, elégiái és episztolái inkább utánköltések, mint eredeti alkotások. — *Szemere Pál* (1785—1861) az *Élet és Literatura* és a *Muzáron* című tudományos, szépirodalmi és kritikai folyóiratok szerkesztője, Kazinczy körének egyik legképzettebb esztétikusa, műbírálatával és fordításaival tűnt ki. Szerencsés szóalkotásai nagy szolgálatot tettek a nyelvújítás ügyének. Kölcsyvel együtt ő írta meg a Feleletet a Mondolatra. Mint lírikus, hat szonettjével szerzett nagy elismerést; ezeket a személytelen, elvont, élettelen eszméket és érzéseket tolmácsoló költeményeket formai csiszoltságuk, verstechnikai virtuozitásuk miatt kortársai nem győzték eléggé magasztalni. Körner német költő Zrinyi-tragédiájának jambusos fordításával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy drámaíróink a jambusos formát megkedvelték. — *Vitkovics Mihály* (1778—1829) a szerb származású, de tüzes magyarrá lett budapesti ügyvéd, a magyar és szerb népköltés hangját utánzó népdalaival egyike a magyar népies irányú műköltészet úttörőinek. Epigrammaiban nyugodt, józan életbölcselet és tiszta erkölcsi felfogás nyilatkozik. Meséi leleményben, ötletességben és változatosságban nem érik ugyan el Fáy András meséit, de a műfaj stílusát előzőinél magasabb fokra fejlesztette. Kármán Fannijának hatása alatt írt érzelmes levélregénye (*A költő regénye*) valóban megtörtént szerelmi élményeit beszéli el, a részletekben is ragaszkodva a valósághoz minden költői alakítás nélkül. Vitkovicsnak az irodalmi élet fejlődésében is nagy érdemei vannak. Vendégszerető házában gyakran találkoztak a pesti és vidékről felrándult írók és vidám poharazás közben megvitatták a nyelvújítás, könyvkiadás és a politika kérdéseit. —

Szentmiklóssy Alajos (1793—1849) az egykorú folyóiratok és évkönyvek legszorgalmasabb munkatársai közé tartozott; dalai, elbeszélései és műfordításai kevesebb figyelmet keltettek, mint elmés epigrammái és tanítómeséi, amelyek műfajuk értékesebb darabjai közé számíthatók.

Kazinczy támogatásával kezdte pályáját *Döbrentei Gábor* (1785—1851), aki azonban nem annyira költői és írói hivatottságával lett számottevő tényezője az irodalomnak és a közéletnek, hanem mérhetetlen becsvágyával és szívós akaraterével, amely az érvényesülés eszközeiben nem nagyon válogatott. Kazinczy ajánlására özvegy gróf Gyulai Ferencné fiának nevelője lett Erdélyben és mint ilyen nagy összeköttetéseket szerzett főúri körökben, amelyeknek hathatós támogatását ügyesen tudta felhasználni. 1814-ben megindította és négy évig szerkesztette az *Erdélyi Múzeumot*, amely a maga idejében Magyarországnak egyetlen szépirodalmi, esztétikai és tudományos folyóirata volt. Sokat fáradozott egy erdélyi magyar tudós társaság szervezése érdekében; a társaság Marosvásárhelyt meg is alakult, de a királyi megerősítés késése miatt nem kezdhetette meg működését. Pártfogói segítségével, akik közé maga Széchenyi István gróf is tartozott, ő lett a Magyar Tudományos Akadémia első titkára; ebből az állásából azonban a tehetségesebb írók, különösen a fiatalok, akik haragudtak rá fölényes és büszke modora miatt, ötévi küzdelem után kibuktatták. E kudarca ellenére is fáradhatatlan munkása maradt a tudománynak és irodalomnak. Nagy esztétikai készséggel rendelkezett, ez irányú dolgozataiban, különösen a drámaírás elméletéről szóló fejtegetéseiben, amelyek az Erdélyi Múzeumban jelentek meg, sok helyes elvet állapít meg, de új költői alkotások megítélésében, nem mindig szerencsés; folyóiratának drámai pályázatán Katona Bánk bánjának értékét nem vette észre. Eszté-

तिकai felfogására egyébként Kazinczy gondolkodása hatott irányítóan. Dolgozatainak feltűnő fogyatkozása mesterként, körmönfont stílusa, amellyel sokszor egészen homályba borítja mondanivalóját. Tudomány- és irodalompolitikai működésén, esztétikai dolgozatain kívül nyelvészeti munkássága is figyelmet érdemel; szorgalmasan gyűjtötte és magyarázta nyelvemlékeinket. Kutatásainak eredményét a *Régi magyar nyelvemlékek* (1838—1846) négy kötetében bocsátotta közre. Mint költő, lírai műfajokkal és hőskölteményekkel kísérletezett, amelyekben Kazinczy németes irányának hatása mesterként keveredik óklasszikai reminiscenciákkal. Nehézkes nyelvű, eredeti egyéniség nélkül szükölködő költeményei megjelenésük idején sem keltettek figyelmet.

8. §. Csokonai Vitéz Mihály.

A felújulás korának sokféle irodalmi ízlése eredeti talentumnak gazdag fogékonyságával találkozott *Csokonai Vitéz Mihály* költészetében. Csokonai Balassa Bálinttól Vörösmartyig a legnagyobb magyar lírikus, a komikus eposznak pedig nálunk Arany János mellett legkiválóbb művelője.

Rövid élete a küzdelmek, szenvedések és csalódások folytonos láncolata. 1773-ban született Debrecenben; atyját, aki sebészorvos volt, korán elvesztette és özvegy édesanyjával szükös anyagi körülmények között élt. A debreceni református kollégiumban nagy műveltségre és nyelvismeretre tett szert; odaadással mélyedt nemcsak a hazai, hanem az olasz, francia és német irodalom olvasásába. Költői tehetsége már a kollégium falai között jelentkezett; levelezésbe került Kazinczyval és munkatársa lett Kármán Urániájának. Lírai költeményeken kívül drámákat és elbeszélő költeményeket is írogatott. Az intézetben uralkodó fegyelem azonban nem felelt

meg szabadságra és önállóságra törő egyéniségének és midőn ismételten összeütközésbe került elöljáróival, 1795-ben kizárták a kollégiumból. Sárospatakra ment jogot tanulni, de ettől is elment a kedve és a következő év nyarán Pozsonyba indult, hogy kiadót keressen költői munkáinak. Épen akkor ülésezett ott az 1796-iki országgyűlés; Csokonai *Diétai Magyar Múzsza* címen lapot indított, amelyben nagyobbrészt saját ifjúkori verseit közölte. Szépirodalmi lapja azonban a pártolás hiánya miatt csakhamar megszűnt. Reményében csalódva vándorútra kelt; egyideig Bicskén, majd Komáromban tartózkodott, ahol szerelemre gyulladt egy vagyonos gabonakereskedő leánya, Vajda Juliánna iránt. Választottját Lilla néven dicsőítette költeményeiben. A leány viszonozta érzelmeit, titokban el is jegyezték egymást, de gazdag szülei hallani sem akartak arról, hogy leányukat az állás nélkül tengődő vándorköltő vegye feleségül. Míg Csokonai megélhetés után járt, elhidegítették tőle Lillája szívét és máshoz adták őt nőül. Csokonai fájdalmas elégiákban sírta ki bánatát és elkeseredve folytatta barangolásait a dunántúli tájakon; egyik nemesházból és papi hajlékból a másikba ment; kérvényeket és verseket írt adakozóbb főurakhoz és mágnásasszonyokhoz, hogy pénzt szerezzen tőlük munkái kinyomtatására. 1799-ben ismerősei támogatásával helyettes tanár lett a csurgói református gimnáziumban, de már a következő év tavaszán el kellett hagynia állását. A hat esztendeig tartó hányódásba beleúna, zsebében az időközben elkészült Dorottya kéziratával Debrecenbe indult. A hosszú utat nagyobbára gyalog tette meg. 1800-tól kezdve özvegy anyjának debreceni házában élt. Utolsó éveiben nagy csapások érték: öccse meghalt, házacskájuk tűzvész martaléka lett, gyenge szervezetét tüdőbaj támadta meg, munkáit, amelyekről hírt és dicsőséget várt, nem tudta kinyomtatni. Mégis szakadatlanul dolgozott és egy Árpád-

ról szóló nagy hősköltemény írásába is belekezdett. 1804-ben Rhédey Lajos gróf feleségének temetésén meghült, tüdőgyulladásba esett és a következő év első hónapjában alig harminckétéves korában meghalt.

Csokonai a leggazdagabb magyar szellemek egyike; költői tehetségét sokoldalú tanulmánnyal fejlesztette; esztétikai érdeklődés, fejlett ízlés és tudós hajlam egyesült benne eleven és sokszínű érzelmvilággal. Egyéniségében ellentétes sajátságok találkoznak: mély érzelem és kedves felszínesség, ódai lendület és rokokó játszi-ság, könnyen felvillanó reménység és mindenről lemondó lehangoltság, bohém könnyelműség és odaadó áhítózás a bölcsesség után, vaskos humor és finom érzékiség, naiv természetesség és tudós irodalmiság. Tehetsége érzetében jogot formál a halhatatlansághoz, de hogy megélhessen, kénytelen alkalmazkodni, kérni, hajlongani és megalázkodni. Elemében érzi magát, midőn mint tudós az élet és irodalom nagy problémáiba merül, de ugyancsak ott-hon van a vidám, gondtalan társaságban is, ahol mulathat és mulattathat, pajkos tréfákat vagy gáláns bókokat mondhat. Egyéniségének ez az eredeti sokoldalúsága, változatos megpróbáltatásokkal teli élete és olvasmányai jelentkeznek költészetében.

Csokonai írói fejlődésére az idegen irodalmak közül különösen a görög, német és olasz volt hatással. Anakreoni dalai és bordalai a görög költészet tanulmányát mutatják. A németek közül Bürger, Kleist, Gessner és a szentimentális líra éreztette rá hatását. Az olasz rokokó irány jellemző vonásai is jelentkeznek nála. Ilyenek: az erős dalszerűség; a kellem, amely még vaskosan komikus rajzain is átszűrődik; az édeskésnek túlzása, a szóvirágokkal telített bókoknak gáláns használata, az antik mythológiának dekoratív alkalmazása, könnyed játék a szavakkal és hangokkal, általában az ékítményes elemek kedvelése. Az idegenből vett hatásokat azonban eredeti

egyéniségébe olvasztotta és saját költői céljaihoz alkalmazta. Nem csatlakozott szorosan a hazai irodalmi irányok egyikéhez sem ; visszhangot adott mindegyikre és nincsen korának olyan törekvése, amelyet ő szintén nem képviselne, de egyiket sem programszerűen, hanem csak saját forrongó egyéniségének alkalmi kifejezéseként. Jól ismerte és buzgón gyűjtögette a magyar népköltészet termékeit is. Azonban költői gyakorlatán kevés nyomot hagyott a tudatos népiesség ; nem használja a népiest saját stílusformájául és bár szinte sohasem hiányzik költészetében bizonyos népies vonás, a koncepció népieségéig ritkán jutott el. Önkifejezése nem ismeri az egy-nemű stílust ; sajátosan jellemző vonása a stílkeverődés.

Csokonai a költészetnek mind a három ágát művelte, legállandóbb kitartással a lírát. Költeményei versforma, hang, indítékok tekintetében rendkívül változatosak. A szélsőséges hangok hiányoznak lírájából, öröme és szenvedése egyaránt mérsékelten, tompítva jelenik meg bennük. Legfontosabb motivumai a szerelem, a bor, a költői hivatás és dicsőség s a kultúrerények.

Szerelmi költészete két élményből táplálkozott ; enemű költeményeinek egy részét Rózához, egy ismeretlen debreceni leányhoz, a többit komáromi eszményképéhez, Lillához írta. Második szerelme mély és tartós érzelem volt és a kiábrándulás sok fájdalmat és keserűséget szerzett a költőnek. Míg bizott és reménykedett, enyelgő és kötődő hangú vagy szeliden sóvárgó dalokban fejezte ki érzéseit ; nem tüzes és követelődő, nem lobog fel benne igazi szenvedélyesség. (*Édes keserűség, A bátortalan szerelmes, Szemrehányás, Sivalom.*) Dévaj apróságai és kedveskedő vallomásai rendkívül kecsesek, nyelvük természetességével, verselésük könnyedségével és strófáik dallamosságával tűnnek ki. (*Megkövetés, Alku, Megkérlelés, Az alvó Lillához, A pillangóhoz.*) Néha mesterkelt és edeskes, máskor a szerelmi dalt a bölcselő óda magasla-

tára emeli. (*Újesztendei gondolatok.*) Csalódásán érzett elkeseredése csak egyszer tör ki heves lázongásban (*Az utolsó szerencsétlenség*), azután a komoly, érett férfi csendes, mély bánatába merülve belenyugszik a megváltoztatatlanba és megkapó elégiákban könnyít szívéen. (*A reményhez, A tihanyi echóhoz.*) Anakreoni dalai, amelyekben könnyed és közvetlen hangon, tréfás fordulatossággal és pajzánsággal énekli meg a szerelmet, bort és a barátságot, e műfajnak legsikerültebb hajtásai irodalmunkban. A bort mint költői indítékot értékesíti híressé vált humorosan népies genre-dalában: *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz*. Ódái, amelyekben a költészet és tudomány művelőit és pártfogóit ünnepli, a deákos iskola hatását tükrözik. (*Virág Benedek úrhoz, Gr. Festetics György őnagyságára, Gr. Széchenyi Ferenc nemzeti könyvtárára.*) Zaklatott lelkének béke és megnyugvás után való vágyódása szólal meg a *Magánossághoz* című megható elégiájában. A természet képeit, szín- és fényváltozásait olyan finoman és hangulatos művészettel festi ebben a költeményében, amilyenre költészetünkben addig nem volt példa. Mint leíró költő is a legkiválóbb volt kortársai között és helyenkint szinte megközelíti Petőfi leíró művészetét. (*A nyár, Az ősz, A tél.*) Rendkívül fejlett természetérzékét Rousseau hatása erősítette.

Csokonai lírai költészetében kitágította a magyar költészet hagyományos köreit: az átértett szerelmet és annak reális mozzanatait foglalta dalokba; hangot adott ugyan az érzékiségnek is, de ezt kifejezéseinek finomságával enyhítette. Bőven és egyéni szemlélet alapján értékesítette költészetében a természet képeit s a népies elemet is nagyobb mértékben alkalmazta, mint a korabeli műköltők.

Filozófiai eszméi, világnézeti gondolatai, amelyekben kálvinista hite a racionalizmussal elegyedik, elszórtan gyakran megjelennek lírájában. A bölcselmi elemet mű-

vészi magaslatra emelte *A lélek halhatatlanságáról* szóló halotti búcsúztatójában, amelyet Rhédey Lajosné ravatalánál maga szavalt el. Arra a kérdésre : van-e lélek és van-e másvilág, a feleletet először a hívő népeknél és a filozófusoknál keresi és végül megnyugtató feleletet talál abban a hitben, amellyel az igaz keresztény halála óráján Istenéhez tér. Csokonai Rousseau, Pope, Young és Tiedge költeményeinek felhasználásával írta meg tanítókölteményét és a vallás, bölcsélet és tudomány eszméinek költői kifejezését sikerrel oldotta meg.

Epikai alkotásai az Árpádról tervezett, de töredékben maradt hősköltemény kivételével a komikus nembe tartoznak. *Mennyei diétája* és a Homerosnak tulajdonított *Batrachomiomachia* című paródiát travesztáló *Békaegérharca* kevésbbé jelentős ifjúkori kísérletek. Az összes hozzáférhető külföldi komikuseposzok elolvasása után írta meg 1898—99 telén élete főművét, a *Dorottya, vagyis a dámák diádala a farsangon* című négyénekes komikus eposzt, amely 1803-ban jelent meg először nyomtatásban. «Furcsa vitézi versezete» azzal indul meg, hogy Carneval herceg kíséretével Budáról Somogyba vonul és Esterházy herceg kaposvári kastélyában száll meg, ahol az egész vidék előkelőségei farsangolnak ; szebbnél-szebb dámák között megjelenik a bálban egy csúf öregkisasszony, Dorottya is, pártában maradt leánytársaival együtt abban a reményben, hogy sikerül férjet fogniok. Carneval Hymennel kijegyezteti a matrikulából az új menyecskéknek és a férjhez menetelre számítható fiatal leányoknak nevét, de Dorottyát és társait már nem veszi fel a névsorba, ami ezeket rendkívül elkeseríti. Dorottya azért részt vesz a táncban, játékban, de mindenütt csúfot üznek belőle. Bosszút forral és midőn vacsora alatt fánk alakjában elnyeli Erist, a civódás istennőjét, szilaj harci tüzze fokozódik indulatja. Megszervezi elégedetlen társnőit, sőt táborába csalja a fiatal leányokat is, akik azért neheztel-

nak a férfiakra, mert keveset foglalkoznak velük. Követtségbe küldik a férfiakhoz Rebekát, aki Carnevalnak és a matrikulának kiadását követeli; midőn követelésük teljesítését megtagadják, megüzenik a harcot, amely ki is tör. A küzdelem hevében Opor, a férfitábor vezére ügyes hadicselhez fordul: hirtelen megigéri, hogy azt a kisasszonyt veszi feleségül, aki legelőször csókolja őt meg. Erre azonnal megbomlik a hadirend, a nők a vezéri dívánt földre ejtik Dorottyával együtt, aki összetört tagokkal terül el. A csel sikerült, a nők elárulták gyengéjüket és megszégyenülnek. Új harc készül, de megjelenik Venus Ámorról és a gráciákkal s békét teremt: a fiatal leányoknak jövő esztendőre hosszú farsangot ígér sok lakzival, a vénleányokat pedig megfiatalítja és megszépíti: Dorottyából Semiramisnál delibb dáma válik, mire Opor elveszi feleségül.

Csokonai sokat tanult Tassoni, Boileau, Zachariae eposzaiából és különösen Pope *Elrabolt hajfiúrtjéből*; ez utóbiből indítékokat, képeket, részleteket is vett át. Mégis megőrizte eredetiségét és költeményével elérte mintáját; eposza tartalmában, formában és szellemben egyaránt teljesen magyar. Meséje ügyesen van elgondolva, céltudatosan kifejlesztve és minden részletéből bőven árad a természetes komikum. Az eposz fő célja, Pintér Jenő szerint, nem a vénleány kigúnyolása, hanem az egész női nem gyengeségeinek neveltető célzatú, vidám kipellengérezése. A nők azzal, hogy hivatásuknak meg nem felelő feladatra vállalkoznak, hogy a férfiak ellen fellázadnak és kicsinyességükkel nagy dolgokat akarnak véghez vinni, nevetségessé válnak. Csokonai olyan kiapadhatatlan leleménnyel halmozza a kacagtató helyzeteket és jeleneteket, hogy nincs is szüksége a komikum egyéb eszközeire: tettekkel és ötletekkel mulattat; elhitető művészetével szinte a képtelenségeket is valószínűvé tudja tenni. Jellemzéseiben lélektani igazság és meglepő realizmus van; főhőse,

Dorottya, torzított vonásai ellenére is léttel teli karakter. A hősi eposzok vértetét, előadásmódját alkalmazó forma pompás ellentétben áll a burleszk tartalommal. E kitűnő vígposzban, amely ma is elevenen hat, alig van más gáncsolni való, mint néhány sikamlós hely, vaskos és illetlen jelzők, de ezek, valamint a Csokonainak más műveiben előforduló szabadszájúság is megmagyarázhatók abból a környezetből, amelyben nevelődött. A *Dorottya* a maga műfajában nemcsak irodalmunkban áll páratlanul, hanem világirodalmi viszonylatban is jelentős alkotás.

A drámaírás terén Csokonai nem alkotott maradandó értékűt. Vígjátékai (*Tempejői*, *Gerson du Malheureux*, *Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak*) iskolai előadásra készült darabok. Mivel nem ismerte a színpadot és jelentéktelen mintákat követett, nem fejlődhetett ki tehetsége. Érdeme azonban, hogy önállóan gondolta ki drámáinak meséit; népies jeleneteket is illesztett a cselekvénybe és teremtett néhány kitűnő vígjátéki típust (a fűzfapoéta, a kártyás magyar gavallér, a veszekedő gazdatiszt, a tudákos kántor stb.), amelyek Kisfaludy Károly és a későbbi magyar vígjátékirók jellegzetes alakjainak elődei.

Csokonai pályája szép torzó; hatalmas költői tehetségének teljes kibontakozásában meggátolta a sok szenvedés és korai halála. Munkásságával áthidalja azt a két korszakot, amelyeknek mesgyéjén működött. Műveltsége a felvilágosodás korában gyökerezik, de nyugtalan szelleme, eredeti egyénisége, a nép lelke, élete és költészete iránt való érzéke, önkifejezésének ritka őszintesége már új időkre utal.

9. §. Kisfaludy Sándor.

A nép köréből kiemelkedett Csokonaival szemben a régi, rendi alapon álló Magyarországnak, a nemesi világnak költője Kisfaludy Sándor.

Sümegeen született 1772-ben ősi magyar családból, amely Előd vezérig tudja kimutatni eredetét. A győri gimnáziumban tanult, a jogot Pozsonyban végezte, de lelkes kispap barátainak hatása alatt inkább az irodalommal foglalkozott. Ezért atyja hazavitte és nem ellenezte fiának azt a kívánságát, hogy katona legyen. Eleinte a bécsi testőrök körében szolgált, ahol a császárváros szórakozásai között Bessenyei példájára az önművelődésről sem feledkezett meg; nyelveket tanult, Bürgert, Schillert és a divatos német írókat olvasta és irodalmi terveket szőtt. 1796-ban felmentették a testőri szolgálattól és egy milánói ezredbe helyezték át. Midőn Napoleon elfoglalta a várost, Kisfaludy fogságba esett és Franciaországba, Provenceba került, ahol Petrarcának, a középkor legnagyobb lírikusának ihlető hatása alatt élt és megismerte a korabeli francia irodalmat. A fogságból való kiszabadulása után előléptették, de már unta a terhes szolgálatot, azért 1800-ban kilépett a hadseregből és hazatérve feleségül vette régi szerelmét, Szegedy Rózát. Ettől az időtől kezdve a gazdálkodás és az írói munka között osztotta meg idejét. Résztvett 1809-ben a napoleoni hadak ellen szervezkedett utolsó nemesi felkelésben, amelynek történetét is megírta később. 1844-ben halt meg Sümegeen.

Költői hírnevét egy verseskötettel alapította meg, amely *Himfy szerelmei : Kesergő szerelem* címmel 1801-ben jelent meg. Lírai versekből, kétszáz dalból és husz énekből álló gyűjtemény ez, amelynek nagy részét még Provenceban írta. A dalok, amelyeket Kazinczy találóan lírai epigrammáknak nevezett, egy nyolcsoros előkészítő és egy négysoros befejező részből állanak, hol a kép és

magyarázat, hol az érzés és a reflexió viszonyában. Az énekek rendszerint leíró jellegűek, a kedves szépségét, a költő sóvárgó vágyát vagy a természet képeit rajzolják. Mindegyik önálló darab, de összességükből egy kis történet bontakozik ki, amely a költőnek Szegedy Rózához való közeledését beszéli el. Himfy szerelemre gyullad egy gyönyörű magyar nemes leány, Liza iránt, de a leány nem hallgatja meg. Elkeseredésében háborúba megy, hogy felejtse. Hazájától messze, a tenger partján, fegyverek zajában is sajgó szívvel gondol szerett Lizájára, érte sóvárog és gyötrődik. Évek múlva visszatér reménykedve, hátha a távollét és szerelmes versei azóta megindították kedvese szívét. De reményében csalatkozik, Liza hidegen fordul el tőle s a költő a halál gondolatában keres vigasztalást.

Könyvének sikere után, már mint boldog házas írta meg a *Boldog szerelem* dalait, amelyek az elsőhöz csatolva 1807-ben jelentek meg. A két rész 28 éneket és 400 dalt foglal magában. A Boldog Szerelem története egyszerű: Himfy, akit egykor messze vidékek, hegyek és tengerek választottak el Lizától, félreértés és gonosz emberek rágalmainak áldozata volt. De minden kiderült és most örömmel adja tudtára a világnak, hogy megpróbáltatásai véget értek és Liza az övé.

A Kesergő szerelem a költő élményein kívül különösen Petrarca ihlető hatásának köszöni létét. Szerkezet, versforma, költői gondolatok és fordulatok tekintetében sokat tanult mesterétől. Ő is alkot magának egy női eszményképet és egy egész költeménysorozatban éneкли meg ugyanazt az érzést, a boldogtalanságban is rajongó szerelmet. Bár ez az érzelem őszinte és gyakran megragadó hévvel nyilatkozik, ugyanannak az indítéknak ily nagymértékű variálása mégis fárasztóan és egyhangúan hat. Kisfaludy nem szolgai utánzója Petrarcanak; azt, amit átvett, egy-egy helyzetet, természeti képet, eszmét

vagy gondolatot, teljesen összeolvasztja a maga lelki tartalmával, más érzést fejt ki belőle vagy más reflexiót csatol hozzá, mint eredetije. Az érzés hatalmas ereje és gazdag képzelet nyilatkozik minden dalában ; kapcsolatot keres a természet képei és a maga szívvilága között, beleolvaszt mindent alanyiségába. Magyar költők nem hatottak rá, csak a népköltészet ; versei zengzetesek, a magyar ritmus egyszerű bájával gyönyörködtetnek. A Himfy-strófa Petrarca szonettformájának utánzata, de a magyaros versmértéket, a négyes és hármas ütemekből alakuló sorokat a magyar népköltészetből vette Kisfaludy és így a formában is összeolvasztotta az idegen hatást a nemzeti elemmel. Nyelve könnyed, természetes, a dunántúli nemes házak megneemesedett nyelve ; stílusa hajlékony és kifejező.

A Boldog szerelemben is egyetlen érzést énekel a költő, de a hangnem kevésbé változatos ; a fájdalomnak általában többszínű a hangja, mint a boldogságnak. De képeit, hasonlatait most már itthoni életéből veszi ; leírásaiból kibontakozik előttünk a Dunántúl dombos-rónás vidéke és a falusi nemesek egyszerűségében is vonzó élete. Irodalomtörténeti érdekessége pedig ennek a versciklusnak az, hogy a feleséget dicsőíti, a házasságnak valóságos apotheozisát zengi, ami az ő koráig csak Rádai Pálnál szerepel a lírai költészet motívumai között. Mindkét gyűjteménynek érdeme, hogy olyan olvasóközönséget hódított meg a magyar költészetnek, amely eddig idegenkedett a magyar irodalomtól : a nőket, akiknek Kisfaludy Sándor legkedvesebb költőjük lett.

A líra teréről korán áttért az epikára. A Balaton vidékén töltötte ifjúságát, ahol régi várak omladékai hatottak eleven képzeletére. Katona korában megismerte az osztrák és a rajnamelléki várromokat. Olvasta Veit Webernek a lovagvilág köréből merített romantikus prózai elbeszéléseit (Sagen der Vorzeit) és ezeket a költött

mondákat szülőföldjének váraihoz kötötte. Lelki diszpozíciójával egyezett az a korai romantikus-szentimentális irány, amely a XVIII. század végén lép fel és a jelen sivárságától elfordulva a múltban, különösen a középkor dicső képeiben gyönyörködik és képzeletének csapongó játékaival színes történeteket helyez el letűnt korok világában. *Regék a magyar előidőkből* címmel jelent meg 1807-ben Kisfaludynak három költői elbeszélése, a *Csobánc*, *Tátika*, *Somló*, amelyeket később még több követett, köztük a *Dobozy Mihály és hitvese*. (1822.) Egyetlen regéből megismerhetjük valamennyinek jellemző sajátosságait. A Csobánc meséje röviden a következő : Gyulafy Rózsa, a csobánci várkisasszony epedve várja vissza a háborúból jegyesét, Szentgyörgyi Lászlót. De vőlegénye helyett egy katona érkezik azzal a hírrel, hogy László a kenyérmezei ütközetben elesett és az volt a végső kívánsága, hogy menyasszonya barátjához, Varjas Andrásához menjen nőül. Ez a hír hazug, a Varjastól megvesztegetett Orbán deák azért koholta, hogy Varjasé legyen a gyönyörű leány. De Rózsát lesújtja a kegyetlen hír, bánatában elhervad és mire a harcból diadalmasan visszatérő László Csobáncra érkezik, a lélekharang szava fogadja.

A regék magja rendesen valamilyen tragikus szerelmi történet ; irigység vagy ármány szétszakítja, vagy meg is öli a szerelmeseket. A szereplők nevét családjával rokon nemzetségekből veszi a költő és történetüket a Dunántúl valamelyik várához kapcsolja. De sem történeti, sem mondai alapjuk nincs regéinek. Kisfaludy Sándorból is, mint a romantikusokból általában, hiányzik a reális történeti érzék. Történetei egyébként is megismétlődnek ; leleménye szegényes, a bonyodalmat egészen a költő szeszélye szövi ; a megoldás váratlan, valószínűtlen és erőszakolt. Alakjai is minden regéjében ugyanazok ; igazi jellemrajzot nem ad, egyének helyett típusokat

rajzol; minden szereplője vagy eszményien derék és nemes jellem, vagy elvetemülten gonosz és így nem élethű. De a maguk korában ezek a regék újszerűek voltak, a képzelethez szóltak és mivel a nemzet legfényesebb korszakait, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás korát idézték fel és a magyar nemesség multját dicsőítették, magukkal ragadták az olvasóközönséget, amely legnagyobb részt a köznemesi osztályból került ki. Szentimentális hangulatuk, túláradó líraiságuk is megfelelt a kor ízlésének, amely csak akkor kezdett elfordulni kedves költőjétől, midőn Vörösmarty igazi epikai alkotásaival magára vonta a figyelmet.

Kisfaludy Sándor drámákat is írt; három történeti szomorújátékot és ugyanannyi társadalmi vígjátékot. Hazafias célt akart szolgálni drámáival, a magyar nyelvet fejleszteni és a magyar nemességet dicsőíteni. Legköltőibb drámája *Az emberszívnek örvényei*, amelyben a cselekvényt a jellemekből próbálja fejleszteni és így lélektani alapra épít. De az eredeti problémától eltéríti alapeszméje, hogy a magyar nemesember csak magyar nemesleányt vegyen el feleségül, különben megbűnhődik és házassága boldogtalan lesz. *Magyar nemesházi rajzolatok* gyűjtő címe alatt kiadott vígjátékai (*A lelkes magyar leány*, *A Dárday-ház*) is ilyen iránydrámák; a magyar nemesi családok életét mutatják be és így a nemesség nemzetfenntartó hivatását és a hagyományok erejét magasztalják, néhány sikerült magyaros típust mutatnak be; izzó hazafias érzés forr bennük, de a drámai élet hiányzik belőlük és így nem hatottak a színpadon.

A régi magyar világ e rajongója féltékenyen őrizte a nemzeti hagyományokat. Költői alkotásaival nyelvünket akarta művelni, amelyet a nemzet legdrágább kincsének tartott. A mérsékelt nyelvújításnak nem volt ellensége, de Kazinczy idegenszerűségeitől a nyelv szellemét féltette. Harcolt is a túlzók ellen és népszerűségé-

vel hozzájárult ahhoz, hogy Kazinczy követőinek mértéket nem ismerő túlzásai nem harapództak el. *Naplója*, amelyben kalandozásait beszéli el és közben művészi útleírásokat ad, Mikes Levelei és Kármán Fannija mellett korának legvonzóbb prózája; hangja őszinte és kedves; stílusa egyszerű, kifejező és magyaros. Rousseau *Neuvelle Héloïse*-ának hatása alatt írt szerelmi regénye, a *Két szerető szív története*, amely Szegedy Rózával szövődő szerelmi viszonyát beszéli el, első példája nálunk a levélregénynek és egy nagy európai áramlatnak, Rousseau-Goethe szentimentalizmusának áthidalója a Fanni és Eötvös Karthausija között.

10. §. Berzsenyi Dániel.

A deákos irány törekvései a klasszikus óda legnagyobb magyar mesterében, Berzsenyi Dánielben tetőződnek. Világnézete, politikai és társadalmi felfogása rokon Kisfaludy Sándoréval; ő is rajong a magyar múltért, ragaszkodik a nemzeti hagyományokhoz, lelkes híve a rendi alkotmánynak, a nemesség kiváltságainak. De költői eszményét a klasszikus római irodalomban találta meg, munkásságát a magyar deákosok eredményeihez kapcsolja.

A vasmegyei Egyházashetyén született 1776-ban, régi nemes családból. A soproni evangélikus lyceumban tanult, de apja korán kivette az iskolából és gazdának nevelte. Fiatalon nősült és egy kis kemenesaljai faluban, Sömjénben, majd Nemesdömölkön, végül a somogymegyei Niklán gazdálkodott családi birtokán. Míg napközben a földművelés gondjaival bajlódott, éjjel buzgón olvasgatta kedvelt római költőit, különösen Horatiust és titokban verseket is irogatott. Költői tehetségét barátja, Kis János fedezte föl, aki egyszer véletlenül olyankor látogatta meg, midőn éppen verseivel volt el-

foglalva. Kis János elkérte a verseket és elküldötte őket Kazinczynak, aki kitörő örömmel üdvözölte az új költőt és tehetségének hírért hamarosan elterjesztette a magyar írók között. Berzsenyi versei a pesti, székesfehérvári és zágrábi katolikus papnövendékek költségén jelentek meg 1813-ban és a közönség körében is megalapozták szerzőjük hírnevét. Az egész nemzet becsülése vette körül. Annál váratlanabbul érte a tehetségére büszke és érzékeny költőt Kölcsey bírálata, amely a Tudományos Gyűjtemény első évfolyamában jelent meg 1817-ben; ebben a bíráló elismerte, hogy Berzsenyi munkáin fenség és erő, kellem és báj ömlik el, a képzelet gazdagsága és az érzés lángoló heve nyilatkozik meg bennük, de kifogásolta sokszor dagályos, üres képekkel és szóvirágokkal terhelt stílusát, exaltált kifejezéseit és tartalmatlan szólamait. Berzsenyi irigy rosszakaratot látott a bírálatban és nemcsak Kölcseyre haragudott meg, hanem Kazinczytól is elhidegült. Búskomor hangulatában lassankint egészen visszavonult otthonába, megszakította az érintkezést régi íróbarátaival és esztétikai tanulmányokba mélyedt, hogy Kölcseyt megcáfolhassa. Sulzer, Winckelmann, Bouterweck és más ismert esztétikusok munkái nyomán készült esztétikai dolgozataival (*Észrevételek Kölcsey recensiójára, A versformákról, Poetai harmonisztika: a költői szép elmélete*) azonban sem Kölcseyt nem tudta megcáfolni, sem a maga költői elveinek helyességét megvédelmezni. Életének utolsó szakában már ritkán nyúlt lantjához, de tekintélye nem csorbult; megérte Széchenyi korát és lelkesedéssel látta a nemzeti szellem fellángolását. 1836-ban halt meg Niklán.

Berzsenyi ifjúkori költeményeiben a korabeli német szentimentális költők, Schiller, Bürger, Salis, de különösen Matthisson hatása alatt áll. Szerelmes és elmélkedő verseiben beteges érzékenység, bánatos epedés és bágyadt melancholia nyilatkozik; a kifejezésben azonban a

nemzeti versidomhoz ragaszkodik. Midőn a napoleoni háborúk megrázkódtatták egész Európát, s nemzeti létünket anyagi és erkölcsi erőtlenségünk miatt romlás fenyegette, Berzsenyi érdeklődése a közügy felé fordult; lelkét egészen betölti a haza jövőjéért való aggodás, átérzi a jelen sivárságát, sorsunk reménytelenségét és csak olyankor éled fel szívében az öröm és lelkesedés, ha a régi nagyság jeleit látja megnyilatkozni a közélet vezető egyéniségeiben. Áradó érzéseinek kifejezésére Virág Benedek és különösen Horatius elmélyedő tanulmányozása nyomán megtalálta sajátos műformáját, az ódát. Horatius világnézete is hatással van rá, de sem formában, sem tartalomban nem pusztá utánzója a római költőnek. Berzsenyi ugyanabban a tárgykörben mozog, mint Horatius, ugyanazok a költői eszmék ihletik: a hazafiság, az élet mulandósága, az arany középszer; indítékokat, versformákat, képeket bőven vett át Horatiustól és eltanulta tőle a kompozíciót. De egyéniségük, világfelfogásuk, érzésmódjuk és hazafiságuk között lényeges a különbség. Bár a sztoicizmus erős nyomokat hagyott Berzsenyi életbölcseletében, érzés és gondolatvilágát a kereszténység eszméi töltik be; míg Horatius fél a haláltól és azért csordultig ki akarja üríteni az élet poharát, Berzsenyi nyugodt, keresztény megadással nézi az elmúlást és a jövődő titkát Istenre bízva, az idő okos felhasználását hirdeti. A római költő léha epikureus, Berzsenyi eszménye a keresztény erkölcsiség. Horatius a vallástalanságban keresi okát Róma hanyatlásának, Berzsenyi szerint a nemzetietlenség, az ősi erények, a vitézség megszűnése és az elpuhultság az oka romlásunknak. Horatius a sima modorú udvari ember hizelgésével dicséri a nagyurakat, Berzsenyi mint független magyar úr, érdek nélkül és meggyőződéssel magasztalja a nemzet igazi nagyjainak érdemeit és midőn az egyesek erényeit dicsóíti is, eszmei magasságba emel-

kedik. Horatius kétségtelenül gazdagabb eszmékben, több érzéke van a finom gúny, ötletes szellemesség iránt, de Berzsenyinek erősebb és mélyebb a lírai felindulása, tartósabb a heve és szenvedélyesebb a pátosza.

Alig van költőnk, akinél a hazaszeretet érzelme annyira uralkodó indíték lenne, mint Berzsenyinél ; ezt az érzelmet többféle változatban énekli és hangja a féktelen harag, a sötét kétségbeesés, mély megvetés hangjától az elégikus ellágyulásig számos fokozatot mutat. Lelkesedéssel fordul a fényes mult nagy alakjai felé ; magasztalja az ősök spártai erkölcsét, hódol kora nagy férfainak érdeme előtt, de izzó haraggal ostromozza a nemzetietlenséget, az erkölcsök sülyedését, az elpuhultságot. Híresebb ódái : *Virág Benedekhez, A felkölt nemességhez, Herczeg Eszterházy Miklóshoz, A tizenennyolcadik század, Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás*. Ódaköltészete *A magyarokhoz* írt hatalmas ódájában jutott el a legművészibb fokra ; ez a költemény hazafias költészetünknek egyik legértékesebb gyöngyszeme. A próféták szent felhevülésével szórja benne haragjának villámaait az elkorcsosult ivadéokra, amely elhagyta őseinek nyelvét, erkölcsét. Megjósolja a nemzet pusztulását, mint bűneinek méltó büntetését ; szíve vérzik, de keserű fatalizmussal belenyugszik a változhatatlanba. «Forgó viszontagság járma alatt nyögünk — az ókor nagy birodalmai is romokban hevernek, nincs örök élete semminek»; a kényszerű sors hatalma alól a nemzet sem vonhatja ki magát. A természet törvénye érvényesül mintegy rajtunk. E fásult kétségbeesésben nincs vigasztaló gondolat, de az érzés heve és őszintesége, az előadás ünnepi pátosza, a tömör és kifejező nyelv magával ragadja az olvasót. Ódaköltészetének másik csúcspontja a *Fohászkodás*, az Úristen mindenhatóságának fenséges himnusza ; alapeszméje a zsoltárokéval rokon : minden, ami a földön és az égen van, az Úristen nagyságát, jóságát és bölcseségét hirdeti. A költő

az örök életben való hittel és reménnyel borul le a Teremtő előtt.

Elégiaszerű költeményeiben közelebb jut hozzánk egyénisége, mint ódáiban; szubjektívebb, közvetlenebb és eredetibb. (*A közelítő tél, Az én osztályrészem, Az élet dele, Búcsúzás Kemenes-aljától, Életphilosophia.*) A nyugodt életbölcselet, önismeret, lelki béke, lemondó önmegtagadás szerény, de önérzetes vallomásai nyilatkoznak bennük elégikus ellágyulással, a megindultság szelid pátozásával. A klasszikus reminiscenciákat gyakran modern érzés hatja át; ezekben a költeményekben klasszikus nyugalom helyett érezzük a vergődő, békét kereső ember nyugtalanságát, elfojtott sóvárgását, szomorúságát. Itt érezzük, hogy Berzsenyi lelki alkatában sok a romantikus vonás, amely a klasszikus formákban nem találja meg egyenértékű kifejezését. Epigrammákon kívül több költői levelet is írt (*Kazinczy Ferenchez, Vitkovics Mihályhoz, Helmecczy Mihályhoz*); ezekben Kazinczy a mestere, de episztolái nem oly könnyedek, elmések, ötletesek és fordulatosak, mint a mester költői levelei, viszont a gondolat mélységével, az érzésnek komoly nemességével nem egyszer megindítanak.

Fényes költői tehetsége mellett a mai olvasó még fokozottabban érzi Berzsenyi fogyatkozásait, mint nagy kritikusa, Kölcsey. Költészetének tárgyköre szűk, indítékokban nem változatos. Az antik mitológia képeit, személyeit és neveit gyakran oly mértéktelenül halmozza, hogy homályossá és érthetatlenné válik; ezek az elemek, mint a barokk költészetben, nála is sokszor csak dekoratív jellegűek és nincsenek szerves kapcsolatban a költemény felépítésével. Nyelvének erejét néha oly tárgyakra alkalmazza, amelyek nem keltenek benne mélyebb ihletet és ilyenkor dagályba téved. Aránylag kevés olyan költeménye van, amely tartalmi és formai tekintetben művészién harmonikus, de költészete a maga egészében is az

erkölcs, a «virtus» szépségét sugározza. A kifejezés és érzés erejében legnagyobb költőinkkel versenyez ; kevés szóval nagyon sokat tud kifejezni. Erőt és tömörséget akar adni a magyar költői nyelvnek és ez a törekvése sikerült is ; a lágyságot kerüli. Tudatosan messze eltávolodik az élő beszéd ritmusától és a stílus első romantikusai közé tartozik irodalmunkban.

11. §. Kölcsey Ferenc.

A mult század elejének írói közül Kölcsey Ferenc egyénisége áll legközelebb a modern emberéhez ; bonyolult lelki összetételű költő, rendkívül érzékeny természet, kortársai között a legműveltebbek egyike ; egész életében nemes eszmények hevítik, de az ábránd és valóság ellentéte között egyre keserűbben érzi az ember gyengeségét és erőtlenségét. Mint költő, műbíráló, szónok és politikus egyaránt kiváló tehetség.

A szilágymegyei Sződemeteren született 1790-ben, ősnemesi családból. Gyermekkorára nem volt boldog ; korán árvaságra jutott, himlő következtében félszemére megvakult. Testi fogyatkozása zárkózottá és mélabússá tette. A debreceni kollégiumban a könyvek között töltötte minden szabad idejét. Korán megismerkedett Kazinczyval és legodaadóbb tanítványa lett ; a mester biztatására görögül is tanult. Jogi tanulmányai után Pestre ment törvénygyakorlatra ; szoros barátságot kötött Kazinczy híveivel : Horvát Istvánnal, Szemere Pállal és Vitkovics Mihállyal. Első nyilvános szereplése az irodalomban is Kazinczy mellett történt ; Szemere Pál társaságában megírta és 1815-ben kiadta a nyelvújítókat gúnyoló Mondolatra a *Feleletet*. Majd visszavonult szatmármegyei birtokára és csekei magányában a gazdálkodás gondjai mellett egészen olvasmányainak és az írogatásnak élt. Jól ismerte a francia felvilágosodás irodalmát ; a

németek közül Klopstock, Lessing, Herder, Bürger, Goethe, Schiller és a szentimentális költők voltak kedvelt írói. 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény három kritikáját közölte Kis János, Csokonai és Berzsenyi költészetéről; ezek a szokatlanul éles bírálatok sok ellenséget szereztek neki, de tekintélyét is növelték. Szorgalmas munkatársa volt a korabeli folyóiratoknak, különösen az *Élet és Literaturának*, amelyet Szemerével együtt szerkesztett. Magányából a politika ragadta ki; vármegyéje megválasztotta főjegyzőjének, az 1832-iki országgyűlésre pedig őt küldte el követnek. Az országgyűlésen a reformpárthoz csatlakozott s rövid idő múlva a legtekintélyesebb politikusok és legkitűnőbb szónokok közé emelkedett. Midőn vármegyéjében a konzervatívok jutottak többségre, olyan utasításokat adtak neki, amelyek meggyőződésével ellenkeztek. Ezért lemondott megbízatásáról; búcsúbeszéde olyan mély hatást tett az országgyűlésre, hogy a tanácskozásokat megszakították, Kossuth Lajos pedig gyászkeretben küldte szét az ezen napról szóló tudósításokat. Kölcsey visszavonult megyéjébe, újra átvette főjegyzői hivatalát és tovább gazdálkodott 1838-ban bekövetkezett haláláig. Nemes egyéniségét Wesselényi találóan jellemezte ezekkel a szavakkal: «Nem közénk való volt!»

Kölcsey mint lírikus Kazinczy irányához tartozott; mesterétől tanulta a formai csínosságra való törekvést és a lelkesedést a német költők, különösen Goethe iránt. Líráján megérzik a német szentimentális költészet, különösen Mathisson hatása, de nem utánzó, hanem önálló lírai egyéniség. Uralkodó vonásai az érzelgésre és melancholiára való hajlam, néha keserű humor, erőltetett kedv és szenvedélyes hazafiság. Bús lelkének tépelődései, sóvárgásai és csalódásai tükröződnek panaszos hangú verseiben; megvalósíthatlan álmokat sző képzelete; sejtelemszerű képek, minden földiességtől ment gondo-

latok, hangulatok lepik el költeményeit. Szerelmi lírájában a szenvedély tüzeit álmodozó sóvárgás pótolja. (*Hervadás, Esti dal, Csolnokon, Bú kél velem.*) Anakreoni dalaiban gondtalan vidámság, derűs jókedv helyett borús gondolatok epesztk. (*Bordal, Ki búban ül.*) Ebben a görög világ napsugaras derűje után sóvárgó lírában nem emlékeztet más az antik költészetre, mint a formák tiszta szépsége, a ragyogó nyelv, amely sokszor csupa zene; a klasszikus szellem eltűnt. Kölcsey a magyar népdal hangját és formáját is kereste, de nem értette meg a népdal egyszerűségében rejlő szépséget, tulságosan megfinomította és nemesítette s így mesterkéltté tette. (*Hervadsz, hervadsz szerelem rózsája.*) De melancholiája ezekben a költeményeiben is vonzó s egyéni: merengés és szelid sóhaj a hangulata. Bölcselkedő költeményeiben komor és vigasztalan gondolatok váltakoznak; hangulatának alapszíne sötét, hangja borongó. A mulandóság fájdalma, a földi küzdelmek hiábavalósága megdöbbenően pesszimista kifakadásokban tör elő megnyugvást nem találó lelkéből. Szenvedélyes haraggal hirdeti a világ gonoszságát; a keresztény világnézet vigasztaló ereje, a vallásos vonás teljesen hiányzik ezekből a költeményeiből. (*Igazság, Élet, Küzdés, Vigasztalás, Vanitatum vanitas.*) Végtelen mélységű bánatát helyenkint keserű humorral enyhíti.

Erős és tartós szenvedélyt csak a hazaszeretet lobbanított fel Kölcsey sebzett szívében. Itt is pesszimista; a nemzet multjának emlékein tűnődő fájdalmát a sivár jelen képei lassan a kétségbeesésig fokozzák. Talán senki olyan mélyen nem érezte át ebben a korban nemzete hanyatlását, mint az ő szelid, érzékeny szíve; a bánat hangja az ő hazafias költeményeiből tör elő a legmegindítóbb erővel. Első hazafias költeményeiben (*Rákos nimfájához, Rákóczi haj! Bercsényi haj!*) még bizakodó a hangja. 1823-ban, az ország legválságosabb idején írt

Himnuszában, amely a nemzet imádságává lett, könnyes szemmel esd szánalmat forrón szeretett hazájára s fönséges könyörgésében a keresztény hit ereje egybeolvad a honszeretet melegével. Alapeszméje, az a gondolat, hogy a nemzet sokat vétkezett, de évszázados szenvedéseivel vezekelt bűneiért és méltóvá tette magát Isten kegyelmére, már első versszakában megnyilatkozik. A továbbiakban mintegy az alapgondolat bizonyítékául elvonul előttünk hazánk története jellemző nagy vonásaival. A felidézett bűnök súlya alatt, a lélekben újra átélt szenvedésektől megindultan a költő végül ismét Istenhez fordul és nem áldást, hanem szánalmat is alig mer esdeni veszendő népének. Ebben a költeményben Kölcsey a reformkor küszöbén álló nemzet közhangulatát olyan megkapó erővel és igazsággal fejezte ki, hogy ez az egyetlen alkotása fenntartja nevét mindaddig, amíg csak magyar él. A magyar öncélúságot is a *Himnusz* fejezi ki először költészetünkben. Kölcseyt azonban egyre jobban elfogta a kétség és elhagyta a nemzet jobb jövőjébe vetett reménye. *Zrínyi-dalában* már a haza pusztulásának ijesztő képei jelennek meg előtte; Zrínyi keresi Árpád nemzetét, a régi dicső győzelmek honát, de csak árnyékát találja. A régi nagy nép csak nevében él, nincs jelen. *Zrínyi második énekében* a sorshoz fordul kegyelemért hazája számára; könyörög hozzá, hogy szánja meg és fiai miatt ne döntse romlásba a hű anyát, talán terem még egy jobb ivadék, amely elfordul korcs elődeitől és méltó lesz áldására. De a sors kérlelhetetlenül kimondja ítéletét; a nemzetre pusztulás vár és más, derekabb nép veszi át azt a nemes hivatást, amelyet a magyar nem tudott betölteni. Ez az ének a Rákóczi-nóta mellett a magyar lírának legsötétebb hangulatú költeménye, amelyben a költő fájdalom a legreménytelenebb kétségbeesésbe sülyed.

Formai tekintetben azért nevezetes Kölcsey lírája,

mert ő az antik versmérték mellett gyakran használta a nyugateurópai formákat is.

Az epikában Kölcsey keveset alkotott; Bürger és Schiller nyomán kísérleteket tett a balladában. (*Róza, Szép Lenka, Remete, Endymion, Égi temetés*; magyar tárgyúak: *Dobozi, Vérményekző*.) Ezek az első magyar műballadák hőseikben, hangulatukban és feldolgozásukban a német-romantika erős hatását éreztetik. Sűrített drámaiság helyett szélesen részletező elbeszélés és szóno-kias előadás uralkodik bennük. A komoly novella terén is próbálkozott. (*A kárpáti kincstár, A vadászlak*.) A szentimentálisan romantikus német írók elbeszélő módját utánozza, de meseszövése mesterkéltséggel és nehézkes, hősei beszédjét nagy mértékben stilizálja és a történetet nem tudja fejleszteni. Annál meglepőbb gondossággal és valósággal elemzi hőseinek lelkiállapotát *A vadászlak* című bűnügyi novellája a régi vármegyei igazságszolgáltatás és börtönrendszer képeinek bemutatásával egyik előfutárja Eötvös József Falu jegyzőjének.

Kölcsey mint kritikus úttörő munkát végzett; német kritikusok, különösen Lessing, Herder és Schiller voltak a mesterei, de az átvett szempontokat és elveket önállóan alkalmazta. Csokonai, Berzsenyi és Kis János verseiről írt bírálatai az elvekre alapított magyar irodalmi kritika kezdetét jelentik. Nem tudott elfogulatlan lenni, ítéleteibe szubjektív mozzanatok is belejátszanak; Kis Jánost, mint Kazinczynak hű tanítványát, érdeménél többre értékelte, Berzsenyivel és Csokonaival szemben nagyon szigorú volt; hibáikat erősen kiélezte, jelességeiket nem domborította ki. De előkelő ízlésének és esztétikai készségének bizonyosságát adta bennük és Kazinczy tömjénező irányával szemben Bajza József és Toldy Ferenc komoly műkritikája számára egyengette az utat. Mint esztétikus *Körner Zrinyijéről* írt bírálatával, amely hosszú ideig a legjobb magyar dramaturgiai tanul-

mány volt, megvetette a hazai drámabírálat alapját. A *Nemzeti hagyományok* című irodalomtörténeti értekezésében a magyar költészet kifejlődését akadályozó körülményeket vizsgálta, a hagyomány erejét és fontosságát hangsúlyozza s megkísérli irodalmunk történetvázlatát rövid, de jellemző korrajzzal.

Politikai és akadémiai beszédeivel Kölcsey iskolát teremtett. Szónoki pályáját alapos tanulmány előzte meg; pusztán stílusgyakorlatból is írt beszédeket (*Védelem P. J. számára, Gyermekgyilkos ügyében*), amelyeknek művészi formáján, választékos nyelvén, arányos körmondatain, emelkedett hangján Ciceró és az ókori görög szónokok alakító hatása látszik. Mint politikai szónok mestere a reformkor nagy szónokainak, Eötvösnek és Kossuthnak; a régebbi naturalista szónoklat helyett megteremtette a művészi szónoklat stílusát. A tárgy fontossága és a fejtegetések mélysége tekintetében kiválnak azok a politikai beszédei, amelyeket *a magyar nyelv, a vallásszabadság, az örökváltság és a lengyelek* ügyében mondott. Az akadémiai szónoklat műfaját megteremtette és fejlődésének irányát hosszú időre megszabta Kazinczy Ferenc és Berzsenyi Dániel felett mondott *emlékbeszédeivel*. Írói jellemképüket rajzolja meg ezekben a beszédekben érzelmes megindultsággal, emelkedett hangon, ragyogó stílussal. Kevéssel halála előtt írta unokaöccse, Kölcsey Kálmán számára a *Parainesis* című hosszabb szónoki művét, amelyben Isokrates görög író mintájára a hazafiúi és polgári kötelességek foglatát adja. A keresztény hívó és a hazáját szerető magyar szól intelmeiből: imádjuk Istent, szeressük családjunkat, a hazát és az egész emberiséget önzetlen, tiszta szeretettel. Szívének melegsége hatja át minden sorát; egy nemes jellemnek végrendelete a *Parainesis* minden kor magyar ifjúsága számára.

TARTALOM.

A magyar irodalom története Kisfaludy Károlyig.

	Lap
Előszó	3
Bevezetés	5

I. rész. A pogánykor. (—1001-ig.)... .. 8—14

1. §. Ősi műveltségünk... ..	8
2. §. Költészetünk legrégibb nyomai	9

II. rész. A középkor. (1001—1526.) 15—48

1. §. A középkor szellemi élete	15
2. §. Nyelvm emlékek. Liturgikus szövegek fordítása	20
3. §. A vallásos líra	23
4. §. A legendák és példák	28
5. §. A világi költészet	35
6. §. A dráma nyomai	39
7. §. A latinnyelvű irodalom. A renaissance	42

III. rész. A hitújítás kora. (1526—1606.) 49—91

1. §. Általános jellemzés	49
2. §. Bibliafordítások. Hitvitázó és tudományos irodalom	53
3. §. A lírai költészet	56
4. §. Balassa Bálint	63
5. §. Verses bibliai és történeti epika. Tinódi Sebestyén	68
6. §. Széphistóriák	73
7. §. A széppróza	82
8. §. A dráma	86

	Lap
<i>IV. rész. A katolikus restauráció kora. (1606—1711.)</i>	92—136
1. §. Általános jellemzés	92
2. §. Pázmány Péter és köre... ..	95
3. §. Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István	103
4. §. Apáczai Csere János és a tudományos irodalom	106
5. §. Zrinyi Miklós	108
6. §. Gyöngyösi István	119
7. §. A széppróza és a dráma	125
8. §. A líra. A katolikus énekköltés. A kuruc költészet	129
<i>V. rész. A nemzeti szépirodalom hanyatlásának kora. (1711—1772.)</i>	137—154
1. §. Általános jellemzés	137
2. §. A tudományos irodalom	138
3. §. Amade László és Faludi Ferenc	141
4. §. Mikes Kelemen	148
5. §. Az iskolai dráma	152
<i>VI. rész. A felhijulás kora. (1772—1820.)</i>	155—225
1. §. Általános jellemzés	155
2. §. A tudományos irodalom	160
3. §. Bessenyei György és a franciás irány	163
4. §. A deákos irány. Virág Benedek... ..	169
5. §. A magyaros irány	175
6. §. A németes irány. Kármán József	181
7. §. Kazinczy Ferenc és követői	189
8. §. Csokonai Vitéz Mihály... ..	202
9. §. Kisfaludy Sándor	210
10. §. Berzsenyi Dániel	215
11. §. Kölcsey Ferenc	220

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

1. Zubriczky Aladár dr.: Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. Wolkenberg Alajos dr.: A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
- 3—4. Wolkenberg Alajos dr.: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
- 5—6. Balanyi György dr.: A szerzetesség története.
- 7—8. Alszegehy Zsolt dr.: A XIX. század magyar irodalma.
9. Miskolczy István dr.: Magyarország az Anjouk korában.
10. Palau-Timkó Jordán: Krisztus útján. A katolikus tevékenység főelvei.
11. Quadrupani-Babura László dr.: Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. Prohászka Ottokár: Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. Trikál József dr.: Természetbölcsélet.
14. Bognár Cecil dr.: Értékelmélet.
15. Prohászka Ottokár: A bűnbocsánat szentsége.
16. Babura László dr.: Szent Ágoston élete.
17. Lepold Antal dr.: Szalézi szent Ferenc válogatott levelei. (Elfogyott.)
18. Áldásy Antal dr.: A kereszteshadjáratok története.
19. Marosi Arnold dr.: Átöröklés és nemzetvédelem.
20. Zoltány Irén dr.: Erotika és irodalom. (Elfogyott.)
21. Horváth Sándor dr.: Aquinói szent Tamás világnézete.
22. Balogh Albin dr.: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. Marczell Mihály dr.: A katolikus nevelés szelleme.
- 24—25. Molz Atanáz dr.: A német irodalom története.
26. Babura László dr.: Szent Ambrus élete.
27. Márki Sándor dr.: II. Rákóczi Ferenc élete.
28. Kiss Albin dr.: A magyar társadalomtan története.
29. Szabó Zoltán dr.: A növények életmódja.
30. Weszelszky Gyula dr.: A rádium és az atomelmélet.
31. Balanyi György: Assisi szent Ferenc élete.
32. Dávid Antal: Bábel és Assúr, I. Történet.
33. Fejér Adorján: Római régiségek.
34. Balogh József: Szent Ágoston, a levéltíró.
35. Babura László dr.: Szent Jeromos élete.
36. Karácsonyi János dr.: Szent László király élete.
37. Miskolczy István dr.: A középkori kereskedelem története.
38. Szémán István dr.: Az újabb orosz irodalom.
39. Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története.
40. Trikál József dr.: A gondolkodás művészete.
41. Kühár Flóris dr.: Bevezetés a vallás lélektanába.
42. Babura László dr.: Nagy szent Gergely élete.
- 43—44. Kühár Flóris dr.: A keresztény bölcsélet története.
45. Weszely Ödön dr.: Korszerű nevelési problémák.
46. Somogyi Antal dr.: Vallás és modern művészet.
47. Divald Kornél: Magyar művészettörténet.
- 48—49. Birkás Géza dr.: A francia irodalom története.
50. Wodetzky József dr.: A világegyetem szerkezete.
51. Záborszky István dr.: Rabindranath Tagore világnézete.
- 52—53. G. Kurth-Michel K.: A modern civilizáció kezdetei.
- 54—55. Dávid Antal: Bábel és Assúr, II. Művelődés.
56. Horváth Jenő dr.: A modern Amerika története.
57. Balogh Albin dr.: Ország és nyelv.
58. Meszlényi Antal dr.: A katolikus egyház és az állam 1848/49-ben.
- 59—60. Radó Polikárp dr.: A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség.
61. Kecskés Pál dr.: A házasság etikája.
62. Huszár Elemér: A katolikus házasságjog rendszere.
63. Petró József dr.: Az ősegyház élete.
- 64—65. Radó Polikárp dr.: A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség.
- 66—67. Trikál József dr.: A jelenségekből a valóságba.
68. Erdely Ferenc dr.: Kant valláserkölcsei világnézete.
- 69—71. Hartmann Grisar: Luther Márton élete. (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)
72. Tóth Ágoston: Bevezetés a meteorológiába.
- 73—74. Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története.
75. Divald Kornél: A magyar iparművészet története.
77. Balanyi György: A római kérdés.